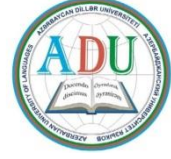

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ PREZİDENTİ YANINDA
ALİ ATTESTASIYA KOMİSSİYASI

ISSN 2518-752X
E-ISSN 3006-922X

Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi

AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

**ADU-nun Elmi Xəbərləri
(humanitar və ictimai elmlər)**

**Research Papers of AUL
(humanitarian and social sciences)**

**Научные статьи АУЯ
(гуманитарные и социальные науки)**

№2, 2025

*Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin
12.01.01-ci il tarixli 132 sayılı əmri ilə
qrif verilmişdir.*

TƏSİSÇİ: AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

Redaksiya heyəti:

Abdullayev Kamal (baş redaktor)

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d, akademik,
AMEA-nın həqiqi üzvü)

Qəribova Jalə

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.f.d., dosent)

İmanov Muxtar

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d., akademik,
AMEA-nın həqiqi üzvü)

Aliyev Ceyhun

(Azərbaycan Dillər Universiteti, p.f.d., dosent)

Bayramov Qılıncan

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d., professor)

Bəşirov Vidadi

(Azərbaycan Dillər Universiteti, p.f.d., dosent)

Cahangirov Fikrət

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d., professor)

Hacıyeva Aytən

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.f.d., dosent)

Hacıyeva Kifayət

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.f.d., dosent)

Xəlilli Şahin

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d., professor)

İmanova Sevdə

(Azərbaycan Dillər Universiteti, p.f.d., dosent)

Kərimov Namiq

(Azərbaycan Dillər Universiteti, t.f.d., dosent)

Kunina İrina

(Azərbaycan Dillər Universiteti, s.f.d., dosent)

Məmmədov Azad

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d., professor)

Nəbiyeva Nailə

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.f.d., dosent)

Şahmuradov Aqil

(Azərbaycan Dillər Universiteti, t.f.d., dosent)

İbrahim Ülfət

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.f.d., prof.əv)

Veysəlli Fəxrəddin

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d., professor)

Məsləhətçi heyəti:

Nesterov Aleksandr (Rusiya)

(Ural Federal Universiteti, professor)

Miljkovic Emma (Serbiya)

(Belqrad Universiteti, professor)

Türkmən Fikrət (Türkiyə)

(Ege Universiteti, professor)

Buşoten Hendrik (Almaniya)

(Maynz Universiteti, professor)

Bayxanov İsmayıl (Rusiya)

(Çeçenistan Dövlət Pedaqoji Universiteti, dosent)

Bejenaru Lyudmila (Rumıniya)

(Al. I.Kuza adına Universiteti, professor)

Lapteva Natalya (Belarusiya)

(Minsk Dövlət Linqvistik Universiteti, rektor)

Ramazan Korkmaz (Türkiyə)

(Qafqaz Universitetləri Birliyi, professor)

Məsul katib: Əliyev Loğman

(Azərbaycan Dillər Universiteti)

Texniki redaktor: Xanhüseynova Amalya

(Azərbaycan Dillər Universiteti)

FOUNDER: AZERBAIJAN UNIVERSITY OF LANGUAGES

Editorial Board:

Abdullayev Kamal (editor-in-chief)

*(Azerbaijan University of Languages, D.Sc.,
academician, corresponding member of ANAS)*

Garibova Jala

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Imanov Mukhtar

*(Azerbaijan University of Languages, D.Sc.,
academician, corresponding member of ANAS)*

Aliyev Ceyhun

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Bayramov Kilinckhan

*(Azerbaijan University of Languages, D.Sc.,
professor)*

Bashirov Vidadi

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Jahangirov Fikret

*(Azerbaijan University of Languages, D.Sc.,
professor)*

Hajiyeva Aytan

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Hajiyeva Kifayet

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Khalilli Shahin

*(Azerbaijan University of Languages, D.Sc.,
professor)*

Imanova Sevda

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Karimov Namig

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Kunina Irina

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Mammadov Azad

*(Azerbaijan University of Languages, D.Sc.,
professor)*

Nabiyeva Naila

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Shahmuradov Agil

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Ibrahim Ulfat

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.,
professor)*

Veysalli Fakhraddin

*(Azerbaijan University of Languages, D.Sc.,
professor)*

Advisory Board:

Nesterov Aleksandr (Russia)

(Ural Federal University, D.Sc., professor)

Miljkovic Ema (Serbia)

(University of Belgrade, D.Sc.professor,)

Turkmen Fikret (Turkey)

(Ege University, D.Sc. professor)

Boeshoten Hendrik (Germany)

(Mainz University, D.Sc. professor)

Baikhanov Ismayil (Russia)

*(Chechen State Pedagogical University,
assos.professor)*

Bejenaru Lyudmila (Romania)

*(“Alexandru Ioan Cuza” University Iași, D.Sc.
professor)*

Lapteva Natalya (Belarus)

(Minsk State Linguistic University, D.Sc., professor)

Ramazan Korkmaz (Turkey)

(Union of Caucasian Universities, D.Sc., professor)

Executive Secretary: **Aliyev Loghman**

(Azerbaijan University of Languages)

Technical editor : **Khanhuseynova Amalya**

(Azerbaijan University of Languages)

УЧРЕДИТЕЛЬ: АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ ЯЗЫКОВ

Редакционный совет:

Главный редактор

Абдуллаев Камал д.ф.н., акад.,
действительный член НАНА,
Азербайджанский Университет Языков
Гарибова Джала к.ф.н., доц.,
Азербайджанский Университет Языков
Иманов Мухтар д.ф.н., акад.,
действительный член НАНА,
Азербайджанский Университет Языков
Алиев Джейхун к.ф.н., доц.,
Азербайджанский Университет Языков
Байрамов Кылынджхан д.ф.н., проф.,
Азербайджанский Университет Языков
Баширов Видади к.п.н., доц.,
Азербайджанский Университет Языков
Джахангиров Фикрет д.ф.н., проф.,
Азербайджанский Университет Языков
Гаджиева Айген к.ф.н., доц.,
Азербайджанский Университет Языков

Гаджиева Кифает к.ф.н., доц.,
Азербайджанский Университет Языков
Халилли Шахин д.ф.н., проф.,
Азербайджанский Университет Языков
Иманова Севда к.п.н., доц.,
Азербайджанский Университет Языков
Каримов Намиг к.п.н., доц.,
Азербайджанский Университет Языков
Куннина Ирина к.с.н., доц.,
Азербайджанский Университет Языков
Мамедов Азад д.ф.н., проф.,
Азербайджанский Университет Языков
Набиева Наиля к.с.н., доц.,
Азербайджанский Университет Языков
Шахмурадов Агиль к.и.н., доц.,
Азербайджанский Университет Языков
Ибрагим Ульфат к.и.н., проф.,
Азербайджанский Университет Языков
Вейселли Фахрадин д.ф.н., проф.,
Азербайджанский Университет Языков

Экспертный совет:

Нестеров Александр проф., Уральский
Федеральный Лингвистический Университет,
Россия
Милжкович Эма проф.
Белградского университета, Сербия
Туркмен Фикрет проф. Эгейский университет,
Турция
Бушотен Хендрик проф. Университета Майнц,
Германия

Байханов Исмаил доц., Чеченский
государственный педагогический университет,
Россия
Беженару Людмила проф. Ясски Университет,
Румыния
Лаптева Наталья проф.,
Минский государственный лингвистический
университет, Беларусь
Рамазан Коркмаз проф. Ассоциация Кавказских
университетов, Турция

Ответственный секретарь: **Алиев Логман**
(Азербайджанский Университет Языков)

Технический редактор: **Хангусейнова Амалья**
(Азербайджанский Университет Языков)

MÜNDƏRİCAT

DİLÇİLİK

<i>Əqidə Axundova (ADU)</i> FRAZEOLÖJİ BİRLƏŞMƏLƏRİN BƏDİİ ÜSLUBİ İMKANLARI.....	14
<i>Rəna Kazımova (ADU)</i> FƏİLİN QRAMMATİK MƏNA NÖVLƏRİNİN TƏDRİSİ METODİKASININ NƏZƏRİ PROBLEMLƏRİ.....	19
<i>Lətifə Şirzadova (ADU)</i> MƏTNİN KOQNİTİV-SEMANTİK QURULUŞUNDA SİNONİM PARADİQMLƏRİNİN ROLU.....	24
<i>Günəl Abdullayeva (ADU)</i> ALMAN DİLİNDƏ İNKARLIQ İFADƏLƏRİNİN İSTİFADƏ OLUNMASI ÜSULLARI.....	28
<i>Sofiya Mirzəyeva (ADU)</i> AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ FRAZEOLÖJİ BİRLƏŞMƏLƏRİN STRUKTUR-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....	35
<i>Yaşar İbrahimov (ADU)</i> YAPON DİLİNDƏ GÜCLƏNDİRİCİ QOŞMALARIN AZƏRBAYCAN DİLİ İLƏ MÜQAYİSƏLİ TƏDQIQI.....	43
<i>Sevinc Cəbraylova (ADU)</i> MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ İNVERSİYANIN MƏTN YARATMA XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....	53
<i>Afət Cəfərova (ADU)</i> MƏTNİN QURULUŞ MEXANİZMİNDƏ BAĞLAYICILARIN ROLU.....	60
<i>Zərinə Aslanova (ADU)</i> METAFORUN AKADEMİK YAZIDA İSTİFADƏSİ.....	68
<i>Aysel Şabanova (ADNSU)</i> KİBERTƏHLÜKƏSİZLİKDƏ TEXNİKİ İNGİLİS TERMİNOLOGİYASI.....	72
<i>Sevinc Musayeva (ADU)</i> ZAMAN BİLDİRƏN FRAZEOLÖJİ BİRLƏŞMƏLƏR.....	77

ƏDƏBİYYAT

<i>Cəmilə Dəmirova (N.Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi)</i> ƏLİ İBN ABD ƏR-RƏHMAN ƏS-SİQİLLİ YARADICILIĞININ JANR VƏ SƏNƏTKARLIQ XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....	85
--	----

Emiliya Əliyeva (AU)
KRİSTİN BRUK ROUZUN “MƏHƏBBƏTİN DİLLƏRİ” ROMANINDA
MÜHARİBƏDƏN SONRAKI LONDON İNTELLEKTUAL MÜHİTİNDƏ KİMLİK
AXTARIŞI PROBLEMİ.....91

METODİKA

Deng Zhaozhen (ADPU)
BÖYÜK BRİTANİYANIN AÇIQ UNİVERSİTETİNİN TƏDRİS DƏSTƏK
XİDMƏTİ VƏ ONUN İLHAMI.....99

Aynur Miriyeva (ADPU)
DİNLƏYİB-ANLAMA PROSESİNDƏ MÜASİR TƏLİM STRATEGİYALARININ
ROLU.....106

Elmira İsmayılova (ADU)
ALMAN DİLİNDƏ FONETİK FƏRQLƏRİN TƏDRİSƏ TƏTBİQİ.....111

Xəyala Paşayeva, Sevda İmanova (AUL)
AZƏRBAYCANDA ALİ TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNİN RƏQƏMSALLAŞMASI
VƏ RƏQƏMSAL SAVADLILIQI: QLOBAL VƏ YERLİ
TENDENSİYALAR.....115

Təranə Quliyeva (ADU)
İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ İNTERAKTİV METODLAR.....126

PEDAQOQİKA

Elmira Həsənova (ADPU)
İBTİDAİ SİNİFDƏ EMOSİONAL İNTELLEKTİN İNKİŞAFI
VƏ SOSİALLAŞMA.....132

Lamiyə Əliyeva (ADPU)
MƏKTƏB-AİLƏ ƏMƏKDAŞLIĞI VƏ ONUN ŞAĞİRDİN SOSIAL
İNKİŞAFINA TƏSİRİ.....138

Aysel Ələsgər (ADPU)
İBTİDAİ SİNİFLƏRDƏ TƏDRİS METODLARININ YENİLİKLƏRİ.....144

Kəmalə Yusifova (BMU)
SÜNİ İNTELLEKTİN PEDAQOQİ FƏALİYYƏTƏ TƏSİRİ.....150

Günəl Nəzərova (BSU)
YUXARI SİNİF ŞAĞİRDƏRİNİN SİYASİ MƏDƏNİYYƏTİNİN
FORMALAŞMASINDA KURİKULUMUN TƏSİRİ
(BEYNƏLXALQ TƏCRÜBƏYƏ MÜQAYİSƏLİ BAXIŞ)158

PSIXOLOGİYA

Arəstə Bayramova (ADU)

PEDAQOJİ PSIXOLOGİYANIN ƏHƏMİYYƏTİ: ŞAGİRDİN İNKİŞAFI VƏ TƏRBİYƏSİ.....	163
---	-----

İCTİMAİ ELMLƏR

<i>Şəhla Xələfova (ADU)</i> ŞƏRQİ ZƏNGƏZUR İQTİSADİ RAYONUNUN TƏBİİ EHTİYATLARI VƏ ONLARDAN SƏMƏRƏLİ İSTİFADƏ YOLLARI.....	169
<i>Nigar Dünyamalılı (ADU)</i> MÜASİR DÖVRDƏ HİNDİSTAN PAKİSTAN MÜNASİBƏTLƏRİ.....	175
<i>Şəfəq Şamoyeva (AMİU nəzdində İnşaat Kolleci)</i> TANZANİYANIN İQTİSADİ COĞRAFİYASININ VƏ AZƏRBAYCANIN ONUNLA XARİCİ TİCARƏTİNİN XARAKTERİSTİKASI.....	181

PERSONALİLƏR

ŞABAN ŞABANOV.....	197
XRONİKA.....	200

CONTENTS

LINGUISTICS

Agida Akhundova (AUL) ARTISTIC STYLSTIC POSSIBILITIES OF PHRASEOLOGICAL COMBINATIONS.....	14
Rana Kazımova (AUL) THEORETICAL PROBLEMS OF TEACHING THE SEMANTIC TYPES OF VERBS.....	19
Latifa Shirzadova (AUL) THE ROLE OF SYNONYMIC PARADIGMS IN THE COGNITIVE-SEMANTIC STRUCTURE OF THE TEXT.....	24
Gunel Abdullayeva (AUL) WAYS OF USING NEGATIVE EXPRESSIONS IN GERMAN.....	28
Sofiya Mirzayeva (AUL) THE ISSUE OF STUDYING PHRASEOLOGICAL UNITS IN AZERBAIJANI LINGUISTICS.....	35
Yashar İbrahimov (AUL) COMPARATIVE STUDY OF THE ADVERBIAL PARTICLE IN JAPANESE AND AZERBAIJANI LANGUAGES.....	43
Sevinc Jabrayilova (AUL) FEATURES OF TEXTUAL CONSTRUCTION USING INVERSION IN MODERN ENGLISH.....	53
Afat Cafarova (AUL) THE ROLE OF CONJUNCTIONS IN THE STRUCTURAL MECHANISM OF THE TEXT.....	60
Zarina Aslanova (AUL) THE ISSUES OF USING METAPHOR IN ACADEMIC WRITING.....	68
Aysel Shabanova (Azerbaijan State Oil and Industry University) TECHNICAL ENGLISH TERMINOLOGY IN CYBERSECURITY.....	72
Sevinc Musayeva (AUL) TIME-EXPRESSING IDIOMATIC EXPRESSIONS.....	77

LITERATURE

Jamila Damirova (National Museum of Azerbaijani Literature named after Nizami Ganjavi) GENERIC AND ARTISTIC FEATURES OF THE WORKS OF ALI IBN ABD AR-RAHMAN AS-SIQQILLI.....	85
--	----

<i>Emiliya Aliyeva (AU)</i>	
THE PROBLEM OF SEARCHING IDENTITY IN THE POST -WAR INTELLECTUAL SOCIETY OF LONDON IN CHRISTINE BROOKE-ROSE`S “THE LANGUAGES OF LOVE”	91

METHODICS

<i>Deng Zhaozhen (ASPU)</i>	
BRITISH OPEN UNIVERSITY LEARNING SUPPORT SERVICE AND ITS INSPIRATION.....	99
<i>Aynur Miriyeva (ASPU)</i>	
THE ROLE OF MODERN TEACHING STRATEGIES IN THE LISTENING COMPREHENSION PROCESS.....	106
<i>Elmira Ismayilova (AUL)</i>	
IMPLEMENTATION OF PHONETIC DIFFERENCES IN THE METHODOLOGY OF TEACHING GERMAN.....	111
<i>Khayala Pashayeva, Sevda Imanova (AUL)</i>	
DIGITALISATION AND DIGITAL LITERACY OF HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS IN AZERBAIJAN: GLOBAL AND LOCAL TRENDS.....	115
<i>Tarana Quliyeva (AUL)</i>	
THE APPLICATION ON INTERACTIVE METHOD IN TEACHING OF ENGLISH LANGUAGE.....	126

PEDAGOGICS

<i>Elmira Hasanova (ASPU)</i>	
DEVELOPMENT OF EMOTIONAL INTELLIGENCE AND SOCIALIZATION IN THE PRIMARY CLASSROOM.	132
<i>Lamiya Aliyeva (ASPU)</i>	
THE IMPACT OF SCHOOL-FAMILY COLLABORATION ON STUDENTS` SOCIAL DEVELOPMENT.....	138
<i>Aysel Ələsgər (ASPU)</i>	
INNOVATIONS IN TEACHING METHODS IN PRIMARY GRADES.....	144
<i>Kamala Yusifova (Baku Engineering University)</i>	
THE IMPACT OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE ON PEDAGOGICAL ACTIVITY.....	150
<i>Gunel Nazarova (BSU)</i>	
THE IMPACT OF CURRICULUM ON THE FORMATION OF POLITICAL CULTURE AMONG HIGH SCHOOL STUDENTS (A COMPARATIVE PERSPECTIVE ON INTERNATIONAL EXPERIENCE)	158

PSYCHOLOGY

Arasta Bayramova (AUL)

THE IMPORTANCE OF PEDAGOGICAL PSYCHOLOGY:STUDENT
DEVELOPMENT AND EDUCATION.....163

SOCIAL SCIENCES

Shahla Khalafova (AUL)

NATURAL RESOURCES OF THE EASTERN ZANGEZUR ECONOMIC REGION
AND EFFICIENT WAYS OF UTILIZING THEM.....169

Nigar Dunyamalili (AUL)

INDIA–PAKISTAN RELATIONS IN THE MODERN ERA.....175

**Shefag Shamoyeva (Construction College under Azerbaijan University of Architecture
and Construction)**

CHARACTERISATION OF TANZANIA'S ECONOMIC GEOGRAPHY AND
FOREIGN TRADE WITH AZERBAIJAN.....181

BIG NAMES

SHABAN SHABANOV..... 197

UNIVERSITY LIFE.....200

ОГЛАВЛЕНИЕ

ЛИНГВИСТИКА

<i>Агида Ахундова (АУЯ)</i> СЛОВСОЧЕТАНИЯ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ И ИХ ХУДОЖЕСТВЕННЫЕ СПОСОБЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ.....	14
<i>Рэна Казимова (АУЯ)</i> ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ПРЕПОДАВАНИЯ СЕМАНТИЧЕСКИХ ВИДОВ ГЛАГОЛОВ.....	19
<i>Латифа Ширзадова (АУЯ)</i> РОЛЬ СИНОНИМИЧЕСКИХ ПАРАДИГМ В КОГНИТИВНО- СЕМАНТИЧЕСКОЙ СТРУКТУРЕ ТЕКСТА.....	24
<i>Гюнель Абдуллаева</i> СПОСОБЫ УПОТРЕБЛЕНИЯ ОТРИЦАТЕЛЬНЫХ ВЫРАЖЕНИЙ В НЕМЕЦКОМ ЯЗЫКЕ.....	28
<i>София Мирзоева (АУЯ)</i> СЕМАНТИЧЕСКИЕ ИЗУЧЕНИЯ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКОЗНАНИИ.....	35
<i>Яшар Ибрагимов (АУЯ)</i> СРАВНИТЕЛЬНОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ УСИЛИТЕЛЬНОЙ ЧАСТИЦЫ В ЯПОНСКОМ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКАХ.....	43
<i>Севиндж Джабраилова (АУЯ)</i> ХАРАКТЕРНЫЕ ЧЕРТЫ ТЕКСТОВОГО ПОСТРОЕНИЯ ИНВЕРСИЙ В СОВРЕМЕННОМ АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ.....	53
<i>Афат Джафарова (АУЯ)</i> РОЛЬ СОЮЗОВ В МЕХАНИЗМЕ СТРУКТУРЫ ТЕКСТА.....	60
<i>Зарина Асланова (АУЯ)</i> ПРОБЛЕМЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ МЕТАФОРЫ В АКАДЕМИЧЕСКОМ ПИСЬМЕ.....	68
<i>Айсель Шабанова (Азербайджанский Государственный Университет Нефти И Промышленности)</i> АНГЛАЗЫЧНАЯ ТЕХНИЧЕСКАЯ ТЕРМИНОЛОГИЯ В СФЕРЕ КИБЕРБЕЗОПАСНОСТИ.....	72
<i>Севиндж Мусаева (АУЯ)</i> ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИЕ ВЫРАЖЕНИЯ, ОБОЗНАЧАЮЩИЕ ВРЕМЯ.....	77

ЛИТЕРАТУРА

Джамия Дамирова (Национальный музей азербайджанской литературы имени Низами Гянджеви)

ЖАНРОВЫЕ И ХУДОЖЕСТВЕННЫЕ ОСОБЕННОСТИ ТВОРЧЕСТВА АЛИ ИБН АБД АР-РАХМАНА АС-СЫГЫЛЛИ.....85

Эмилия Алиева (АУ)

ПРОБЛЕМА ПОИСКА ИДЕНТИЧНОСТИ
В ПОСЛЕВОЕННОМ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОМ ОБЩЕСТВЕ ЛОНДОНА
В РОМАНЕ «ЯЗЫКИ ЛЮБВИ» КРИСТИНЫ БРУК-РОУЗ.....91

МЕТОДИКА

Дэн Чжаочжэнь (АГПУ)

СЛУЖБА ПОДДЕРЖКИ ОБУЧЕНИЯ ОТКРЫТОГО УНИВЕРСИТЕТА
ВЕЛИКОБРИТАНИИ И ЕЁ ВОДОХНОВЛЯЮЩИЙ ОПЫТ.....99

Айнур Мириева (АГПУ)

РОЛЬ СОВРЕМЕННЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ СТРАТЕГИЙ В ПРОЦЕССЕ
АУДИРОВАНИЯ.....106

Эльмира Исмаилова (АУЯ)

ВНЕДРЕНИЕ ФОНЕТИЧЕСКИХ ОСОБЕННОСТЕЙ В МЕТОДИКУ
ПРЕПОДАВАНИЯ НЕМЕЦКОГО ЯЗЫКА.....111

Хаяла Пашаева, Севда Иманова (АУЯ)

ЦИФРОВИЗАЦИЯ И ЦИФРОВАЯ ГРАМОТНОСТЬ ВЫСШИХ
УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЙ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ: ГЛОБАЛЬНЫЕ
И ЛОКАЛЬНЫЕ ТЕНДЕНЦИИ.....115

Тарана Гулиева (АУЯ)

ПРИМЕНЕНИЕ ИНТЕРАКТИВНОГО МЕТОДА В ПРЕПОДАВАНИИ
АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА.....126

ПЕДАГОГИКА

Эльмира Хасанова (АГПУ)

РАЗВИТИЕ ЭМОЦИОНАЛЬНОГО ИНТЕЛЛЕКТА И СОЦИАЛИЗАЦИИ
В НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ.....132

Ламия Алиева (АГПУ)

ВЛИЯНИЕ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ МЕЖДУ ШКОЛОЙ И СЕМЬЕЙ
НА СОЦИАЛЬНОЕ РАЗВИТИЕ УЧАЩИХСЯ.....138

Айсель Алесгер (АГПУ)

НОВОВВЕДЕНИЯ В МЕТОДАХ ПРЕПОДАВАНИЯ В НАЧАЛЬНЫХ
КЛАССАХ.....144

Камалия Юсифова (БИУ)

ВЛИЯНИЕ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА НА ПЕДАГОГИЧЕСКУЮ
ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ.....150

Гюнэль Назарова

ВЛИЯНИЕ УЧЕБНОЙ ПРОГРАММЫ НА ФОРМИРОВАНИЕ
ПОЛИТИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ СТАРШЕКЛАССНИКОВ (СРАВНИТЕЛЬНЫЙ
ВЗГЛЯД НА МЕЖДУНАРОДНЫЙ ОПЫТ)

ПСИХОЛОГИЯ

Ареста Байрамова (АУЯ)

ВАЖНОСТЬ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ПСИХОЛОГИИ:
РАЗВИТИЕ И ВОСПИТАНИЕ УЧЕНИКА.....163

СОЦИАЛЬНЫЕ НАУКИ

Шахла Халафова (АУЯ)

СТАТЬЯ ПОСВЯЩЕНА ПРИРОДНЫМ РЕСУРСАМ ВОСТОЧНО-
ЗАНГЕЗУРСКОГО ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЙОНА И ПУТЯМ ИХ
ЭФФЕКТИВНОГО ИСПОЛЬЗОВАНИЯ.....169

Нигар Дюнямалили (АУЯ)

ИНДИЙСКО-ПАКИСТАНСКИЕ ОТНОШЕНИЯ В СОВРЕМЕННУЮ
ЭПОХУ.....175

**Шефаг Шамоева (Колледж строительства при Азербайджанском
университете архитектуры и строительства)**

ХАРАКТЕРИСТИКА ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ГЕОГРАФИИ ТАНЗАНИИ
И ЕЁ ВНЕШНЕЙ ТОРГОВЛИ С АЗЕРБАЙДЖАНОМ.....181

ПЕРСОНАЛИИ

ШАБАН ШАБАНОВ.....197

ХРОНИКА.....200

DİLÇİLİK

Əqidə Axundova

Azərbaycan Dillər Universiteti

10.30546/2518-752X.1.507.01

FRAZEOLOJİ BİRLƏŞMƏLƏRİN BƏDİİ ÜSLUBİ İMKANLARI

Açar sözlər: söz, şeir, poetika, şair, frazioloji vahidlər.

Keywords: word, poetry, poetics, poet, phraseological units.

Ключевые слова: слово, поэзия, поэтика, поэт, фразеологические единицы

Giriş. Mətnə frazeoloji birləşmələrin özünəməxsus zəngin bədii həyatı var. Frazeoloji vahidlər adi danışmaq, məişət-ünsiyyət funksiyasından fərqli olaraq özündə, daxili semantikasında gözlənilməz əsrarəngizliklər ehtiva edir. Buradakı imkanlar söz sənətkarlarının qələmindən misralara süzüldükcə açılır. Lakin heç zaman tükənib-qurtarmır. Gözlənilməz üslubi tapıntılar, bədii-estetik kəşflər üçün hər zaman güdrətli özlü, etibarlı bünövrə rolunu oynayır. Bu xüsusiyyət-sabit söz birləşmələrinin obrazlı deyim mühitində yeni-yeni çabalarla təzahür edir, qəlbə yatan üslubi məna çalarları qazanır frazeoloji dil materiallarında rəngarəng üslubi keyfiyyətlərdə təzahür edir.

İşin məqsədi. Frazeoloji birləşmələr dilin leksik sistemində öz xəlqi təbiətinə görə seçilir. Bir sıra elmi tədqiqat əsərlərində onlar sözə ekvivalent hesab edilərsə də, emosionallıq keyfiyyətinə, ekspressivliyinə görə mühüm özünəməxsusluqları vardır. Məhz bunun üçün də onlar şeirdə daha çox dil hadisəsi kimi yox, nitq hadisəsi kimi çıxış edərək semantika və normalardan yayınma hallarına məruz qala bilər. Söz sənətkarı onun semantik hərəkətinin istiqamətini, komponentlərini dəyişmə imkanlarını duyur və bədii gözəllik naminə linqivistik normalara müdaxilə etmə səlahiyyətləri əldə edə bilər.

İşin yeniliyi. Poeziyada frazeoloji vahidlər-zəngin semantik-üslubi xüsusiyyətlərlə çıxış edir. Düşdüyü vəziyyətdən asılı olaraq, onlar təsvir və tərənnüm obyektini təsirli poetik vüsətlə canlandırır. Bu baxımdan bütün zamanlarda frazeoloji birləşmələr ədəbiyyatşünastlar tərəfindən adi leksik vahiddən daha çox obrazlılıq, yüksək ifadəlilik vasitəsi kimi dəyərləndirilir. Onu da xüsusi qeyd etməliyik ki, xalq frazeologiyası bu baxımdan daha aparıcı mövqedə dayanır:

Elə yaxşılıqı, at dəryaya sən.

Balıq bilməsə də, xalq biləcəkdir.

Özünü düşünən düşər nəzərdən,

Özgəni düşünən yüksələcəkdir.

[4, s.143]

“Bəxtim mənə yar ol”, deyib çağlaram,
Yar olmasa de bəxtiyar ol görüm.
Gələcəyə ümidimi bağlaram,
Bir an sonra nə olacaq, bil görüm. [4, s.146]

Həmişə qaraya ağ deyən qara,
Ağın əllərilə **dara çəkilmis.**
Vaxt özü döndərir mıxı mismara,
Vaxtın yazdığını kim poza bilmis?
Ümidə yas tutub ağlayır güman,
Xeyiri şərləyir, şərə dost deyir.
Sevilib sonra da atıldığından,
O da balasını atmaq istəyir. [4, s.96]

Ümidlər, arzular gördü talanmış,
Ayıran dırnağı ətdən ayırdı.
Bir deyən olmadı, a canı yanmış,
Axı diş yox ikən dodaq ki vardı. [4, s.287]

Göründüyü kimi burada sözə ekvivalent hesab edilən frazeoloji birləşmələr xəlqiliyi cəhətdən seçilir. Xalq müdrikliyinin parlaq ifadəsi kimi frazeoloji birləşmələr şairin fikir və duyğularına poetik hərəkət verir, misralara şifahi xalq ədəbiyyatının təkrarsız ətrini gətirir. Frazeoloji birləşmələrin mətn daxilində yeni-yeni obraz yaratma potensialı, obrazlı mahiyyəti aşkarlanır. Şeirdə ifadə olunan fikrin genişlik tapmasında estetik təsir davamlılığında sabit söz birləşmələri müstəsna rol oynayır.

Mətnə frazeoloji vahidlərdən uğurla istifadə qabarıq şəkildə hiss etdirilir, bədii söz sənətlərinin poetik düşüncəsi təbii qaynaqlardan, xalqın obrazlı təfəkküründən güc-qüvvət alır, bu qüdrətli özüldən frazeoloji birləşmələrdən bəhrələnərək parlaq obrazlılığın meydana çıxmasında təkan verici rola malik olur. Frazeoloji vahidlərdə möhkəm milli xüsusiyyətlər öz əksini tapır.

Yaxşılıq, yaxşılıq yenə yaxşılıq,
Bəzən bir acı söz min könül qırar.
Xoş söz, yaxşı xəbər, xoş rəftar qılıq,
Yaman adamı da yaxşılaşdırar. [4, s.143]

Darıxırsan səhər-axşam,
İşə-gücə **yatmır əlin,**

Frazeoloji vahidlər həm ümumi, həm də xüsusi olur. Ümumxalq tərəfindən işlədilən frazeoloji vahidlər ümumi frazeoloji vahid adlanır: məs:

Qoca öldü...
Dedilər: **-Yaranan bir gün ölər.**
Yadı doğma etdi, doğmaları yad.
Birinə **qəm verdi**, birinə qanaq.

Buz kimi olanı yaşatdı rahat,
İsti ürəkləri qanatdı sevgi.
Loğman dedi: -Hazıram, **al canımı**, indi gəl. [4, s.157]

Bu misallardakı “qəm vermək, ümid gətirmək, isti ürək, can almaq” frazeoloji vahidləri ümumidir.

Görmədi aşıqdə səhvi, nöqsanı,
Gah ümid gətirdi, gah aldı canı.
Ana laylasını sevən insanı,
Ana həsrətiylə qocaltdı sevgi. [6]

Bədii əsərlərdə şair və yazıçıların bu və ya başqa məqsədlə yaratdıqları frazeoloji vahidlər xüsusi frazeoloji vahidlər adlanır. Məs:

Həyat, sən nə şirinsən, kim səndən doydu getdi.
Gedənlər öz **qəlbini dünyada qoydu**, getdi. [4, s.158]

Frazeoloji söz birləşmələri işləmə intensivliyi ilə də seçilir. Mətdə işlənən ifadələr əksər hallarda poetik, cazibədar, zəngin və səmimi olur. Frazeoloji dil materialları söz sənətkarlarının ruhi emosional vəziyyətinə, poetik duyğularına uyğun kökləndikcə, səmimiyyət və təbiilik şərin əsas atributlarına çevrilir. Oxucunun zövqü, estetik duyumu intensiv şəkildə formalaşmağa istiqamətlənir.

Bu qədər özünü öyrətmə mənə,
Sanmayaq səmada azad bir quşuq.
Elə qorxuram ki, **göz qırpımında**,
Bir də ayılaq ki, aşıq olmuşuq.

Bu qədər özünü öyrətmə mənə,
Alışb yanmaqdan yaman qorxuram,
Mən eşqə düşdümsə çıxan deyiləm,
Özümü danmaqdan yaman qorxuram. [6]

Şeir mətnlərində işləmə fəallığını artırmaqla frazeoloji birləşmələr bədii sözlə, sənətkar məsuliyyətinin yüksəldilməsinə təsir edir və təbii poetik ovqat onun birbaşa nəticəsi kimi dəyərləndirilməyə layıqdır. Həqiqi qələm sahibi üçün xalq danışığı dili doğrudan da poetik düşüncənin, incə, lirik duyğuların açarıdır. Poeziya xalq sənətinin obrazlı potensialına arxalanır, ifadəlilik imkanlarına söykənir və onun tükənməz qaynaqlardan bəhrələnir. Frazeoloji birləşmələrdən istifadə xalq kimi demək, xalq kimi duymaq səriştəsinin bariz nümunəsidir. Bu cəhət poetik təfəkkürün fərqli yönümünü əyaniləşdirən vasitə və düzgün yaradıcılıq yolunun göstəricilərindəndir.

Dinclik rahatlıqdır mənim düşmənim.
Buludlar üstümə ey könlüm, şığı!

Alır dincliyimi əlimdən mənim,
Könül sakitliyi, **can rahatlığı.** [4, s.85]

Rahatca **nə yanır, nə qanır** ürək,
Necə başa vurum bilmirəm, günü...
Elə bil sinəmdə **dayanır ürək,**
Axı eşitmirəm döyüntüsünü. [4, s.85]

İçindən oyulub qəlbim döyünsün,
Yarışa çağırırsın daşqın selləri.
Təzə bir mahnıyla sel kimi hər gün,
Oyatmaq istərəm yatmış çölləri. [4, s.86]

Bu mısralardakı “alır dincliyimi”, “can rahatlığı”, “nə qanır ürək”, “içindən oyulub qəlbim” xalq dilində geniş işlənən məcazi fikirlərdir.

Sabit birləşmələr şeir mətnində poetik siqlətlidir. Bədii fikrin əsas ağırlığı, əksər hallarda onların çiyinə düşür. Önemli odur ki, həmin birləşmələr və yaxud onların üzərinə qurulan ifadələr canlı danışmaq tərzini söykənən dil faktlarıdır. Xalqı deyim tərzini, xalq ruhu bu ifadələrdən süzülüb gəlir. Şeirinin ürəyi, xalqın ürəyi, şeirin fəlsəfəsi xalqın həyat fəlsəfəsi şeirin əxlaqı, xalqın əxlaqı keyfiyyətləri, şeirin dili xalqın dili olmalıdır. Frazеoloji vahidlər bu cəhətləri daha təsirli və obrazlı əks etdirir.

Ömür yolum-içimdəki vuruşlarım.
Mübarizəm- talehlə yarışlarım.
Qədrimin yazıları-alnimdəki qırışlarım.
Kaş onları pozan ola!
Təzəsini istəyimcə yazan ola! [4, s.124]

Tutuşmuşam çaxmaq yoxdur alışmağa.
Qaynayıram təpərim yox nə coşmağa, nə daşmağa.
Ürəyimin sözlərini danışmağa.
Dədə Qorqud timsalında ozan ola.
Bir qərib yuxu gördüm, ürəyimcə yozan ola! [4, s.124]

Nəticə. Frazеoloji birləşmələri tədqiq etməklə dünənimizdəm bu günümüzə gəlib çıxmış milli dəyərlərimizi, adət-ənənələrimizi, dilimizin frazeologiyasının ən qədim təbəqəsini gənc nəsillə ərməğan etmiş oluruq.

Ədəbiyyat:

1. Həsənov N.Ə. Azərbaycan dilinin frazeologiyası, B. 1979, 96 s.
2. Süleymanova İ.C. Frazеologiyanın üslubi imkanları. B., 2013, 300 s.
3. Hüseynov M.A. Poetik frazeologiya. B., 2013, 171 s.
4. Vahabzadə B. “Payız düşüncələri”. B. Yazıçı, 1981.
5. Vahabzadə B. “Axı dünya fırlanır”. B. Yazıçı, 1987, 265 s.

Agida Akhundova

Summary

**ARTISTIC STYLSTIC POSSIBILITIES OF PHRASEOLOGICAL
COMBINATIONS**

Phraseological combinations are distinguished in the lexical system of the language due to their folk nature. Although they are considered equivalent to words in a number of scientific research works, they have important specificities due to their emotional quality and expressiveness. Poetry is rich in phraseological phrases. They form the main part of the artistic idea. Reading the poems of our poets, we understand that this article clearly reflects the wonderful moral qualities of the people's soul.

Агида Ахундова

Резюме

**СЛОВСОЧЕТАНИЯ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ И ИХ ХУДОЖЕСТВЕННЫЕ
СПОСОБЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ**

Фразеологические сочетания выделены в лексической системе языка в силу их народного характера. Хотя в ряде научных исследований они считаются эквивалентами слов, они обладают важными уникальными характеристиками, обусловленными их эмоциональностью и выразительностью. Поэзия богата фразеологическими словосочетаниями. Они составляют основную часть художественной идеи. Читая стихи наших поэтов, мы понимаем, что в этой статье ярко отражены прекрасные нравственные качества народной души.

Rəyçi: R.Kazımzadə

FEİLİN QRAMMATİK MƏNA NÖVLƏRİNİN TƏDRİSİ METODİKASININ NƏZƏRİ PROBLEMLƏRİ

Açar sözlər: *feil, qrammatik məna, növ, morfolojiya, kateqoriya, qrammatik forma*

Keywords: *verb, grammatical meaning, aspect, morphology, category, grammatical form*

Ключевые слова: *глагол, грамматическое значение, вид, морфология, категория, грамматическая форма*

Giriş. Feil istər semantik, istərsə də qrammatik cəhətdən ən zəngin nitq hissəsidir. Onu digər nitq hissələrindən fərqləndirən əsas xüsusiyyət növ, tərz, təsir, inkarlıq, zaman, forma, şəxs kimi rəngarəng qrammatik kateqoriyalara malik olmasıdır. Bu kateqoriyalar feildə ümumi şəkildə öz ifadəsini tapır. Dilimizdə feil qədər rəngarəng qrammatik kateqoriyaya malik olan digər bir nitq hissəsinə təsadüf olunmur. Dilin lüğət tərkibində olan sözlərin böyük bir qismi feillərdən ibarətdir. Azərbaycan dilində feil bəhsi morfolojiyanın ən böyük hissəsidir.

Feil də digər əsas nitq hissələri kimi özünəməxsus leksik-semantik mənaya, morfoloji əlamətə və sintaktik vəzifəyə, funksional xüsusiyyətlərə malikdir. Feili müstəqil nitq hissəsi kimi fərqləndirən xüsusiyyətlərdən biri də onun söz yaradıcılığında mövqeyidir. Bu mövqedə feil digər nitq hissələrindən daha zəngin, daha çoxcəhətlidir. Feilin bu cür rəngarəng kateqoriyalara, funksional xüsusiyyətlərə malik olması dilin qrammatik quruluşunun yaranmasının ilk dövrlərinə təsadüf edir.

Əsas hissə. 1970-ci ildən – 1985-ci ilə qədər feilin məna növləri düzəltmə feillər kimi qeyd edilir, onların əmələ gəlməsində istifadə olunan şəkilçilər isə feil düzəldən şəkilçilər hesab olunurdu. Bunun səbəbini Ə. Əfəndizadə aşağıdakı kim ki izah edir: “Məlum olduğu üzrə 1971-ci ilədək məktəb qrammatikalarında feilin məna beş növü tədris olunurdu: məlum ,məchul , qayıdış , icbar , qarşılıq növ feilləri” , 1995-ci ildə 6-cı sinif üçün nəşr olunmuş dərslikdə feilin məna növləri “Feilin qrammatik məna növləri” başlığı altında təsnif edilərək altı qrammatik məna növünün (məlum növ, məchul növ, qayıdış növ, şəxssiz növ, qarşılıq-birgəlik növ, icbar növ) olduğu göstərilmişdir.

Bildiyimiz kimi, iş, hal və hərəkətin icrasında subyektin iştirakı fəal və qeyri-fəal ola bilər. Subyektin fəal və qeyri-fəal iştirakı, obyektin üzərinə təsir edib-etməməsi, subyektin obyektinə və obyektin subyektinə əvəz etməsi, onlar arasındakı münasibət birbaşa feillərdə öz əksini tapır. Bu baxımdan feili aşağıdakı məna qruplarına ayırmaq mümkündür:

1. Məlum növ. Məlum növdə iş görənlər məlum olur. Yəni bu feillər subyektin müstəqil söz şəklində cümlədə iştirak edib-etməməsindən asılı olmayaraq, feilə qarşı münasibətin fəal olduğunu göstərir. Məlum növ feillər təsirli və təsirsiz olur. Məsələn: Quşlar (subyekt) budaqlara (obyekt) qonurdu (feil). Məlum növ feillər təsirsiz olduqda isə işin icrasında subyekt və feil olur. Məsələn, Şair, nə tez qocaldın (feil) sən (subyekt).

Qeyd etdiyimiz kimi, məlum növdə subyekt fəal iştirak edir. Bu növdə olan feillərdə subyektin iştirakı aşağıdakı şəkildə özünü göstərir:

a) bəzən subyekt leksik vahidi kimi iştirak etmir. Lakin bu zaman subyekt şəxs sonluqları ilə ifadə olunur. Məsələn.: Səadətin dediklərinə fikir vermədim, həmişə olduğu kimi, öz düşündüyümü düz bildim.

b) əksər vaxtlarda işin icrasında subyekt söz şəklində iştirak edir. Məsələn: Bütün yaxınlarımız bilir ki, o uşaqlıqdan belə məsuliyyətsiz olmayıb. hələ də gözləyirəm ki, gələcək.

2. Məchul və şəxssiz növ feillər. Məchul növ feillərdə iş, hal, hərəkət olur, lakin işin icraçısı məlum olmur.

Məchulluğu işin icrasında subyektin yoxluğu kimi başa düşmək olmaz. Əksinə, işi görən şəxs var, lakin bu subyekt naməlum şəkildə özünü göstərir və onu üzə çıxarmaq mümkün olmur. Subyekt aktiv olmadığından obyekt onun rolunu ifadə edir, yəni, obyektə subyekt əvəzlənir. Məchul növ feillər təsirli feillərdən yaranır və təsirsiz olur.

Dilin qrammatik quruluşunda digər qrammatik kateqoriyalarda olduğu kimi, feilin də növ kateqoriyasının qrammatik məna növlirinin, o cümlədən, məchul növün özünəməxsus morfoloji əlamətləri var: -il, -il, -ul, -ül, -in, -in, -un, -ün, -n. Bu şəkilçilər təsirli feillərə qoşulur və məchul növdə olan təsirsiz feil əmələ gətirir. Məsələn: oxu – oxundu, yaz – yazıldı, bur – buruldu və s.

-la, -lə şəkilçili düzəltmə təsirli feillərə -n şəkilçisi əlavə olunmaqla məchul növ yaranır: bağla – bağlandı, payla – paylandı, saxla – saxlandı və s. Bu tipli söz-formalarda -n şəkilçisindən sonra yenidən məchul növün (-il, -il, -ul, -ül) şəkilçisi əlavə oluna bilər. Bu zaman iqiqat məchulluq yaranır: saxlan – saxlanıldı, bağlan – bağlanıldı və s.

Məchul növün içərisində şəxssiz növ də vardır. Şəxssiz növ təsirsiz feillərdən yaranır və təsirsiz olur. Bu növün qrammatik forması -il, -il, -ul, -ül əlamətidir. Bu məqamda n, -in, un, -ün formal əlamətlərindən də istifadə olunur: taxıldı, gedildi, diqqət edildi, əməl olundu və s.

Məchul növlə şəxssiz növ arasında bir sıra oxşar xüsusiyyətlər özünü göstərir.

1. Hər ikisi təsirsiz olur: oxundu (məchul), taxıldı (şəxssiz);

2. Hər ikisi eyni qrammatik formaya. (-il, -il, -ul, -ül) malikdir.

Məchul növlə şəxssiz növ arasında aşağıdakı fərqli xüsusiyyətlər də mövcuddur:

1. Məchul növ feillər təsirli feillərdən əmələ gəlmiş halda, şəxssiz növdə feillər təsirsiz feillərdən yaranıb təsirsiz olur.

2. Xəbəri məchul növ feillərlə ifadə olunan cümlələrdə mübtədə olur, yəni, obyekt mübtədə vəzifəsində çıxış edir. Məsələn: Müqavilə (nə?) bağlanıldı; Yemək (nə?) bişirildi və s. Lakin xəbəri şəxssiz növ feilli cümlələrdə isə mübtədə olmur:

3. Məchul növ feillərin qrammatik forması -il, -il, -ul, -ül; -in, -in, -un, -ün; -n şəkilçiləri ilə, şəxssiz növ feillərin qrammatik forması isə -il, -il, -ul, -ül şəkilçiləri ilə formalaşır.

3. Qayıdış növ feillər. Onlar fəal feillərdir. Feilin bu növündə iş iş görən yəni, subyektin öz üzərinə qayıdır. Deməli, subyekt obyektə əvəz etmiş olur. Bu mövqedə subyekt həm subyekt, həm də obyekt yerində çıxış edir. Bu baxımdan qayıdış növ feillər məchul növdən fərqlənir. Məchul növdə obyekt subyektə əvəz edirsə, qayıdış növdə subyekt obyektə əvəz edə bilər.

Qayıdış növün morfoloji göstəricisi -il, -il, -ul, -ül; -ın, -in, un, -ün; -n formalarıdır: geyinmək, boğulmaq, silinmək və s. Məsələn, Uşaqlar geyinir, şəkillər silinir. Məchul növ feillər kimi, qayıdış növ feillər də təsirli feildən düzəlib təsirsiz feil olur: süzüldü, geyindi, qaraldı, açıldı, çırpıldı və s. Məsələn: Çaylar süzüldü, hava qaraldı, qapı çırpıldı.

Məchul növlə qayıdış növün qrammatik əlamətlərinin eyniliyinə baxmayaraq, hər biri ayrı-ayrı mənalar ifadə edir. Bunları mənaca bir-birindən fərqləndirmək üçün feilin subyektə və yaxud obyektə olan münasibətinə diqqət etmək lazımdır. Məchul növdə subyekt naməlum olduğu üçün obyekt onu əvəz etməklə bilavasitə xəbərlə əlaqədar olarsa, həmin feil məchul növdə olur:

Qayıdış növün qrammatik mənası yalnız formal əlamətləri ilə deyil, həm də düzəltmə feilləri yaradan şəkilçilər vasitəsilə də ifadə oluna bilər:

a) -lan, -lən şəkilçisi ilə düzələn feillərdə: qanadlan (maq), qüvvətlən (mək), ruhlan (maq), xəstələn (mək);

b) -al,-əl; -l şəkilçili feillərdə: ucal (maq), gödəl (mək);

c) -laş,-ləş şəkilçili feillərdə: gözəlləş (mək), sakitləş (mək) və s.

4. Qarşılıq-müştərək (fəal) növ feillər.

Adından da görüldüyü kimi, qarşılıq növ feillərdə iş, hal və hərəkət ən azı iki subyekt tərəfindən qarşılıqlı şəkildə icra olunur. Obyekt üzərinə subyektlərdən heç birinin o təsiri olmur, Bu o deməkdir ki, üzərində iş icra olunan əşya olmur: -ış, -iş, -uş, -üş; -aş, -əş; -ş şəkilçiləri qarşılıq növün morfoloji əlamətidir. Bu şəkilçilər təsirli feillərə qoşularaq təsirsiz qarşılıqlı növ feillər yaradır: görüşmək, döyüşmək, vuruşmaq, yazışmaq və s.

Deməli, feillərdən isim əmələ gətirən -ış, -iş, -uş, -üş leksik şəkilçisi qarşılıq növün formal əlamətləri ilə omonimdir. Bunları fərqləndirmək üçün nəyə diqqət yetirmək vacibdir:

a) feilin zaman, şəxs şəkilçilərini qəbul etmiş feillər -ış, -iş, -uş, -üş şəkilçisini qəbul edib qarşılıq növdə olur: görüşdük, yazışdıq və s.

b) -ış,-iş,-uş,-üş şəkilçili sözlər hal, kəmiyyət, mənsubiyyət şəkilçilərini qəbul etdikdə feildən isim yaradan şəkilçi unksiyasında olur: görüşümüz, görüşə, görüşlərdən və s. Qarşılıq növün şəkilçilərini qəbul etmiş söz-formaya hal, kəmiyyət, mənsubiyyət şəkilçilərini artırmaq olmur.

Qeyd olunduğu kimi, qarşılıq növ feillərdə azı iki subyektin iştirakı vacibdir. Lakin qaçdılar, yazdılar, gördülər və s. tipli feillərdə subyektin çoxluğu onun qarşılıqlı növdə olması anlamına gəlmir. Qarşılıq növdə işin mütləq şəkildə qarşı-qarşıya icra olunması əsasdır. Bu məzmun da xüsusi morfoloji əlamət (-ış,-iş, -uş, -üş; -aş,-əş; -ş) vasitəsilə reallaşır.

Dilimizdə sovuşmaq, sürüşmək, girişmək, danışmaq, çalışmaq, qızışmaq, əzişmək, dolaşmaq, üzüşmək, yapışmaq, alışmaq tipli sözlər forma etibarilə qarşılıqlı feillərə oxşasa da, bu növə aid deyillər. Eynilə -laş, -ləş şəkilçisi ilə düzələn feillərin bəzilərdə məzmunca qarşılıq şəkildə icra olunan hərəkət mənasının ifadəsinin də şahidi oluruq: sözləş, məsləhətləş, dilləş və s.

Qarşılıq növ feillər təsirli feillərdən əmələ gəlir və təsirsiz olur. Bu cür feilləri yenidən təsirli feillərə çevirmək mümkündür: döyüşdürmək, görüşdürmək və s. Belə təsirli feillərdən də asanlıqla icbar növ yaratmaq olur: döyüşdür+t+mək.

Müştərək feillər. Müştərək feillərdə işin icrası bir neçə subyekt tərəfindən icra olunur. İş, hal və hərəkət eyni vaxtda, bircə və paralel şəkildə yerinə yetirilə bilər. Müştərək feillərin yaranmasında morfoloji əlamət -ış, -iş, -uş, -üş; -aş, -əş; -ş şə-

kilçiləridir. Təsirsiz feillərdən yaranan bu növ feillər nəticədə təsirsiz olur: gülüşmək, qaçışmaq, hürüşmək, mələşmək, ağlaşmaq və s.

Qarşılıq və müştərək feillər aşağıdakı oxşar xüsusiyyətlərə malikdir:

- a) eyni morfoloji əlamətə malikdirlər;
- b) hər iki qrammatik növdə feillər təsirsiz olur;
- c) hər ikisində bir neçə subyekt iştirak edir;

Bu feilləri bir-birindən fərqləndirən xüsusiyyətlər:

a) qarşılıq növdə olan feillər təsirli, müştərək növdə olan feillər təsirsiz feillərdən düzəlir;

b) qarşılıq növdə subyektlərin hərəkətləri qarşılıqlı və müxtəlif, bəzən də eyni zamanda, müştərək növdə isə parallel olaraq eyni zamanda icra edilir;

c) qarşılıq növ feilin subyektlərindən biri adlıq halda olur, digəri isə “ilə” qoşması birlikdə ifadə olunur. Tərlən dostuyla deyişirdi. Mən bacımla yazışırdım. Uşaqlar gülüşürdülər;

ç) qarşılıq növün subyekti daha çox insan məfhmunubildirən adlarla, müştərək növdə isə insanla bərabər, digər canlıların adlarını bildirən sözlərlə də bağlıdır.

5. İcbar (fəal) növ. İcbar növ feillərdə iş, hal və hərəkətin icrası əmr, xahiş, rica, təkidlə baş verdiyi bildirilir. Feilin bu növündə işin icrası bilavasitə 1-ci subyektə aid olmur. İş, prosesi 1-ci subyektin ya əmri, ya xahişi, ya da tapşırığı ilə 3-cü bir şəxs icra edir. İkinci bir subyekt isə bu prosesi, işin icrasını başqa bir şəxs vasitəsilə icra etdirir. Deməli, işi icra edən bir obyekt kimi üzə çıxmır, qeyri-fəal olduğundan vasitəli obyekt kimi fəaliyyət göstərir. İcbar növ feillər həmişə təsirli feillərdən yaranıb təsirli olaraq da qalır.

Nəticə. Bütün feillər quruluşuna görə sadə, düzəltmə və mürəkkəb olurlar. Məlum növ feilin digər qrammatik məna növlərindən fərqli olaraq quruluşuna görə düzəltmə ola bilmir. Feilin də yönəldən, müstəqil öyrətməyə şərait yaratmalı qrammatik məna növlərinin şəkilçiləri yalnız feilə qoşulub qrammatik növ yaradırlar. Şagirdlər bilir ki, qrammatik məna növləri arasında məlum növün xüsusi şəkilçisi olmur. Feilin bu növündə iş görən məlum olur. Subyekt buraxılırsa da onu asanlıqla cümləyə bərpa etmək olur. Məsələn: Mən oxuyuram. Bu cümlədə subyekt məlumdur. Səhər bizə gələrsən. Bu cümlədə isə subyekt cümlədə görünməsə də, onu asanlıqla müəyyənləşdirmək olur. Məlum olur ki, subyekt ikinci şəxsin təkində işlənmişdir. Feilin digər qrammatik məna növlərinin isə məlum növdən fərqli olaraq özünəməxsus şəkilçiləri vardır.

Elmi yeniliyi. Feilin feilin qrammatik məna növlərinin tədrisinin ənənəvi dərindən fərqli olaraq, müasir kurikulumla əsaslanan fəal metod və üsullarla öyrədilməsinə təsir edən amillər müəyyən edilməsi.

Ədəbiyyat:

1. Müasir Azərbaycan dili. II hissə. Morfolojiya. “Elm” nəşriyyatı, Bakı, 1980.
2. Cəfərov S., Abbasov Ə., Quliyev D. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Azərtədris-nəşr, Bakı, 1939.
3. Əfəndizadə Ə. Orta məktəblərdə Azərbaycan dilinin tədrisi. “Maarif”, Bakı, 1977.
4. Nüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 2007.
5. Abdullayev A. Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisinin metodikası. “Maarif”, Bakı, 1978.
6. Mirzəyev H. Azərbaycan dilində feil. “Maarif”, Bakı, 1986.

Summary

**THEORETICAL PROBLEMS OF TEACHING THE SEMANTIC
TYPES OF VERBS**

The article is devoted to the methodology of teaching the grammatical category of verb aspect, focusing on its instruction through modern teaching methods. During the study of verbs, which differ from other main parts of speech due to the richness of their grammatical categories, diversity of semantic meanings, and etymological stability, interesting insights emerge. These can be more effectively conveyed to learners using contemporary educational approaches.

Рэна Казимова

Резюме

**ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ПРЕПОДАВАНИЯ СЕМАНТИЧЕСКИХ
ВИДОВ ГЛАГОЛОВ**

Статья посвящена методике преподавания глагольной категории вида, а также рассмотрению этой категории с точки зрения современных методов обучения. При изучении глагола, который отличается от других частей речи богатством грамматических категорий, разнообразием семантических значений и устойчивостью происхождения, выявляются интересные факты, которые можно более эффективно объяснить обучающимся с помощью современных педагогических подходов. методом, в результате чего подчёркиваются преимущества новых методов обучения.

Rəyçisi: A. Səfərova

Lətifə Şirzadova
Azərbaycan Dillər Universiteti
ORCID ID: 0000-0002-8842-1218

10.30546/2518-752X.1.5073

MƏTNİN KOQNITIV-SEMANTİK QURULUŞUNDA SINONİM PARADİQMLƏRİNİN ROLU

Açar sözlər: *sinonim paradigmləri, koqnitiv semantika, mətn dilçiliyi, semantik koherentlik, diskurs analizi*

Keywords: *synonymic paradigms, cognitive semantics, text linguistics, semantic coherence, discourse analysis*

Ключевые слова: *синонимические парадигмы, когнитивная семантика, лингвистика текста, семантическая когерентность, дискурс-анализ*

Giriş. XXI əsr dilçiliyində mətn problemi struktur yanaşma çərçivəsindən çıxaraq koqnitiv, praqmatik və diskursiv aspektlərdə öyrənilməyə başlanmışdır. Müasir nəzəriyyələrə görə mətn yalnız dil vahidlərinin mexaniki ardıcılığı deyil, insan şüurunda formalaşan konseptual biliklərin verbalizasiyasıdır. Bu baxımdan mətnin semantik bütövlüyünün təmin olunmasında leksik-semantik vasitələrin rolu xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Həmin vasitələr arasında sinonim paradigmləri ən aktiv mətnyaradıcı komponentlərdən biri hesab olunur.

Sinonimlər uzun müddət yalnız leksikologiyanın tədqiqat obyektini kimi öyrənilsə də, müasir koqnitiv dilçilik və mətn dilçiliyi onların funksional imkanlarını daha geniş aspektdə izah edir. Sinonim münasibətləri artıq təkə məna yaxınlığı deyil, həm də konseptual əlaqəlilik, diskursiv təşkil və kommunikativ strategiya baxımından qiymətləndirilir. Mətn daxilində sinonim vahidlərin istifadəsi semantik koherentliyin yaradılmasına, informasiyanın mərhələli inkişafına və müəllifin praqmatik niyyətinin reallaşmasına xidmət edir.

Müasir dilçilikdə mətnin koqnitiv-semantik quruluşu dedikdə mətn daxilində konseptual əlaqələrin, semantik münasibətlərin və informativ strukturların qarşılıqlı fəaliyyəti nəzərdə tutulur. Bu strukturun formalaşmasında sinonim paradigmləri mühüm rol oynayır. Onlar mətnin həm məna bütövlüyünü təmin edir, həm də oxucunun koqnitiv interpretasiya prosesinə təsir göstərir.

Sinonimlik dil sistemində semantik yaxınlıq əsasında formalaşan münasibətlərdən biridir. Müasir semantik nəzəriyyələr tam sinonimliyin mövcudluğunu qəbul etmir. Eyni referensial sahəyə aid olan vahidlər belə fərqli konseptual perspektivlər yaradır və bu fərqlər onların funksional xüsusiyyətlərini müəyyən edir [4, s. 186].

Sinonimlər arasındakı fərqlər əsasən emosional-ekspressiv çalar, üslubi məhdudiyət, praqmatik istiqamət, kontekstual istifadə xüsusiyyəti və konseptual interpretasiya fərqləri ilə müəyyənləşir.

Məsələn, “ask”, “inquire”, “question”, “interrogate” vahidləri ümumi “soruşmaq” konseptinə aid olsa da, onların hər biri fərqli kommunikativ və praqmatik məna daşıyır. “Interrogate” sözü rəsmi və təzyiqli xarakterli kommunikativ situasiyanı ifadə etdiyi halda, “inquire” daha formal və nəzakətli üslubi çalar yaradır.

John I. Saeed göstərir ki, sinonimlik dilin konseptual strukturunun çevikliyinə təmin edən əsas mexanizmlərdən biridir [7, s. 71]. Bu çeviklik mətn daxilində müxtəlif semantik assosiasiyaların yaranmasına imkan verir.

Sinonim paradıqları isə ümumi semantik nüvə ətrafında birləşən və bir-biri ilə sistemli münasibətdə olan leksik vahidlərin məcmusudur. Müasir koqnitiv dilçilikdə bu paradıqlar konseptual sahələrin verbal ifadəsi kimi izah edilir. V.Evans leksik mənanın insanın ensiklopedik biliyi ilə bağlı olduğunu vurğulayaraq qeyd edir ki, sözlərin semantik potensialı onların konseptual əlaqələri ilə müəyyən olunur [3, s. 42].

Mətnin əsas xüsusiyyətlərindən biri onun semantik bağlılığıdır. Koherentlik mətn vahidlərinin ümumi məna istiqamətində birləşməsinə təmin edir. Sinonim paradıqları bu bağlılığın yaradılmasında mühüm rol oynayır.

M. Hoey leksik əlaqələrin mətn təşkilində əsas vasitələrdən biri olduğunu qeyd edir və sinonim münasibətlərini mətnin semantik davamlılığını yaradan komponent kimi xarakterizə edir [5, s. 101]. Müəllifin fikrincə, mətn daxilində eyni konsept sahəsinə aid vahidlərin təkrarlanan istifadəsi oxucuda vahid semantik xətt formalaşdırır. Məsələn:

“The situation created fear among the population. This anxiety gradually turned into panic.” Bu nümunədə “fear”, “anxiety”, “panic” vahidləri müxtəlif intensivlik dərəcələrinə malik olsa da, vahid emosional-konseptual sahə yaradır. Beləliklə, sinonim paradıqları mətnin semantik inkişafını mərhələli şəkildə təmin edir.

Koqnitiv dilçilik mətni insan təfəkkürünün verbal modeli kimi izah edir. Bu modelin qurulmasında sinonim vahidlər xüsusi rol oynayır. Müxtəlif sinonimlərin istifadəsi eyni obyekt və ya hadisənin fərqli konseptual interpretasiyalarını yaradır.

Dil vahidləri insanın dünyanı konseptuallaşdırma üsullarını əks etdirir [6, s. 76] və sinonimlər həmin konseptual baxışların müxtəlif variasiyalarını ifadə edir. Məsələn, “home” emosional yaxınlığı, “house” fiziki obyekt, “residence” rəsmi yaşayış məkanını, “dwelling” isə ümumi yaşayış anlayışını bildirir. Bu vahidlərin hər biri eyni referenti ifadə etsə də, fərqli konseptual assosiasiyalar yaradır. Oxucu həmin assosiasiyalar vasitəsilə mətnin emosional və semantik istiqamətini müəyyənləşdirir.

Sinonim paradıqları mətn daxilində informasiyanın monotonluğunu aradan qaldırır və diskursiv dinamizm yaradır. Eyni sözün təkrar istifadəsi mətnin üslubi zənginliyini zəiflətdiyi halda, sinonim variasiya nitqin ekspressivliyini artırır.

Leksik variasiya oxucunun diqqətinin saxlanılmasına və mətnin emosional təsir gücünün artırılmasına xidmət edir [8, s. 115]. Bu xüsusilə bədii və publisistik diskurs üçün xarakterikdir. Məsələn, siyasi diskursda “reform”, “transformation”, “renewal”, “modernization” kimi sinonim vahidlər eyni ideyanı müxtəlif praqmatik çalarlarla təqdim edilir. Bu isə auditoriyaya təsir mexanizminin bir hissəsinə çevrilir.

Sinonim seçimi müəllifin kommunikativ strategiyasını əks etdirir. Müxtəlif sinonimlər eyni hadisəyə fərqli ideoloji münasibət formalaşdırma bilər. Van Dijk T.A. diskursun ideoloji xarakterini izah edərkən leksik seçimin sosial və praqmatik təsir vasitəsi olduğunu vurğulayır. Məsələn, “freedom fighter”, “rebel”, “militant”, “terrorist” vahidləri müəyyən situasiyada eyni referensial qrupu ifadə etsə də, onların praqmatik yükü tamamilə fərqlidir. Burada sinonimlik yalnız semantik yaxınlıq deyil, həm də ideoloji mövqenin göstəricisi kimi çıxış edir.

Bu xüsusiyyət müasir media və siyasi diskursda xüsusilə intensiv müşahidə olunur. Müəllif sinonim seçimi vasitəsilə oxucunun emosional reaksiyasını və interpretasiya istiqamətini müəyyənləşdirir.

Koqnitiv semantikanın ən mühüm postulatlarından biri budur ki, dildə mütləq obyektiv eynilik təşkil edən, eyni funksional-praqmatik yüklü mütləq sinonim vahid demək olar ki, yoxdur. Eyni bir denotata yönəlmiş fərqli leksik vahidlər əslində insan

idrakinin həmin obyektini müxtəlif profillərdən və fərqli baxış bucaqlarından kateqoriyalaşdırmasının nəticəsidir. Bu proses koqnitiv onomasiologiya (idraki adlandırma nəzəriyyəsi) ilə birbaşa bağlıdır.

Müasir koqnitiv dilçiliyin və funksional semantikanın nüfuzlu nəzəriyyəçilərindən olan N.N. Boldırev qeyd edir ki, sözün mənası onun təmsil etdiyi konseptin tam strukturu ilə deyil, həmin konseptin daxilindəki konkret bir koqnitiv profil ilə bağlıdır. Müəllif özünün fundamental əsərində yazır:

“Sözlərin sinonimik münasibətləri və onların mətnə seçilməsi bilavasitə konseptual səviyyədə gedən proseslərlə idarə olunur. Sinonimlər eyni bir konseptin müxtəlif xüsusiyyətlərini aktivləşdirir; onların mətnəki rolu konseptin strukturunu tamamlamaq və diferensiasiya etməkdir” [1, s. 84].

Psixolinqvistik nöqtəyi-nəzərdən baxdıqda, sinonim paradigmi insan beynindəki mental leksikonun assosiativ-semantik şəbəkə şəklində təşkil olunma formasıdır. İnsan beynində sözlər əlifba sırası ilə deyil, mənacə yaxınlıq, freym bağlılığı və konseptual oxşarlıq prinsipləri əsasında qruplaşır. Professor E.V. Dzyuba linqvokoqnitiv konseptlərin daxili strukturunu və paradigmatik münasibətlərini təhlil edərkən vurğulayır:

“Konseptin dil vahidləri ilə ifadə olunması prosesi unikal bir sistem yaradır və bu sistem mütləq şəkildə sinonimik cərgənin fonunda və onun daxili relyefində aydınlaşır” [2, s. 103].

Mətnyaratma prosesində müəllif bu relyefdən istifadə edərək, obyektin məhz həmin cümlə və ya kontekst üçün vacib olan spesifik əlamətini ön plana çıxarır (məsələn: ev – mənzil – ocaq – kaşanə – daxma paradigmində hər bir söz sığınacaq konseptini sosial, emosional və ya memarlıq freymləri daxilində fərqli şəkildə aktuallaşdırır).

Bədii mətnlərdə sinonimlər obrazlılığın və emosional-ekspressivliyin əsas vasitələrindən biridir. Müəllif müxtəlif sinonim vahidlər vasitəsilə personajın psixoloji vəziyyətini, emosional gərginliyi və təsvir olunan hadisələrin estetik xüsusiyyətlərini çatdırır.

Sinonimlərin mətnə ekspressivlik və ya intensivlik dərəcəsinə görə zəncirvari şəkildə düzülməsi mətnin daxili qeyri-müəyyənliyini azaldır və oxucunun mental diqqətini pik nöqtəyə çatdırır.

Elmi mətnlərdə sinonimlərin istifadəsi daha məhduddur və əsasən terminoloji diferensiasiya məqsədi daşıyır. Burada sinonimlər mənə dəqiqliyinin qorunması və anlayışların semantik izahı üçün istifadə olunur.

Publisistik mətnlərdə isə sinonim paradigmləri manipulyativ və təsiredici funksiyaya malikdir. Müxtəlif sinonimlərin seçilməsi informasiyanın emosional fonunu dəyişdirə bilər.

Nəticə. Beləliklə, sinonim paradigmləri mətnin koqnitiv-semantik quruluşunun formalaşmasında mühüm funksional mexanizm kimi çıxış edir. Onlar semantik koherentliyin təmin olunmasına, konseptual əlaqələrin qurulmasına, diskursiv dinamikənin yaradılmasına və kommunikativ-pragmatik təsirin gücləndirilməsinə xidmət edir. Müasir koqnitiv və diskursiv dilçilik sinonimliyi yalnız leksik hadisə kimi deyil, insan təfəkkürünün və mətnyaratma prosesinin mühüm komponenti kimi qiymətləndirir.

Sinonim paradigmlərinin tədqiqi mətnin struktur-semantik təşkilini, konseptual interpretasiya mexanizmlərini və diskursun pragmatik xüsusiyyətlərini anlamaq baxımından mühüm nəzəri və praktik əhəmiyyətə malikdir. Bütün bunlarla yanaşı,

koqnitiv tədqiqatlar sinonim paradıqlarının dil və düşüncə arasında qurduğu əlaqəni izah etməyə çalışır. Sinonimlərin seçilməsi və istifadəsi, insanın dil vasitəsilə düşünmə tərzini və dünyanı qavrama bacarıqlarını əks etdirir. Müxtəlif tədqiqatlar göstərir ki, insan beynində sinonimlərin işlənməsi, yalnız dil mexanizmi ilə bağlı deyil, həm də sosial və mədəni kontekstlərlə sıx əlaqəlidir.

Ədəbiyyat:

1. Болдырев, Н. Н. Когнитивная семантика: Введение в когнитивную лингвистику. Тамбов: Издательский дом ТГУ им. Г. Р. Державина, 2014. 236 с.
2. Дзюба, Е. В. Когнитивная лингвистика: учебное пособие. Екатеринбург: Уральский государственный педагогический университет, 2018. 280 с.
3. Evans, V. How Words Mean: Lexical Concepts, Cognitive Models, and Meaning Construction. Oxford: Oxford University Press, 2009. 377 s.
4. Geeraerts, D. Theories of Lexical Semantics. Oxford: Oxford University Press, 2010. 337 s.
5. Hoeny, M. Lexical Priming: A New Theory of Words and Language. London: Routledge, 2005. 202 s.
6. Kövecses, Z. Language, Mind, and Culture: A Practical Introduction. Oxford: Oxford University Press, 2020. 416 s.
7. Saeed, J. I. Semantics. 4th ed. Oxford: Wiley-Blackwell, 2016. 480 s.
8. Semino, E. Language and World Creation in Poems and Other Texts. London: Routledge, 2014. 248 s.

Latifa Shirzadova

Summary

The Role of Synonymic Paradigms in the Cognitive-Semantic Structure of the Text

The article examines the role of synonymic paradigms in the cognitive-semantic structure of the text. The study demonstrates that synonymic relations are not only a lexical-semantic phenomenon, but also function as an important means in the formation of the structural-semantic organization and conceptual system of the text. Within modern cognitive and text linguistics, synonymic units contribute to semantic coherence, conceptual relations, discursive dynamism, and communicative-pragmatic influence.

Латифа Ширзадова

Резюме

Роль синонимических парадигм в когнитивно-семантической структуре текста

В статье исследуется роль синонимических парадигм в когнитивно-семантической структуре текста. В исследовании показано, что синонимические отношения представляют собой не только лексико-семантическое явление, но и выступают важным функциональным средством формирования структурно-семантической организации и концептуальной системы текста. В современной когнитивной и текстовой лингвистике синонимические единицы способствуют семантической связности, формированию концептуальных отношений, дискурсивной динамике и реализации коммуникативно-прагматического воздействия.

Rəyçi: f.f.d. İ.F.Şirinova

Günel Abdullayeva

Azərbaycan Dillər Universiteti

10.30546/2518-752X.1.507.07

ALMAN DİLİNDƏ İNKARLIQ İFADƏLƏRİNİN İSTİFADƏ OLUNMASI ÜSULLARI

Açar sözlər: alman dili, inkarlıq, ifadə, dil, mədəniyyət, norma, vasitə

Keywords: German language, negation, expression, language, culture, norm, means

Ключевые слова: немецкий язык, отрицание, выражение, язык, культура, норма, средство

Giriş

İnkar, hər hansı bir dildə mühüm rol oynayır. Hərəkətin, atributun və ya vəziyyətin yoxluğunu ifadə etməyə imkan verir. Alman dilində inkar kontekstdən və kommunikativ məqsədlərdən asılı olaraq istifadə olunan bir çox ifadə forma və formalarında olur. İnkar ifadələri öyrənmək təkcə dilin strukturunu anlamaq üçün deyil, həm də ünsiyyətə təsir edən mədəni və sosial aspektləri başa düşmək üçün vacibdir. Alman dili sadə “nicht” və “kein” sözlərindən tutmuş intensivləşən və ya qeyri-müəyyən olan mürəkkəb konstruksiyalara qədər müxtəlif inkar vasitələri ilə seçilir.

Məqalənin məqsədi alman dilində inkar mənalarının ifadə yollarını təhlil etmək, onların əsas xüsusiyyətlərini müəyyən etmək, istifadənin sintaktik, semantik və pragmatik aspektlərini nəzərdən keçirməkdir. Həmçinin, regional fərqləri araşdıracaq və tarixi dəyişikliklərin inkar konstruksiyaların müasir istifadəsinə təsirini təhlil edəcəyik.

Tədqiqatın aktuallığı. İnkar dilin əsas funksiyalarından biridir və hadisənin, vəziyyətin və ya keyfiyyətin yoxluğunu ifadə etmək üçün istifadə olunur. Alman dili inkarlığı ifadə etmək üçün bir çox yol təklif edir və xüsusilə “nicht” və “kein” kimi inkar işarələri ilə tanınır. Məqalədə alman dilində inkar ifadələrinin istifadəsinin əsas yolları, onların struktur xüsusiyyətləri, regional variasiyaları və müxtəlif kontekstlərdə necə istifadə edildiyi müzakirə olunacaq. Bundan əlavə, alman dilində inkarın həm sintaktik, həm də mədəni ölçüləri araşdırılacaqdır.

İnkar, bir şeyin yoxluğunu və ya uğursuzluğunu ifadə etmək üçün dildə istifadə olunan bir funksiyadır. İnkarlığı müxtəlif dillərdə müxtəlif sözlərlə ifadə etmək olar. Alman dilində inkar çox vaxt müəyyən söz və ya şəkilçilərlə daxil edilir və cümlə strukturunda görkəmli yer tutur.

Alman dilində inkar ifadələrinin istifadəsi dilin struktur qaydaları, mədəni normalar və danışıq kontekstindən asılı olaraq dəyişir. “Nicht” və “kein” əsas inkar işarələri olsa da, bu ifadələrin cümlədə yerləşməsi, mənası və vurğulanması böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bundan əlavə, alman dilində regional dialektlər və sosial kontekstlər inkar ifadələrinin istifadəsinə təsir edir və dilin müxtəlifliyini nümayiş etdirir.

Alman dilində inkar strukturları dil öyrənənlər üçün mühüm qrammatik məsələ olmaqla yanaşı, həm də dilin mədəni ölçüsünü anlamaq imkanındır. İnkar ifadələri təkcə qrammatik strukturlar deyil, həm də ünsiyyət və sosial münasibətlərdə

nüansları əks etdirən alətlərdir. Alman dilində inkar dilin həm tarixi inkişafını, həm də müasir istifadəsini başa düşmək üçün zəngin tədqiqat sahəsi təklif edir.

Tədqiqatın metodları. Tədqiqat zamanı alman dilində inkarlıq ifadələrinin istifadə olunmasının sintaktik, semantik və pragmatik aspektlərini araşdırmaq üçün bir neçə metoddan istifadə edilmişdir. Alman dilində inkarlıq ifadələrinin strukturunu və istifadə qaydalarını araşdırmaq üçün təsviri metoddan istifadə olunmuşdur. Bu metod vasitəsilə inkar ifadələrinin sintaktik və semantik quruluşu təhlil edilmişdir. Alman dilində inkarı ifadə etmə vasitələrinin zamanla dəyişikliklərini araşdırmaq üçün müqayisəli-tarixi metoddan istifadə olunmuşdur. Tarixi mənbələr üzərində aparılan tədqiqat inkarlıq konstruksiyalarının inkişafını izləməyə imkan verir.

Dildə inkarın ümumi cəhətləri

İnkar ifadənin əksini ifadə etməyə imkan verən linqvistik kateqoriyadır. Bir şeyin yoxluğunu, hərəkətin rədd edilməsinə və ya mümkünsüzlüyünü göstərmək üçün istifadə olunur. Dünyanın bütün dillərində inkarı ifadə etmək üçün müəyyən üsullar var, lakin formalar və qrammatik strukturlar əhəmiyyətli dərəcədə dəyişə bilər. Alman dilində inkar da qrammatika və semantika sisteminin mühüm tərkib hissəsidir. Həm inkar hissəciklərin köməyi ilə, həm də xüsusi leksik və sintaktik konstruksiyalarla həyata keçirilir.

İnkarın əsas funksiyalarına aşağıdakılar daxildir:

- hərəkət və ya bəyanata qarşı;
- razılaşmadığını və ya imtina etdiyini bildirmək;
- dövlətin, obyektin və ya hərəkətin yoxluğunun təyini[2].

Alman dilində inkar konstruksiyalar mürəkkəbliyə görə dəyişə bilər, tək sözün sadə inkarından tutmuş bütün cümləyə təsir edən mürəkkəb strukturlara qədər.

Alman dilində ən çox yayılmış inkar ifadələr “nicht” və “kein” hissəcikləridir. Bu iki element dildə mühüm rol oynayır və müxtəlif inkar növləri üçün istifadə olunur.

“Nicht” feilləri, sifətləri və zərfləri inkar etmək üçün istifadə olunan universal inkar hissəciyidir. O, “yox” kimi tərcümə edilir və müxtəlif kontekstlərdə istifadə olunur. Məsələn: Ich gehe nicht ins Kino (Mən kinoya getmirəm).

“Kein” – artiklsiz və ya qeyri-müəyyən artikllə işlənən isimləri inkar etmək üçün istifadə olunur. O, inkar və qeyri-müəyyənlik mənasını birləşdirir. Məsələn: Ich habe kein Buch (Kitabım yoxdur).

“Nicht” və “kein” arasındakı fərq onların qrammatik funksiyasındadır: “nicht” predikativ nitq hissələrinə aiddir, “kein” isə isimləri inkar edir.

İntensiv və ikili inkarlar

İntensiv inkar əlavə vasitələrdən istifadə etməklə inkar mənanın gücləndirilməsi üsuludur. Danışığı alman dilində tez-tez inkarı gücləndirən ifadələr var, məsələn, nie im Leben (Həyatımda heç vaxt) və ya überhaupt nicht (heç deyil). Bu ifadələr inkarın kateqoriyalı və ya emosional rənglənməsini vurğulayır.

Bundan əlavə, bəzi regional dialektlərdə və qeyri-rəsmi nitqdə standart alman dilinin qrammatik normalarına zidd olan qoşa neqativ nümunələrə rast gəlinir. Məsələn: Ich habe keine Ahnung von nichts (Mənim heç bir şey haqqında zərər qədər fikrim yoxdur). Standart alman dilində ikiqat inkar səhv hesab olunur, lakin bir sıra dialektlərdə inkarı gücləndirmək üçün fəal şəkildə istifadə olunur.

Alman dilində inkar hissəciklər cümlədə xüsusi yer tutur, onların düzgün yerləşdirilməsi cümlənin növündən və digər qrammatik elementlərin mövcudluğundan asılıdır [1].

- Sadə cümlələrdə inkar adətən inkar ediləcək elementdən əvvəl gəlir: İç bin nicht müdə (Yorğun deyiləm). Burada “nicht” inkar etdiyi sifətdən əvvəl gəlir.

- Mürəkkəb cümlələrdə “nicht” hissəciyi sintaktik quruluşdan asılı olaraq hərəkət edə bilir: Ich glaube nicht, dass er kommt (Gələcəyini düşünmürəm).

Feilləri inkar edərkən mürəkkəb zamanlarda məsdər və ya köməkçi feildən əvvəl “nicht” qoyulur: Er hat das nicht getan (O bunu etmədi).

İnkar danışıq dilində və onun regional xüsusiyyətləri

Alman dilində inkar ifadələr dialektdən asılı olaraq əhəmiyyətli dərəcədə dəyişə bilər. Məsələn, cənub alman ləhcələrində (xüsusilə Bavariya və Avstriya) çox vaxt “nicht” əvəzinə “ned” forması işlədilir. Almaniyanın bəzi yerlərində standart “nicht” əvəzinə qısaldılmış “nich” formasından istifadə olunur.

Digər regional xüsusiyyətlərə Standart Alman dilində çox rast gəlinməyən ikiqat intensivləşdirilmiş inkarların istifadə edilməsi də daxildir. Danışıq nitqində dialekt formaları əhəmiyyətli dərəcədə dəyişə bilər və onların başa düşülməsi regional xüsusiyyətləri bilmək tələb edir.

Danışıq nitqindəki inkar ifadələr adətən daha az rəsmi olur və jarqon ifadələri və ya sadələşdirilmiş formaları ehtiva edə bilər. Məsələn, danışıq nitqində tez-tez “nicht” əvəzinə “nich” kimi qısaldılmış formalar və ya auf keinen Fall kimi gücləndirilmiş ifadələr (heç bir halda) eşidilir.

Yazılı dildə, xüsusən rəsmi sənədlərdə və ədəbiyyatda inkar ifadələr daha sərt qrammatik formalardan istifadə edir. Məsələn, hüquqi mətnlərdə inkar aydın və birmənalı olmalıdır ki, bu da dəqiq dildən istifadəni tələb edir.

Tarixən alman dilində inkar formaları əhəmiyyətli dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Orta əsrlər alman ədəbiyyatında ikiqat neqativ konstruksiyalar çox yayılmışdı, sonra tədricən standart dildən itdi [3].

Danışıq dilinin inkişafı və ünsiyyətin yeni media formalarının yaranması ilə bəzi köhnə inkar formaları istifadədən çıxmışdır. Lakin überhaupt nicht kimi intensivləşmiş inkar elementləri daha çox yayılmışdır.

Alman dilində və mədəniyyətində inkar

İnkar ifadələr təkcə qrammatik funksiyanı yerinə yetirmir, həm də ünsiyyətin mədəni və sosial aspektləri ilə sıx bağlıdır. Alman mədəniyyətində inkar sosial kontekstdən, ünsiyyət gözləntilərindən və hətta regional adətlərdən asılı olaraq müxtəlif formalarda ola bilər. Almaniya dil normaları və mədəni ənənələr arasında qarşılıqlı əlaqə formalardan qeyri-rəsmi situasiyalara qədər dəyişən inkarı ifadə etmək üçün unikal üsullar yaradır.

Gündəlik nitqdə almanlar öz sözlərində kateqoriyalılıq və ya inamı vurğulamaq üçün tez-tez inkar ifadələrdən istifadə edirlər. Bu, hər hansı hadisənin və ya hərəkətin mümkünlüyünün tam və qeyd-şərtsiz inkarını nəzərdə tutan auf keinen Fall (heç bir halda) kimi formulalarda özünü göstərə bilər. Daha emosional situasiyalarda nie im Leben (həyatda heç vaxt) və ya niemals (heç vaxt) kimi gücləndirilmiş formalardan istifadə olunur. Bu da sadə inkara emosional məzmun əlavə edir.

Alman dilində inkar dolaylı formada da ifadə oluna bilər. Bu da bəzi hallarda birbaşa imtina və ya mənfi cavabların qarşısını almaq üçün mədəni meyldən irəli

gəlir. Məsələn, işgüzar və ya rəsmi ünsiyyətdə alman dili birbaşa “yox” əvəzinə Es wäre schwierig... (Çətin olardı...) kimi nəzakətli imtina və ya fikir ayrılığı düşürlərinin istifadəsini nəzərdə tutur. Bu cür ifadələr, birbaşa qarşıdurmaya səbəb olmadan inkarı yumşaltmağa imkan verir.

Alman ədəbiyyatında və incəsənətində neqativ konstruksiyaların rolunu da qeyd etmək yerinə düşər. Höte və ya Şiller kimi bir çox klassik alman yazıçıları fəlsəfi fikirləri və ya emosional təcrübələri ifadə etmək üçün inkardan istifadə edirdilər. Alman poeziyasında inkar çox vaxt mətnin dramatik təsirini gücləndirən antinomiyaların və ya ziddiyyətlərin qurulmasında rol oynayır [5].

İnkara ifadələrin dilin işləndiyi cəmiyyətin mədəni xüsusiyyətləri ilə ayrılmaz şəkildə bağlıdır. Alman mədəniyyətində inkar təkcə linqvistik funksiyaya deyil, həm də sosial, psixoloji və emosional rola xidmət edir. Məsələn, Almaniyada, yüksək inkişaf etmiş qaydalar və rəsmiyyətlər sistemi olan bir ölkədə, inkar fikir ayrılığı, imtina və ya hətta sosial məsafəni ifadə etmək üçün bir yol ola bilər.

Alman mədəniyyəti ünsiyyətdə, xüsusən də işgüzar və rəsmi kontekstlərdə birbaşa olmaq meylli ilə tanınır. Ancaq bu, həmişə birbaşa inkardan istifadə etmək demək deyil. Nəzakət tələb olunduğu hallarda, almanlar imtina və ya fikir ayrılığının daha yumşaq formalarından istifadə edə bilərlər. Məsələn, birbaşa “Nein” (Xeyr) əvəzinə “Das wäre schwer möglich” (Çətin olardı) ifadəsi istifadə olunur ki, bu da imtinanı yumşaldır və münaqişə riskini azaldır.

Birbaşa inkar, məsələn, “nein” və ya “nicht” qeyri-rəsmi, gündəlik nitqdə daha çox olur. Bunun səbəbi belə vəziyyətlərdə diqqətin aydın və effektiv ünsiyətə yönəldilməsidir. Məsələn, görüşə getmək dəvətinə cavab olaraq bir adam deyə bilər: Ich kann heute nicht (bu gün edə bilmərəm). Bu, alman dilinin gündəlik nitqinə xas olan qısa və birbaşa imtina formasıdır, burada aydın və əsaslı danışmaq vacibdir.

Sosial kontekstdən asılı olaraq müxtəlif formalarda ola bilər. Məsələn, həmkarları və ya iş ortaqları ilə dialoqda inkar, qarşıdurmadan qaçmaq üçün yumşaq və örtülü ifadə oluna bilər. Digər tərəfdən, ailə və ya dostlar arasında inkar formaları daha birbaşa və emosionaldır. Məsələn, Auf keinen Fall! (Heç bir halda!) ifadəsi emosional söhbətdə qəti imtina və ya etiraz bildirmək üçün istifadə edilə bilər.

Alman mədəniyyətində inkar çox vaxt məsuliyyət hissi və qaydalara riayət ilə əlaqələndirilir. Məsələn, almanlar aşağıdakı qaydalara görə tapşırığı yerinə yetirməyin mümkünsüzlüyünü ifadə etmək üçün tez-tez mənfi ifadələrdən istifadə edirlər: Das geht leider nicht (Təəssüf ki, mümkün deyil). Bu, alman ictimai şüurunun mühüm hissəsi olan qayda və qaydalara hörməti vurğulayır.

Alman dilində inkar ifadələrinin mühüm cəhəti nəzakət və hörmətdir. Birbaşa inkar, funksional olsa da, bəzi kontekstlərdə, xüsusən də rəsmi və ya şəxsiyyətlər arasında münasibətlərdə sərt kimi qəbul edilə bilər. Belə hallarda almanlar inkarı ifadə etmək üçün yumşaldılmış formalardan və ya həll yollarından istifadə edə bilərlər.

Məsələn, qəti imtina Nein əvəzinə ich kann das nicht tun (Xeyr, bunu edə bilmərəm) kimi ifadələr işlənilə bilər: Ich fürchte, das wird schwierig (qorxuram ki, çətin olacaq). Bu, nəinki imtinanı yumşaldır, həm də Alman mədəniyyətində nəzakətli ünsiyət prinsiplərinə uyğun gələn həmsöhbətə hörmət nümayiş etdirir..

Alman dilində inkarın istifadəsinin maraqlı tərəfi onun yumor və sarkazmdakı roludur. Alman yumoru çox vaxt söz oyununa əsaslanır və inkar ifadələri iro-

niya və ya komik effekt yaratmaq üçün istifadə edilir[4]. Məsələn, “Na toll, dasist ja gar nicht schlecht” (Yaxşı, əla, bu heç də pis deyil) ifadəsini istehza ilə demək olar, burada “gar nicht schlecht” əslində iltifat kimi nəzərdə tutulmamışdır. Bu inkardan istifadə ünsiyyəti daha laylı edir, gizli və ya ikiqat mənalara ifadə etməyə imkan yaradır.

Psixoloji nöqtəyi-nəzərdən alman mədəniyyətində inkar ifadələrdən istifadə insanın özünə inam səviyyəsini və emosional vəziyyətini də əks etdirə bilər. Məsələn, almanlar dəqiqliyə və aydınlığa can atırlar, ona görə də işgüzar və şəxsiyyət-lərəarası situasiyalarda birbaşa neqativdən istifadə aydın mövqe və ya qətiyyət nümayiş etdirir. Qeyri-müəyyənlik vəziyyətlərində insanlar açıq şəkildə inkardan qaça və Vielleicht (Bəlkə) və ya Mal sehen (Görəcəyik) kimi daha neytral və ya nəticəsiz formalardan istifadə edirlər.

Alman mədəniyyətində inkar aydınlıq, hörmət və pragmatizm arzusunu əks etdirir. Bu cəhətləri istər danışmaq nitqində, istərsə də rəsmi və ədəbi nitqdə mənfi ifadələrin müxtəlif formalarının istifadəsində görmək olar.

Nəticə

Alman dilində inkar ifadələr mühüm rol oynayır, hərəkətin və ya vəziyyətin yoxluğunun dəqiq və çoxsəviyyəli ifadə imkanını təmin edir. “Nicht” və “kein” kimi əsas hissəciklər həm ayrı-ayrı sözlər səviyyəsində, həm də bütün cümlələr kontekstində mənfi konstruksiyalar yaratmağa imkan verir. İnkarnın ifadə forma və üsullarının müxtəlifliyi alman dilinin çevikliyində, eləcə də onun inkişafına mədəni və regional amillərin təsirində dəlalət edir.

İnkarnın ifadələr alman dilinin strukturunun tərkib hissəsi olmaqla tək cə qrammatik normaları deyil, həm də almandilli dünyanın mədəni və sosial xüsusiyyətlərini əks etdirir. “Nicht” və “kein” kimi hissəciklərin istifadəsi formaldan tutmuş danışmaq dilinə qədər müxtəlif kontekstlərdə inkarnı ifadə etmək üçün əsas yaradır. Müxtəlif dialektlərdə inkarnların işlədilməsinin xüsusiyyətləri, eləcə də mədəni ənənələr dilin bu cəhətinin dərk edilməsinə əlavə dərinlik verir.

Nie im Leben və ya qoşa neqativlər kimi intensiv inkarnlar ünsiyyəti daha emosional yükləyir, mənfi mənalara dəqiq ifadə olunmasına kömək edir. Alman dilində inkarn formalarının təkamülü dilin cəmiyyətdəki dəyişikliklərə necə uyğunlaşdığını və mədəni təsirlərin yeni formaların inkişafına necə kömək etdiyini göstərir.

Alman dilində inkarnın əsas aspektlərindən biri onun mədəni kondisioneridir. Nəzakət, həmsöhbətə hörmət, o cümlədən ünsiyyət qayda və normalarına ciddi riayət etmək inkarn formasının seçilməsinə təsir edən mühüm komponentlərdir. Bəzi hallarda, xüsusən də rəsmi və ya rəsmi şərtdə sərtlikdən və ya qarşıdurmadan qaçmaq üçün dahayumşaq imtina formalarına üstünlük verilir. Digər tərəfdən, gündəlik nitqdə mənfi ifadələr səmərəlilik və aydınlıq istəyini əks etdirən daha birbaşa və vurğulu ola bilər.

İnkarn konstruksiyaların cümlədəki mövqeyi və digər elementlərlə qarşılıqlı əlaqəsi kimi sintaktik və semantik xüsusiyyətləri alman dilinə müxtəlif dərəcədə inkarnı dəqiq və çevik ifadə etməyə imkan verir. Dialektlərin və regional xüsusiyyətlərin təsiri Almaniyanın müxtəlif yerlərində inkarn formalarının istifadəsində müxtəliflik yaradır.

Alman dilində inkarn ifadələrin təkamülü dilin cəmiyyətdə, mədəniyyətdə və ünsiyyətdə baş verən dəyişikliklərə necə uyğunlaşdığını göstərir. Müasir inkarnfor-

malarına həm ənənəvi konstruksiyalar, həm də qloballaşmavə media kommunikasiyasının inkişafı ilə bağlı yeni tendensiyalar daxildir.

Alman dilində inkar ifadələr gələcək tədqiqatlar üçün vacib bir sahə olaraq qalır. Digər dillərlə müqayisələr və yainkardan istifadənin psixolinqvistik aspektlərinin araşdırılması bu dil kateqoriyasının ünsiyyət və mədəniyyət kontekstində necə işlədiyini daha dolğun başa düşməyə imkan verə bilər. Tədqiqat nəticəsində müxtəlif kontekstlərdə inkarların istifadəsinin əsas xüsusiyyətləri müəyyən edilmişdir ki, bu da alman dilinin strukturunu və onun kommunikativ funksiyalarını daha yaxşı başa düşməyə kömək edir.

Ədəbiyyat:

1. Gil, K-H., Marsden, H., & Whong, M. (2017). The meaning of negation in the second language classroom: Evidence from 'any', *Language Teaching Research*, 23(2), 218-236
2. İsgəndərova M.S. Müasir alman dilində inkarlıq sahəsi və onun quruluş xüsusiyyətləri. *Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri*, 4, 2021
3. Olesen J. How to Negate in German. On Nicht and Kein and Where to Place Them. *Olesen Tuition*, Oct. 28, 2020. <https://www.olesentuition.co.uk/single-post/how-to-negate-in-german-on-nicht-and-kein-and-where-to-place-them-in-a-german-sentence>
4. Triyono S., Sahayu W., Margana M. (Form and function of negation in German and Indonesian: Searching for equivalent construction of meaning. *Indonesian journal of applied linguistics* Vol. 9 No. 3, January 2020, pp. 675-684
5. Wilson, B. & Hansen, C. (2019). The role of negation in the grammaticalization of ability verbs: The case of Iquito. *Diachronica*, 36(4), 546-583

Gunel Abdullayeva

Summary

WAYS OF USING NEGATIVE EXPRESSIONS IN GERMAN

Negation is one of the basic functions of language and is used to express the absence of an event, situation, or quality. German is a rich language that offers many ways to express negativity, and is particularly known for its negation markers such as “nicht” and “kein”. This article will examine the basic ways in which negative expressions in German are used, their structural features, regional variations, and how they are used in different contexts. It will also examine both the syntactic and cultural dimensions of negativity in German.

Negation is a function used in a language to express the absence, non-existence, or non-occurrence of something. In different languages, negation can be expressed with various words. In German, negation is usually provided by certain words or suffixes and has a prominent place in the sentence structure.

The use of negative expressions in German varies according to the structural rules of the language, cultural norms and the context of the conversation. While “nicht” and “kein” are the basic negative markers, the placement, meaning, and emphasis of these expressions in the sentence are of great importance. In addition, regional dialects and social contexts affect the use of negative expressions in German and show the diversity of the language.

Гюнель Абдуллаева

Резюме

СПОСОБЫ УПОТРЕБЛЕНИЯ ОТРИЦАТЕЛЬНЫХ ВЫРАЖЕНИЙ

В НЕМЕЦКОМ ЯЗЫКЕ

Отрицание является одной из основных функций языка и используется для выражения отсутствия события, ситуации или качества. Немецкий - богатый язык, который предлагает множество способов выражения негатива и особенно известен такими маркерами отрицания, как «nicht» и «kein». В этой статье будут рассмотрены основные способы употребления отрицательных выражений в немецком языке, их структурные особенности, региональные вариации и то, как они используются в разных контекстах. Кроме того, будут рассмотрены как синтаксические, так и культурные аспекты отрицания в немецком языке.

Отрицание - это функция, используемая в языке для выражения отсутствия, отсутствия или несостоятельности чего-либо. Негатив можно выразить разными словами на разных языках. В немецком языке отрицание часто вводится определенными словами или суффиксами и занимает видное место в структуре предложения.

Использование отрицательных выражений в немецком языке варьируется в зависимости от структурных правил языка, культурных норм и разговорного контекста. Хотя «Nicht» и «kein» являются основными маркерами отрицания, большое значение имеют расположение, значение и ударение этих выражений в предложении. Кроме того, в немецком языке региональные диалекты и социальные контексты влияют на использование негативных выражений и демонстрируют разнообразие языка.

Rəyçi: dos. Ş.Şabanov

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ FRAZEOLoji BİRLƏŞMƏLƏRİN STRUKTUR-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: frazeologiya, tədqiqat tarixi, sabit söz birləşmələri, frazeoloji ifadələr, məcazi mənə

Keywords: phraseology, history of research, stable phrases, phraseological expressions, figurative meaning

Ключевые слова: фразеология, история исследования, устойчивые словосочетания, фразеологические выражения, переносное значение

GİRİŞ. Frazeologiya geniş anlayışdır. Azərbaycan dilçiliyində frazeoloji sistemə aid kifayət qədər araşdırmalar, tədqiqat işləri aparılmış və monoqrafiyalar yazılmışdır. Bəzi dilçilər frazeoloji birləşmələri qeyri-sərbəst söz birləşmələri adlandırırlar.

Azərbaycan dilçiyində frazeologiya haqqında ilk məlumatlara 1929-cu ildə B.Çobanzadə və F.Ağazadənin “Türk qrammeri” adlanan kitabında rast gəlinir. “Lisanda və üslubiyatda (stylistique) idiomatizm (idiotisme) deyilən tərkib və cümlələrin mövcudluğu, bu mənə fərklərindən başqa bir şey deyildir... Məsələn: qoz, su, sən, iç sözləri həmən bir çox türk ləhcələrində bulunduğu halda, farscadan alınması möhtəməl olan “gözüm səndən su içmir” cümləsini azərbaycanlıdan başqa kim anlaya bilir?” [5, s.144-145]

Azərbaycan dilçilik tarixinin tanınmış tədqiqatçılarından biri olan A.Babayev qeyd edir: “Əgər V.V.Vinoqradov frazeologiyaya aid ilk əsərini 1946-cı ildə yazmışdırsa, ondan 17 il əvvəl Azərbaycanda B.Çobanzadə və F.Ağazadə birlikdə yazdıqları “Türk qrameri” dərsliyinin leksikologiya bəhsində semasiologiya və stilistikadan danışmış, “göz yummaq”, “başə düşmək”, “başə salmaq”, “baş vurmaq”, “gözüm səndən su içmir” kimi frazeoloji birləşmələrdən bəhs etmişlər”. [2, s.27] A.Babayev Azərbaycan dilçiliyində frazeologiyanın tədqiqat tarixinin B.Çobanzadə və F.Ağazadənin adı ilə əlaqələndirmişdir. Təbii ki, A.Babayev burada, bilavasitə, frazeoloji birləşmələrə dair elmi mövqeyi nəzərə almışdır, atalar sözləri, məsələlərin toplanıb sistemə salınması məsələlərinin çox qədimə getdiyini, söhbətin, məhz, frazeologiyadan, frazeoloji birləşmələrdən getdiyinə görə diqqət mərkəzinə çəkməyə ehtiyac duymamışdır. [2, s.27]

Dilçilikdə “frazeologiya” anlayışı, frazeologiyanın elmi istiqamət kimi leksikologiyadan ayrılma tarixi XX əsrin birinci yarısına aiddir. Bu, linqvistik elmi hadisə hesab olunmuşdur. Artıq ötən əsrin 50-60-cı illərindən etibarən Azərbaycan dilçiliyi dirçəlməyə və inkişaf etməyə başladı. Odur ki, frazeologiya haqqında məlumatlar da genişləndi. Frazeologiya bölməsi haqqında ilk elmi məlumatlar da məhz bu dövrə təsadüf edir. M.Hüseynzadə 1954-cü ildə nəşr olunan “Müasir Azərbaycan dili” dərsliyində frazeologiya haqqında geniş məlumat vermişdir. Bu

kitabı, Azərbaycan dilçiliyində frazeologiya sahəsinin yaranmağa başlanmasının tarixi kimi götürə bilərik. M.Hüseynzadə dərslərdəki leksika bölməsini “Məfhum və söz”, “Müasir Azərbaycan dili leksikonun tərkibi” və “Frazeologiya” başlıqlarına bölmüşdür. Frazeologiya bölməsinə 3 səhifəlik yer ayırmışdır. Müəllif, frazeoloji birləşmələri təşkil edən komponentlərin bir qisminin dilin daxili qanunları hesabına dəyişərək və inkişaf edərək, mürəkkəb sözlər şəklində yarandığını qeyd edir. Bura aiddir:

– diribaş, əl-qol açmaq, əl-ayaq açmaq, ələ salmaq, acgöz, əliaçıq, boşboğaz, qaraqabaq, əl-ayaqdan salmaq, göz dikmək və s.

Müəllif, yuxarıda qeyd etdiyimiz nümunələrin mürəkkəb söz olduğunu hesab etmişdir.

M.Hüseynzadə frazeologiya haqqında bəhs edərkən, birləşmələri təşkil edən sözlər arasında olan asılılığı iki qismə ayırır. Birinci qismdə frazeoloji birləşmələri təşkil edən sözlər arasında sıx bağlılıq qeyd edilir. Bu birləşmələrin komponentlərini başqa sözlə dəyişdirmək mümkün deyildir. Məsələn: əl-ayağa düşmək, göz qoymaq, əli aşağı düşmək və s. sözlər bu qəbildəndir.

İkinci qismdə isə frazeoloji birləşməni təşkil edən sözlərin birini onun sinonimi ilə əvəz mümkün olur. Məsələn: yoldan çıxmaq – yoldan azmaq, göz qoymaq – göz yetirmək, əldən düşmək – dildən düşmək və s.

XX əsrin II yarısından etibarən frazeologiya sahəsində canlanma oldu və tədqiqatların miqyası genişlənməyə başladı. Bu illərdə S.Cəfərovun “Müasir Azərbaycan dili” kitabının ilk hissəsi nəşr olundu. Əslində, bu hissə müəllifin 1955-ci ildə çap olunan “Azərbaycan dilində idiomlar” adlı məqaləsinin dəqiqləşmiş və daha da genişləndirilmiş forması idi. Daha sonra, 1963-cü ildə A.Qurbanovun frazeologiya bölməsinə aid “Müasir Azərbaycan dilinin frazeologiyası” kitabı çap edildi. Bu kitab tələbələr üçün nəzərdə tutulmuş və frazeologiya bölməsinə aid məlumatlar səthi şəkildə verilmişdir. Ümumiyyətlə, XX əsrin 60-70-ci illəri Azərbaycan dilçiliyində frazeologiya mühüm mərhələ kəsb edir. Bu illərdə H.Bayramov “Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları” doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir. Dissertasiya işinin üzərində işlənmiş və 1978-ci ildə kitab şəklində çap edilmişdir.

Beləliklə, Azərbaycan dilinin frazeoloji sistemi haqqında ilk məlumatlara S.Cəfərovun və M.Hüseynzadənin yazdığı ali məktəb dərslərlərində rast gəlirik. Daha sonra isə A.Qurbanov və Ə.Dəmirçizadənin əsərlərində tədqiqatlar davam etdirilir. Təkcə dərsləklərdə deyil, dissertasiyalarda da bu məsələ öz əksini tapıb.

Professor Sevil Mehdiyeva, dosent Türkan Əskərova və Şahnaxanım Şükürzadənin birgə qələmə aldığı “İmadəddin Nəsimi dili və üslubu” monoqrafiyasında Azərbaycan dilçiliyində frazeoloji tədqiqatların, əsasən, iki istiqamətdə aparıldığı qeyd olunur:

- dil sistemində mövcud frazeoloji vahidlərin elmi-nəzəri tədqiqi.
- ayrı-ayrı şair və yazıçıların dilində işlənmiş fərdi-üslubi orijinallıq qazanmış bədii-obrazlı frazeoloji vahidlərin tədqiqi.

Dissertasiya və dərsləklərdə Azərbaycan dilinin frazeologiyası birinci istiqamətdə – dil sistemində mövcud frazeoloji vahidlərin elmi-nəzəri tədqiqi öz əksini tapmışdır. Məsələn, Y.M.Seyidovun “Azərbaycan dilində söz birləşmələri”,

Ə.Z.Abdullayevin “Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr”, N.Məmmədov və A.A.Axundovun – “Dilçiliyə giriş” və s. dərsliklərini misal göstərə bilərik. Bu qrup alimlər dildə hazır şəkildə mövcud olan ifadələrinin hamısını frazeoloji vahidə aid edirlər. Birinci qrupa daxil olan alimlərə Ə.Dəmirçizadə, M.Hüseynov, S.Cəfərov, S.Murtuzayev, M.Adilov, N.Rəhimzadə, H.Əliyev, Q.Kazımov, A.Qurbanov, M.Mirzəliyeva, R.Həsənov kimi tədqiqatçıları misal göstərə bilərik. Bu dilçi alimlər geniş aspektdə tədqiqat aparmış və məsəllər, atalar sözləri, aforizmlər və ibarələri də frazeologiya bölməsinə aid etmişlər.

İkinci qrupa daxil olan və Azərbaycan dilçiliyinin frazeologiya bölməsinə geniş tədqiq etmiş H.Bayramovun adını qeyd etmək olar. Bu qrupa daxil olan alimlər frazeologiyanın tədqiqat obyektinə dar mənada yanaşmışlar. Frazeoloji birləşmələrin elmi-nəzəri cəhətdən araşdırılmasının ilk təşəbbüskarı da H.Bayramov olmuşdur. Onun “Sabit söz birləşmələri” adlı irihəcmli məqaləsi frazeoloji birləşmələrin araşdırılmasında, tədqiqində böyük rol oynamışdır. Hüseyn Bayramov Azərbaycan dilçiliyində müxtəlif istiqamətdə araşdırmalar aparmış, dilçilik sahəsinə dəyərli töhfələr vermiş, xüsusən də Azərbaycan dili frazeologiyasının əsas məsələlərini ilk dəfə olaraq sistemli və kompleks şəkildə araşdırmışdır. H.Bayramovun doktorluq dissertasiyası da “Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları” mövzusunda olmuşdur. Tədqiqatçı alim daha sonralar frazeologiyaya aid fikirlərini bir yerə toplayaraq “Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları” adlı ali məktəblər üçün dərslik yazmışdır.

kitabə ön söz yazan Y.Seyidov və orada belə qeyd edir ki, “müəllifin bu əsəri, şübhəsiz ki, Azərbaycan dili frazeologiyasının tədqiqi tarixində irəlİYə atılan ciddi addım hesab oluna bilər. Burada Azərbaycan dili frazeologiyasının bir sıra mühüm məsələləri ilk dəfə geniş şəkildə aydınlaşdırılmış və onlar haqqında yeni söz deyilmişdir”. [4 , s. 3]

H.Bayramov Azərbaycan dilinin frazeologiyasını aşağıdakı üç istiqamət üzrə tədqiq etmişdir:

- Azərbaycan dili frazeologiyasının ümumi məsələləri.
- Azərbaycan dili frazeologiyasının quruluşu.
- Azərbaycan dili frazeologiyasının mənə quruluşu. [3, s.174-175]

Frazeologiyayı dilçiliyin müstəqil bir sahəsi hesab edən H.Bayramov onu “ümumi frazeologiya” və “xüsusi frazeologiya” olmaqla iki hissəyə bölmüşdür. Onun fikrinə görə, “ümumi frazeologiyada bir sıra inkişaf etmiş dillərin frazeoloji materiallarının tədqiqindən alınan nəticələr ümumiləşdirilir, bunun əsasında frazeologiyanın ümumi problem məsələləri müəyyənləşdirilir. Xüsusi frazeologiyada isə konkret dilin faktları əsasında həmin dilin frazeoloji sistemi semantik – struktur və s. cəhətdən təsvir edilir”. [3, s.4]

Hal-hazırda Azərbaycan dilçiliyində ümumi frazeologiya və xüsusi frazeologiya kimi bölgülər yer almayıb. Bu fikirlər, ötən əsrin ortaları üçün səciyyəvi sayılır.

H.Bayramov frazeologiya sahəsində tədqiqat aparan dilçi alimlərin frazeoloji birləşmələrə münasibətə görə iki qrupa ayırmışdır: “1) hazır şəkildə olan söz birləşmələrinin hamısını frazeologiya hesab edənlər; 2) dildə hazır şəkildə olan söz birləşmələrinin hamısını deyil, onlardan nitq və ya dil vahidlərinə ekvivalent olub, komponentləri mənə və quruluşca parçalanmayan qismini frazeologiya hesab edənlər”. [3, s.5]

Qeyd etmək lazımdır ki, tədqiqatçının burada işlətdiyi “frazeologiya” termini “frazeoloji vahidlərin hamısı” mənasında qeyd edilib.

H.Bayramovun sabit və sərbəst söz birləşmələri haqqında apardığı elmi tədqiqatlar, onların oxşar və fərqli cəhətlərini qeyd etməsi, frazeoloji birləşmələrin funksionallığını araşdırması frazeologiyanın tədqiqat tarixində mühüm yer tutur.

H.Bayramov yazdığı tədqiqat işinin “Azərbaycan dili frazeologiyasının ümumi məsələləri” adlanan birinci fəslinin “Azərbaycan dili frazeologiyasının əsas məsələləri” adlandırdığı birinci bölməsində frazeoloji vahidə aşağıdakı tərifini vermişdir: *“Fikrin ifadəsində nitqin bilavasitə tərkib hissəsini təşkil edən iki və ya daha çox tammənəli sözün tarixən birləşməsindən ibarət olub, komponentləri sintaktik və semantik cəhətdən parçalanmayan, quruluşca sərbəst söz birləşməsinə və ya cümləyə oxşayan, mənacə sözə, söz birləşməsinə və ya cümləyə ekvivalent olan, dildə hazır şəkildə mövcud olub ənənəyə görə ya bir formada, ya da qrammatik cəhətdən dəyişdirilərək işlədilən konstruksiyalara frazeoloji vahid deyilir”*. [3, s.27]

H.Bayramov tədqiqatlarında Azərbaycan dilçiliyində frazeologiyanın təşəkkülü mövzusunə toxunmuşdur. O, Azərbaycan dili frazeologiyasının mənbələri haqqında da tədqiqat aparmışdır və atalar sözü, məsəllərin, idiomlar, rəvayətlər, ibarələr, hikmətli sözlər və digər sabit söz birləşmələrinin, terminlərin frazeologiyaya münasibətini qeyd etmişdir. Bu da frazeologiyanın mənbələri haqqında əsaslı elmi məlumatlar verir. H.Bayramov frazeoloji vahidləri belə təsnif etmişdir: 1) atalar sözləri; 2) məsəllər; 3) idiomlar; 4) rəvayətlər; 5) ibarələr; 6) hikmətli sözlər; 7) aforizmlər; 8) ədəbi sitatlar; 9) qanadlı sözlər; 10) başqa sabit söz birləşmələri.

Bu sıralamada “rəvayətlər” və “başqa sabit söz birləşmələri”ni ayırmaq mübahisə doğurur. H.Bayramov rəvayətlər haqqında belə qeyd edir: “Azərbaycan dilində frazeologiyadan bəhs edən müəlliflər içərisində rəvayətləri də frazeologiyaya aid edənlər vardır. Lakin bu fikir doğru deyil, çünki hər bir rəvayət ən azı 15 cümlədən ibarət kiçik həcmli bir hekayədir”. [3, s.46]

“1. Atalar sözü və məsəllər əsasən dəyişməz halda, yəni dildəki sözlər və frazeoloji vahidlər kimi hazır şəkildə işlədildiklərindən frazeoloji vahidlərlə ortaqlı əlamətə malikdir.

2. Lakin atalar sözü və məsəllər müxtəlif tipli cümlə quruluşuna malik olub bitmiş bir fikri ifadə edir. Bunlar keçmiş nəsillərin çoxcəhətli fəaliyyətində əldə etdikləri nəticələri yeni nəsli vermək üçün işlədilir. Əksər hallarda, bunların nitqə daxil edilməyinə ehtiyac qalmır. Əsasən bədii əsərlərdə müəlliflər atalar sözü və məsəllərdən öz fikirləri ilə əlaqəli şəkildə istifadə edirlər. Ümumiyyətlə, atalar sözü və məsəllərin dilin frazeologiyasının tərkib hissəsi hesab edilməsinin heç bir elmi əsası yoxdur. Bəzi atalar sözü və məsəllərdəki obrazlılıq da bunların bilavasitə fikrin tərkib hissəsi olmasına gətirib çıxarmır və bunlarda frazeoloji vahidə xas olan keyfiyyət yaratmır.

3. Azərbaycan dili atalar sözü və məsəllərinin az bir qismi mənə və quruluşca dəyişdirilərək nitq və ya dil vahidi səciyyəsinə salınmışdır. Məhz belə xüsusiyyətə malik olanlar dilimizin frazeoloji sisteminin zənginləşməsi mənbələrindən biri hesab edilməlidir”. [9, s.43-44]

H.Bayramovun fikrincə, bəzi rəvayətlər frazeoloji vahidlərin yaranması və zənginləşməsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. “Rəvayətlərdən götürülmüş bu parçaların bir qismi həqiqi mənadan məcazi mənaya köçürülməklə frazeoloji vahid

şəklinə salınmış bir qismi isə rəvayətlərin özündə məcazi mənada işlədilmiş və bu şəkildə də dilimizin frazeologiyasına daxil olmuşdur. Belə ifadələrin birbaşa rəvayətlərdən götürülməsi, yoxsa rəvayətlərdən atalar sözüne, oradan da dilin frazeoloji tərkibinə keçməsi haqqında qəti fikir yürütmək çətinidir”. [3, s.49-50]

H.Bayramov sonda isə belə qənaətə gəlir: “Buraya qədər deyilənlərdən aydın olur ki, adlarını çəkdiyimiz müxtəlif səciyyəli ifadələr Azərbaycan dilinin frazeoloji vahidləri olmadığından filologiyada, o cümlədən dilçilikdə bunlardan “frazeologiya” adı altında bəhs etmək məqsədəuyğun deyildir. Lakin bu heç də həmin ifadələrin bədi əsərlərdə, ümumiyyətlə dildə işlədilməsi, tədricən zənginləşməsi, üslubi məqsədlərlə istifadəsində yazıçıların fəaliyyəti, rolu və yaradıcılıq üslubunun əhəmiyyətini azaltmaq demək deyil. Bizcə, yaradıcılıq üslubu, üslubi məsələlərlə əlaqədar olaraq bu qəbildən olan ifadələrin “frazeologiya” deyil, daşdıqları xüsusiyyətlərlə əlaqədar olaraq özlərinə məxsus adlarla adlandırılması daha məqsədə müvafiqdir ” [3, s.52]

H.Bayramov sabit söz birləşməsi ilə frazeoloji vahid məsələsinə aşağıdakı nəticələrə gəlmişdir:

“Azərbaycan dilinin frazeoloji vahidləri həm də sabit söz birləşmələridir.

2. Dilimizdəki hər cür sabit söz birləşməsi frazeoloji vahid deyildir.

2) Frazeoloji vahid səciyyəsində olan sabit söz birləşmələri iki xətt üzrə təşəkkül tapmışdır: 1) birləşmə daxilində sözlərin frazeoloji mənada əlaqələndirilərək sabit birləşmə yaradılması yolu ilə (məsələn: acığı gəlmək, ağı kəsmək, özündən getmək); sərbəst söz birləşmələrinin yenidən mənalandırılması yolu ilə (məsələn: qol qoymaq, üç çevirmək, ayağından çəkmək)”. [3 s. 55]

Sabit söz birləşmələri və frazeoloji vahid bəzən bir-biri ilə eyni tutulur. Frazeoloji vahidlərin hamısı sabit söz birləşməsi olduğu halda, bütün sabit söz birləşmələri frazeoloji vahid hesab olunmur.

M.Mirzəliyeva qeyd edir ki, frazeoloji vahidlər müxtəlif prinsiplərinə görə, bir neçə qrupa bölünür: 1) frazeoloji vahidlərin tutumuna (əhatə dairəsinə) görə; 2) frazeoloji vahidlərin əmələ gəlmə prinsiplərinə görə tipləri; 3) frazeoloji vahidlərin semantik quruluşuna görə tipləri; 4) frazeoloji vahidlərin semantik qovuşma prinsipinə görə tipləri; 5) frazeoloji vahidlərin leksik tərkib baxımından tipləri; 6) frazeoloji vahidlərin ekspressiv-üslubi xüsusiyyətlərinə görə tipləri [6 s. 46-47].

“Dilçilikdə, eləcə də türkologiyada həllinə ehtiyac duyulan ən mübahisəli məsələ cümlə quruluşu frazeoloji vahidlərin mövcud olub –olmamasıdır. Belə frazeoloji birləşmələrə atalar sözləri, zərbi–məsəllər, hikmətli sözlər, aforizmlər bir sözlə, paremiyalar daxildir. Bunlar da dildə hazır vəziyyətdə olub təkrarlanan vahidlərdir və digərlərindən öz qrammatik quruluşu, semantik və üslubi xüsusiyyətləri ilə fərqlənir” [2, s. 55].

Frazeoloji vahidlərin söz və söz birləşməsi şəklində olmasına deyil, daha çox cümlə formasında olmasına dair mübahisəli fikirlər çoxdur. Cümlə şəklində olan frazeoloji vahidlərə atalar sözləri, zərbi-məsəllər və hikmətli sözlər daxildir.

M.Mirzəliyeva aforizmləri, paremiyaları frazeologiyanın içərisində öyrənməyi lazım bilir. “Aforizmlər, eləcə də xalqın tarixini, müdrikliyini özündə qoruyaraq illərin, qərinələrin sınağından çıxarıb bu günümüze gətirmiş paremiyalar, ümumiyyətlə dilin frazeoloji sistemi dildə bir canlılıq yaradır, nitqə xüsusi rəvnəq verir və onu daha da emosionallaşdırır” [2, s. 7].

Azərbaycan dilçiliyində frazeoloji vahidləri tədqiqatçı alimlərdən M.Hüseynzadə və M.İslamov “frazeoloji birləşmə”, S.Cəfərov və Ə.Dəmirçizadə “idiom”, H.Bayramov, A.Qurbanov, S.Murtuzayeva, Q.Mahmudova, M.Mirzəliyeva “frazeoloji vahid” termini kimi qeyd etmişdilər.

H.Bayramov tədqiqatların sonunda belə qənaətə gəlir: “Buraya qədər deyilənlərdən aydın olur ki, adlarını çəkdiyimiz müxtəlif səciyyəli ifadələr Azərbaycan dilinin frazeoloji vahidləri olmadığından filologiyada, o cümlədən dilçilikdə bunlardan “frazeologiya” adı altında bəhs etmək məqsədəuyğun deyildir. Lakin bu, heç də həmin ifadələrin bədii əsərlərdə, ümumiyyətlə dildə işlədilməsi, tədris-cən zənginləşməsi, üslubi məqsədlərlə istifadəsində yazıçıların fəaliyyəti, rolu və yaradıcılıq üslubunun əhəmiyyətini azaltmaq demək deyil. Bizcə, yaradıcılıq üslubu, üslubi məsələlərlə əlaqədar olaraq bu qəbildən olan ifadələrin “frazeologiya” deyil, daşdıqları xüsusiyyətlərlə əlaqədar olaraq özlərinə məxsus adlarla adlandırılması daha məqsədmüvafiqdir” [3,s.52]

H.Bayramov sabit söz birləşməsi ilə frazeoloji vahid məsələsində aşağıdakı nəticələrə gəlmişdir:

1. Azərbaycan dilinin frazeoloji vahidləri həm də sabit söz birləşmələridir.

2. Dilimizdəki hər cür sabit söz birləşməsi frazeoloji vahid deyildir.

3. Frazeoloji vahid səciyyəsi olan sabit söz birləşmələri iki xətt üzrə təşəkkül tapmışdır. a) birləşmə daxilində sözlərin frazeoloji mənada əlaqələndirilərək sabit birləşmə yaradılması yolu ilə (məsələn: acığı gəlmək, ağı kəsmək, özündən getmək); b) sərbəst söz birləşmələrinin yenidən mənalandırılması yolu ilə (məsələn: qol qoymaq, üz çevirmək, ayağından çəkmək)”. [3 s. 55]

Sabit söz birləşmələri və frazeoloji vahid bəzən bir-biri ilə eyni tutulur. Frazeoloji vahidlərin hamısı sabit söz birləşməsi olduğu halda, bütün sabit söz birləşmələri frazeoloji vahid hesab olunmur.

Q.Kazımov “Azərbaycan dili frazeologiyasının ən qədim qatı (Yazıya qədərki dövr)” əsərinin 4-cü fəslində yazıçı Ə.Haqqverdiyevin dram dilinin frazeologiyasını araşdırmış, qrammatik, semantik xüsusiyyətlərini ətraflı şəkildə təhlil etmişdir. Əsərdə, canlı xalq dilinə aid ifadələrə və frazeologizmlərə daha geniş yer verilmişdir.

Professor Q.Kazımov “XI əsrin anadilli möhtəşəm abidəsi” məqaləsində, əsasən də “Dastani-Əhməd Hərami” məsnəvisindəki frazeologizmləri də araşdırmışdır. O, bədii ədəbiyyatda “Komizm üsulları” kitabında, “Üzeyir Hacıbəyovun publisistika dili və üslubu” məqaləsində də frazeologizmlərdən əhatəli şəkildə bəhs etmişdir. Q.Kazımov frazeologizmlərə aid fikirlərində təkrarçılığa yol verməmişdir.

S.N.Muratov sabit söz birləşmələr sırasına tapmacaları, mürəkkəb sözləri və digər ifadələri də daxil edir. Beləliklə, sabit söz birləşmələrinin əhatə dairəsi daha da genişlənir. S. N. Muratov qeyd edir: “türk dillərində frazeoloji vahid sabit söz birləşməsidir, lakin hər cür sabit söz birləşməsi frazeoloji vahid deyildir”. [3, s.5]

N.Rəhimzadə frazeoloji birləşmələri, əsasən, iki yerə bölür:

●Leksik-semantik parçalanmazlığı ilə fərqlənən obrazlı ifadələr (idiomlar); sabit söz birləşmələri. [3, s.5]

S.Cəfərov isə frazeoloji vahidləri bütöv halda götürərək “sabit söz birləşmələri” adlandırır. Ə.Orucova görə frazeologizm təkə parçalanmayan leksik birləşmələrdən deyil, aforizmlər, məsəllər, atalar sözləri, digər sabit söz birləşmələri,

klassik poeziyada işlənən qəlibləşmiş ifadələr və s.deyimlərdən ibarətdir. Zənnim-cə, Ə.Orucovun frazeoloji birləşmələr haqqında qeyd etdiyi bu fikri daha məqsə-dəuyğundur.

Məqalənin aktuallığı. Azərbaycan dilçiliyində frazeologizmlərin tədqiqi ilə bağlı müxtəlif fikirlər irəli sürülmüş, çoxsaylı və sanballı tədqiqat işləri aparılmışdır. Qeyd edək ki, dili zənginləşdirən vasitələrdən biri kimifrazeologizmlərin mövqeyi hər zaman diqqət mərkəzindədir.

Məqalənin elmi yeniliyi. Məqsəd frazeologiyanın mahiyyətini, onun qaranlıq qalan məqamlarını müəyyənləşdirməkdir.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədə bəhs olunan məsələlər dil ixtisası üzrə təhsil alan tələbələr və bu sahədə araşdırma aparən tədqiqatçılar üçün faydalı ola bilər.

Ədəbiyyat:

1. Bayramov H.A. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları, Bakı: Maarif, 1978, 174 s.
2. Cəfərov S.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası, Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 191 s.
3. Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan dilinin üslubiyatı, Bakı: Azərtədrisnəşr, 1962, 271 s.
4. Hüseynzadə M.H. Müasir Azərbaycan dili, Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 279 s.
5. Qurbanov A.M. Müasir Azərbaycan dilinin frazeologiyası, Bakı, 1963.
6. Qurbanov A.M. Müasir Azərbaycan ədəbi dili, Bakı: Nurlan, 2003, 450 s.
7. Qurbanov A.M. S.Vurğunun Vaqif pyesinin dili və üslubu, namizədlik dissertasiyası, 1962.
8. Mahmudova Q.Ç. Türk dillərinin frazeologiyası, Bakı: Nurlan, 2009, 664 s.
9. Mirzəliyeva M.M. Türk dillərinin frazeologiyası, I cild, Bakı: Nurlan, 2009, 218 s.
10. Orucov Ə.Ə. Azərbaycan dili filoloji izahlı lüğətinin nəzəri əsasları, Bakı, 1965, 124 s.

Sofiya Mirzayeva

Summary

THE ISSUE OF STUDYING PHRASEOLOGICAL UNITS IN AZERBAIJANI LINGUISTICS

The article is devoted to the study of phraseological units that have a significant impact on the intensity and emotionality of the language. The linguistic science that studies phraseological units of language is called phraseology. The object of study in this branch of the science of language is various combinations, expressions, and phrases. The article reflects largely similar and partially different opinions of researchers about phraseological units. According to most researchers, a phraseological unit is not all stable compounds, but that part whose components are not separable in meaning and structure. In addition, the other part of scientists classify phraseological combinations, proverbs and sayings, phrases, etc. as phraseology. The article is based on the works of our scientists in the field of studying the phraseology of the Azerbaijani language, their scientific activities.

София Мирзоева

Резюме

**СЕМАНТИЧЕСКИЕ ИЗУЧЕНИЯ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ
В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКОЗНАНИИ**

Статья посвящена изучению фразеологизмов, оказывающих существенное влияние на интенсивность и эмоциональность языка. Лингвистическая наука, изучающая фразеологические единицы языка, называется фразеологией. Объектом исследования этой отрасли науки о языке являются различные сочетания, выражения и словосочетания. В статье отражены во многом схожие и частично разные мнения исследователей о фразеологизмах. По мнению большинства исследователей, фразеологической единицей является не все устойчивые соединения, а та часть, компоненты которой не разделены по смыслу и структуре. А другая часть учёных относят к фразеологии фразеологические сочетания, пословицы и поговорки, словосочетания и т. д. В основу статьи легли труды наших ученых в области исследования фразеологии азербайджанского языка, их научная деятельность.

Rəyçi: dos. F.Niftəliyeva

YAPON DİLİNDƏ GÜCLƏNDİRİCİ QOŞMALARIN AZƏRBAYCAN DİLİ İLƏ MÜQAYİSƏLİ TƏDQIQI

Açar sözlər: gücləndirici qoşma, köməkçi sözlər, əda

Keywords: adverbial particle, auxiliary words, particle

Ключевые слова: усилительная частица, вспомогательные слова, частица

Yapon dilində gücləndirici qoşmaları tədqiq etməzdən qabaq onların nitq hissələri bölgüsündə hansı yeri tutduğuna və hansı qoşmalardan ibarət olduğuna aydınlıq gətirmək lazımdır. Yapon dilində nitq hissələri təsnifatının Azərbaycan dili ilə müqayisədə oxşar və bir sıra fərqli cəhətləri vardır. Yapon dilində də nitq hissələri əsas (自立語-ciritsuqo) və köməkçi nitq hissələri (付属語-fuzokugo) olmaqla iki böyük qrupa bölünür. Adından da məlum olduğu kimi, *ciritsuqo* müstəqil, *fuzokugo* isə aslı, qeyri müstəqil nitq hissələridir. [13].

Dilçi alimlərin tədqiqatında həm əsas nitq hissələrinin, həm də köməkçi nitq hissələrinin təsnifatında bir sıra fərqlər nəzərə çarpır. Bu həm nitq hissələrinin sayında, həm də onların adlandırılmasında özünü göstərir. Ümumi təsəvvür yaratmaq üçün əksər dilçi alimlər tərəfindən qəbul edilən təsnifatı diqqətinizə çatdırırıq.

自立語 (ciritsuqo)-Əsas nitq hissələrinə daxil edilənlər: 名詞(meşi)-isim, 動詞(doşi)-feil, 形容詞(keiyoshi)-sonu “i” ilə bitən sifət, 形容動詞(keiyodoşi)-sonu “na” ilə bitən sifət, 副詞(fukuşi)-zərf, 連体詞(rentaişi)-isim tələb edən sözlər, 接続詞(setsuzokuşi)-bağlayıcı, 感動詞(kandoşi)-nida.

付属語 (fuzokugo)-Köməkçi nitq hissələrinə daxil edilənlər: 助動詞(codoşi)-köməkçi feillər və 助詞(coşi)-köməkçi sözlər. Köməkçi sözlər 助詞(coşi) özləri də aşağıdakı kimi təsnif olunur.

助詞-köməkçi sözlərə aid edilənlər: 格助詞(kaku coşi)-hal qoşmaları, 接続助詞(setsuzoku coşi)-köməkçi bağlayıcılar, 副助詞(fuku coşi)-gücləndirici qoşmalar (köməkçi zərflər və ya ədatlar), 終助詞(şuu coşi)-sonluq köməkçi sözlər. [1, 184], [14]

Əsas nitq hissələrinin təsnifatına daxil olan nitq hissələrinə baxsaq, onların sayı Azərbaycan dili ilə müqayisədə çoxdur. Yapon dilində sifətlərin iki növünün olması, 連体詞(rentaişi)-isim tələb edən sözlərin mövcudluğu, eyni zamanda bağ-

layıcı və nidanın da əsas nitq hissələrinə daxil edilməsi onların sayını artırmışdır. Lakin, yapon dilində say və əvəzliliklərin isimlərə daxil edilərək bir yerdə təsnif edilməsi onların sayını azaltmışdır. Onu da qeyd edək ki, 連体詞(rentaişi)- isim tələb edən sözlər-小さな *çisana*, この *kono*, その *sono*, こんな *konna*, あんな *anna* və s. kimi sözlər Azərbaycan dilində yoxdur. Bu sözlərin özəllikləri ondan ibarətdir ki, mütləq özlərindən sonra isim tələb edir və isimsiz istifadə edilə bilmir. Digər tərəfdən yapon dilində bağlayıcıların, feillərin və zərflərlərin həm əsas nitq hissəsi, həm də köməkçi nitq hissəsi mövcuddur.

Köməkçi nitq hissələrinin təsnifatında da biz bir sıra fərqlərin olduğunu görə bilərik. Köməkçi sözlər kimi müstəqil mənası olmayan, lakin təsriflənə bilən köməkçi feillər bu təsnifata daxil edilmişdir. Digər tərəfdən, köməkçi nitq hissələrinə daxil edilmiş köməkçi sözlərin bəziləri Azərbaycan dilindəki köməkçi nitq hissələrindən fərqlənir. Azərbaycan dilində qrammatik şəkilçi kimi təsnif edilən ismin hal şəkilçisi yapon dilində hal qoşmaları və ya hal köməkçi sözləri 格助詞 (kaku coşi) kimi təsnif edilmişdir. Nidalar əsas nitq hissəsi kimi təsnif edilmişdir. Ədatlar isə 副助詞(fuku coşi)-gücləndirici qoşmalar və ya köməkçi zərflər kimi təsnifatda yer almışdır. Bundan başqa təsnifatda 終助詞(şu coşi)-sonluq köməkçi sözləri də yer almışdır ki, bunlar cümlənin sonunda gəlir və danışanın fikrə münasibətini bildirir.

Bizim əsas məqsədimiz gücləndirici qoşmaları və ya köməkçi zərflər adı altında təsnifatda yer almış 副助詞(fuku coşi)-ləri müqayisəli şəkildə tədqiq etməkdir. Əvvəla onu qeyd edək ki, bu qoşmalar sözlərə müxtəlif məna incəlikləri verdiyinə görə biz bunlara Azərbaycan dilində ədatların uyğun gəldiyini söyləyə bilərik. Bu qoşmalar yapon dilində müxtəlif adlarda təsnif olunurlar. Ümumi şəkildə bu qoşmalar 取立て助詞(toritete coşi) kimi adlandırılır. Lakin, müasir kitablarda 副助詞(fuku coşi) termini kimi, köhnə kitablarda isə 係助詞(kakari coşi) kimi adlandırılır.[11]

Dilçi alimlər tərəfindən tədqiq edilən gücləndirici qoşmaların təsnifatında bir qədər fərqlər olsa da, ümumilikdə demək olar ki, onlar eyni cür təsnif edilir və həmin sıraya daxil edilən qoşmaların say tərkibi bir-birindən o qədər də fərqlənmir. Bu qoşmaların əksər alimlər tərəfindən qəbul edilən say tərkibi aşağıdakı kimidir:「は」(va)、「も」(mo)、「だけ」(dake)、「ばかり」(bakari)、「しか」(şika)、「こそ」(koso)、「くらい」(kurai)、「ほど」(hodo)、「さえ」(sae)、「まで」(made)、「など」(nado).

①「は」(va) – Əvvəlcə yapon dilində çox geniş istifadə olunan gücləndirici qoşma 「は」(va)-nın yaratdığı məna və funksiyaları tədqiq edək. Cümlədə haqqında danışmaq, izahat vermək və yaxud soruşmaq istədiyinin hər hansı bir predmet 「は」(va) ilə işarə edilir. Bu predmet cümlənin “tema”sı olur və danışan haqqında şərh verir. Birinci halda danışan qarşı tərəfə məlum olan və onun tanıdığı predmet

haqqında məlumat verir. İkinci halda isə danışan qarşı tərəfin tanımadığı predmet haqqında bilgi verir. Birinci hala aid cümləyə baxaq, [3, s.332].

1. 田中さんは今回の出張で大阪へ行くそうです

Tanaka san va konkai no şuççoo de Oosaka e ikusoodesu

Deyilənə görə cənab Tanaka bu dəfəki ezamiyyətdə Osakaya gedəcək

Bu cümlədə qoşması tema ifadə edərək haqqında məlumat veriləcək predmeti ifadə etmişdir.

İkinci hala aid cümləyə baxaq,

2. パラリンピックとは／というのは障害者のオリンピックのことで

Pararinpikku tova / toiunova şooqaişa no orinpikku no koto desu

Paralimpiya əlillərin Olimpiada yarışmasıdır.

Göründüyü kimi (2) cümləsi (1) cümləsindən fərqli olaraq qarşı tərəfin bilməyi bir predmet haqqında məlumat verən zaman istifadə edilmişdir. Bu zaman

「は」(va) əvəzinə とは (tova)／というのは(toiunova) qoşmaları istifadə edilmişdir. Bu qoşmalar dinləyən şəxsin bildiyi bir predmet haqqında olsa da, danışmaq prosesində qarşı tərəfin diqqətini həmin predmetə cəlb etmək üçün də istifadə olunurlar. Lakin, dinləyən şəxsin haqqında söhbət olunan predmet barədə bilgisi olmasa da, həmin predmetin özəllikləri və xüsusiyyətlərini diqqətə çatdırdıqda yalnız 「は」(va) qoşması istifadə oluna bilər. Məs.,

3. この動物の性質はライオンに似ています。

Kono doubutsu no seişitsu va raion nite imasu

Bu heyvanın özəlliyi odur ki, şirə oxşayır

Burada gücləndirici qoşma kimi yalnız 「は」(va) dan istifadə olunmuşdur.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, 「は」(va) qoşması işləndiyi cümlələrdə müxtəlif mənə çalarları yaratmaq üçün istifadə edilir. Məsələn, cümlənin mövzusunu müəyyən etmək, müqayisə aparmaq, eyni zamanda *isə*, *bəs* kimi ədatların mənasını ifadə etmək xüsusiyyətləri vardır. [10, s.25].

②「も」(mo) – Bu qoşma da 「は」(va) qoşması kimi çox geniş istifadə olunur. Bu qoşmalar Azərbaycan dilində əsas etibarilə *-da*, *-də* ədatları ilə ifadə edilir. Bu tədqiqatımızda 「も」(mo) qoşmasının 5 əsas mənə və istifadə qaydalarından bəhs edəcəyik.

1. Müəyyən bir məsələ haqqında danışdıq başqa bir oxşar bir məsələnin də olduğunu əlavə etmək üçün istifadə olunur. [12], Məs.,

彼は田中さんを知らない。僕も知らない

Kare va Tanakasan o şiranai. Boku mo şiranai

O cənab Tanakanı tanımır. Mən də tanımıram

2. Həmcins üzvləri sadalamaq üçün istifadə edilir. Məs.,

気候がわるくなってきて、草も、木も枯れてしまいました

Kikou qa varuku nattekite, kusa mo, ki mo karete şimaimaşıta

İqlim pisləşdiyindən otlar **da** ağaclar **da** qurudu

3. Sual əvəzliliklərinə qoşularaq “hər bir predmeti”, əhatəliliyi ifadə etmək üçün istifadə edilir. Məs.,

だれも知っていることだと思います

Dare **mo** shitteiru kotoda to omoimasu

Hamının bildiyi bir məsələ olduğunu düşünürəm

4. Təəccüb və heyrəti ifadə etmək üçün istifadə edilir. Məs.,

ここからスムナイトまで2時間もかかりました

Kokokara Sumuqaito made 2 cikan **mo** kakarimaşita

Burdan Sumqayita qədər **düz** 2 saat çəkdi

5. Təxmini səviyyə və miqdarı ifadə etmə xüsusiyyəti: Məs.,

後2週間もあればできる

Ato 2 şuukan **mo** areba dekiru

Bundan sonra **təxminən** 2 həftə olarsa mümkündür.

③「だけ」(**dake**) – Bu qoşma sanki 「も」(**mo**) qoşmasının “əlavə etmək” mənasına qarşı “başqası deyil yalnız budur” mənasını ifadə edir və Azərbaycan dilində **yalnız**, **ancaq**, **təkcə**, **tək** və s. məhdudlaşdırıcı ədatlarına uyğun gəlir. Bu qoşmadan başqa「ばかり」(**bakari**),「しか」(**shika**) kimi gücləndirici qoşmaların da eyni məna və funksiyalarda işlənməsi halları çoxdur.「だけ」(**dake**) qoşmasının aşağıdakı məna və funksiyaları vardır:

1. *Kəmiyyət, səviyyə, qədər* ifadə etmək üçün istifadə edilir.

走れるだけ走って、やっと間に合いました

Haşireru **dake** hashitte, yatto maniaimaşta

Qaçə bildiyim **qədər** qaçıb vaxtında çata bildim

2. Əhatə dairəsini məhdudlaşdırma: Məs.,

スポーツの中でサッカー**だけ**好きです

Supotsuno nakade sakka **dake** suki desu

İdmanların içində **yalnız** futbolu xoşlayıram

3. İdiomatik ifadələr şəklində istifadəsi: 「～ば～だけ」「～たら～ただけ」

formasında olub, cümlədə bir tərəfin dərəcəsi artarsa, digər tərəfin vəziyyətinin dərəcəsi də mütənəsb olaraq artmasını ifadə edir.

Məs.,

注意すればする**だけ**反抗する

Çuui sureba suru **dake** hankou suru

Nə qədər xəbərdarlıq etsən bir o **qədər** müqavimət göstərir

④「ばかり」(**bakari**) – Bu qoşma 「だけ」(**dake**) qoşmasının əksər məna və funksiyaları ilə eynilik təşkil etsə də bəzi fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. Kəmiyyət çoxluğu, narazılıq əlaməti və s. ifadə etməsi bu qoşmalar arasında fərlilik yaradır. 「ばかり」(**bakari**) qoşmasının aşağıdakı məna və funksiyaları var.

1. Səviyyə, qədər ifadə etməsi:

きのう図書館で3時間ばかり本を読みました

Kinou toşokan de 3 cikan **bakari** hon o yomimashita

Dünən kitabxanada 3 saata **qədər** kitab oxudum

2. Əhatə dairəsini məhdudlaşdırma: Məs.,

白いシャツばかりを100枚購入した

Şiroi şatsu **bakari** 100 mai kounyuu şita

Yalnız 100 ədəd ağ köynək aldım

3. Narazılıq əlaməti ifadə etməsi: Məs.,

友達は毎日ゲームしてばかりいる

Tomodaçi va mainiçi gemu şite **bakari** iru

Dostum hər gün **yalnız** geym oynayır

Bu cümlədə 「ばかり」(bakari)-nin mənası “həmişə”, “hər zaman” olmağına bərabər, danışanın həmin məsələyə narazılığını ifadə edir.

4. Hərəkətin yenicə bitdiyini ifadə edir: Bu zaman yalnız feilin keçmiş formasına birləşir. Məs.,

さっき食べたばかりですから、おなかがいっぱいです

Sakki tabeta **bakari** desukara, onakaqa ippai desu

Bir az bundan əvvə **təzəcə** yediyimə görə toxam.

⑤「しか」(shika) – Bu qoşma「ばかり」(bakari),「だけ」(dake) qoşmalarının əsas məna və funksiyalarını ifadə edə bilir. Lakin bu qoşmanın istifadə olunduğu cümlələrin sonu (xəbəri) mütləq inkar forması ilə qurtarır. 「しか」(shika) qoşması əksər halarda isim və feillərlə birləşir. İsimlərə birləşmə həm hal qoşmaları ilə, həm də hal qoşmasız ola bilər. Dilçi alimlər tərəfindən bu qoşmanın ümumilikdə iki əsas məna və funksiyası qeyd edilir ki, onlar da aşağıdakılardan ibarətdir.

1. Yalnız budur bundan başqası yoxdur mənası ifadə edir:

こんなことは友達にしか話せません

Konna koto va tomodachini **şika** hanasemasen

Bu cür məsələni dostumdan **başqa** heç kimə danışa bilmərəm

Bu cümlədə 「しか」(shika) qoşması isimə ha1 qoşması 1(に) ilə bir yerdə birləşmişdir. [8, 137]

2. Bundan başqa seçim yoxdur mənası ifadə edir:

その仕事がいやならやめるしかない

Sono şiqoto qa iya nara yameru **şika** nai

Əgər o işdən xoşun gəlmirsə dayandırmaqdan **başqa** seçimin yoxdu

⑥「こそ」(koso) – Bu qoşma cümlədə isimlərə və feillərə birləşərək həmin sözləri xüsusilə gücləndirərək vurğulayır. Azərbaycan dilində bu qoşmalara **məhz, yalnız, ancaq** və s. ədatları uyğun gəlir. 「こそ」(koso) qoşmasının aşağıdakı məna və funksiyaları vardır.

1. Hər hansı bir işi, məsələləri gücləndirib diqqətə çatdırma mənası:

今こそ実行にうつすべきだ

Íma koso cikkou ni utsusu bekida

Məhz indi hərəkətə keçməyin vaxtıdır

2. Bir məsələni şərti olaraq qəbul edir və həmin məsələyə əks bir fikirlə davam edir.

賛成こそするが、積極的ではない

Sansei **koso** suru qa, sekkyokuteki deva nai

Ancaq ki razılaşıır, amma pozitiv razılaşıma deyil

3. Cümlənin sonunda gələrek birləşdiyi sözü gücləndirir.

A: 先日はありがとう

B: いや、こちらこそ

A: Sencitsu va ariqatou

B: İya, koçira **koso**

A: Keçən gün üçün təşəkkür edirəm

B: Dəyməz, mən **də həmçinin** təşəkkür edirəm

Bu cümlədən də görüldüyü kimi「こそ」(koso) qoşması burda fərqli bir mənə ifadə etmişdi. Yuxarıda qeyd etdiyimiz *məhz, yalnız, ancaq* və s. ədatlarının ifadə etdiyi mənələrə uyğun gəlmir. Bu mənə *~da, ~də* ədatına yaxın mənə daşıyan *həmçinin* ədatı ilə ifadə edilmişdir.

⑦「くらい」(**kurai**) – Bu gücləndirici qoşma 「ほど」(**hodo**) qoşması ilə demək olar ki, eyni mənə və funksiya daşıyır. Lakin bəzi istifadə qaydalarında bir-birindən fərqlənir. Bu paraqrafda hər iki qoşmanın fərqli və oxşar cəhətlərinə aydınlıq gətirməyi düşünürük. Azərbaycan dilində bu qoşmalara *qədər, tək, heç olmasa* və s kimi ədatlar uyğun gəlir. Onu da qeyd edək ki, 「くらい」(**kurai**) qoşması ilə tamamilə eyni mənədə, eləcə də bir-birini asanlıqla əvəz edə bilən 「ぐらい」(**qurai**) qoşması da istifadə edilir. [7, s.66]

1. Bu qoşmaların hər ikisi nəinsə təxmini olaraq qədərini, ölçüsünü və səviyyəsini ifadə edir. Məs.,

これは米粒くらいの大きさです。

Kore va kometsubu **kurai** no ookisa desu.

Bu düyü dənəsi **ölçüsündədir**.

今晚は飽きるほど食べた

Konban va akiru **hodo** tabeta.

Bu axşam yeməkdən bezənə **qədər** yedim.

2. İşin, məsələnin asanlıqlığını, eləcə də səviyyənin aşağı olmasını ifadə edir.

Bu zaman yalnız 「くらい」(**kurai**)/「ぐらい」(**qurai**) qoşmasından istifadə edilir.

[6, 14]

忙しくても電話をかけるぐらいはできたでしょう

İsoqaşikutemo denwa o kakeru **qurai** va dekita deşou.

İşin çox olsa da, **heç olmasa**, zəng edə bilərdin, deyilmi?

3. İki predmetin müqayisəsindən hər hansı biri haqqında gücləndirib məlumat verilməsi zamanı istifadə edilir. Bu zaman yalnız「ほど」(hodo) qoşması işləmir. Məs.,

伝統的なものは、古いほど価値がある

Dentoutekina mono va, furui **hodo** kaçi qa aru.

Ənənəvi əşyalardan köhnələri daha dəyərlidir.

4. Şərt cümlələrində qoyulan şərtə qarşı öz münasibətini bildirən zaman istifadə edilir. Cümlə formaları aşağıdakı kimi olur.

V(şərt forması), V(lügət forması)ほど (hodo) ~

Ai(şərt forması), Ai い ほど (hodo) ~

Na(şərt forması), Na な ほど (hodo) ~

Bu formaların tərtibində istifadə edilmiş işarələr aşağıdakı kimi izah edilir.

V – feil, Ai – i-sonluqlu sifət, Na – na-sonluqlu sifətdir.

Nümunə cümlələri nəzərdən keçirək. Məs.,

彼を知れば知るほど好きになる

Kare o şireba şiru hodo suki ni naru

Onu tanıdıqca tanıdığım qədər sevirəm

荷物は少なければ少ないほどいい

Nimotsu va sukunakereba sukunai hodo ii

Əl yükü nə qədər az olarsa bir o qədər yaxşıdı

5. Predmetlər, iş və hadisələr içərisində nəyinsə *ən birinci* olmasını ifadə edir.

Bu zaman hər iki qoşma istifadə edilə bilər.

日本の山の中で富士山ほど高い山はない

Nihon no yama de Fucisan **hodo** takai yama va nai

Yaponiyada Fucisan **qədər** hündür dağ yoxdur.

⑧「さえ」(sae) – Bu gücləndirici qoşma も(mo) artıq mövcud olan bir predmet, iş və hadisəyə başqa bir predmet, iş və hadisə əlavə edən zaman istifadə edilir. Bu gücləndirici qoşmalar Azərbaycan dilində *~da, ~də, həтта, belə* ədatlarının məna və funksiyalarına uyğun gəlir. 「さえ」(sae) qoşmasının əsas etibarilə aşağıdakı məna və funksiyaları vardır.

1. Artıq mövcud olan bir predmet, iş və hadisəyə başqa bir predmet, iş və hadisə əlavə olunan zaman istifadə edilir. Məs.,

風が吹き出しただけでなく、雨さえ降りだした

Kaze qa fukidaşita dakedenaku, ame **sae** furidaşita

Təkcə külək əsməyə başlamadı, yağış **da** yağmağa başladı.

2. Müəyyən bir məsələni vurğulayır və bununla da digər halların təbii qəbul edildiyi qənaətinə gəlir. Məs.,

かな文字さえ読めません

Kana moci **sae** yomemasen

Hotta heca əlifbasını **belə** oxuya bilmirəm 「さえ」(sae) qoşmasının bu istifadə qaydasında Azərbaycan dilində olan hər üç ədatlardan (*~da, ~də, hotta, belə*) istifadə edilə bilər.

3. Ən aşağı şərtlər yerinə yetirildiyi təqdirdə kifayət qədər nəticələrin əldə oluna bilməsini ifadə edir. Məs.,

住所さえわかれば、地図で探していきます

Cuuşo sae vakareba, çizu de saqaşite ikimasu

Ünvanını belə bilsəydim, xəritədə tapıb gedərdim [6, 30]

「さえ」(sae) qoşmasının bu istifadə qaydasına yuxarıda adı çəkilən ədatlardan yalnız **belə** ədatı uyğun gəlir. Lakin burda, **heç olmasa**, ədatı da istifadə edilə bilər.

⑨「まで」(**made**) – gücləndirici qoşması əhatə dairəsinin hara qədər olmasını və çatmasını ifadə edir. Azərbaycan dilində bu qoşmaya uyğun gələnələr **qədər, kimi, dək, can, cən** ədatlarıdır. Onu da qeyd edim ki, Azərbaycan dilində bu köməkçi nitq hissələri ədat deyil yalnız qoşma kimi təsnif edilmişdir. 「まで」(made) – gücləndirici qoşmasının aşağıdakı mənə və funksiyaları vardır.

1. İsimlərə qoşularaq başqa bir predmetin, işin və hər hansı bir məsələnin əlavə edilməsi, eyni zamanda əhatə dairəsini genişləndirmək üçün istifadə edilir. Məs.,

佐藤さんや田中さんが来ました。山田さんまで来ました

Satou san ya Tanaka san qa kimaşita. Yamada san **made** kimaşita.

Cənab Sato və cənab Tanaka gəlmişdi. Cənab Yamadaya **qədər** gəlmişdi.

2. Feillərə qoşularaq hərəkətin və vəziyyətin hər hansı bir mərhələyə çatmasını ifadə edir.

日本語を勉強して、留学生試験に合格するまでになりました

Nihonqo o benkyou şite, ryuuqakusei şiken ni qoukaku suru **made** ni narimaşita.

Yapon dilini öyrənib xaricdə təhsil imtahanından uğur qazanmama **qədər** mümkün oldu.

⑩「など」(**nado**) – Bu gücləndirici qoşmanın da bir neçə mənə və funksiyaları vardır. Onlar aşağıdakılardan ibarətdir.

1. İsim və feillərə qoşularaq eyni cinsdən və növdən olan başqa predmetlərin də olduğuna işarə verir.

机の上に本やノートなどがあります

Tsukue no ue ni hon ya noto **nado** qa arimasu.

Stolun üstündə kitab, dəftər və s. var.

Cümlədən də görüldüyü kimi 「など」(nado) qoşması Azərbaycan dilində **və sairə** sözünə adekvat istifadə edilmişdir.

2. İsim və feillərə qoşularaq hər hansı bir predmetin və ya məsələnin nümunə kimi göstərilməsində istifadə edilir. Məs.,

ネクタイなどしめて、どこへ行くの

Nekutai **nado** şimete, doko e ikuno.

Qalustuk-**filan** bağlayıb hara gedirsən?

Bu cümlədə isə 「など」(nado) qoşması Azərbaycan dilində **filan** köməkçi sözüünə uğun gəlir.

3. 「など」(nado) qoşması bu mənasında elə də vacib olmayan bir predmetə və məsələyə etinasızlıq hissini bildirmək üçün istifadə olunur.

最近忙しくて、テレビなど見ていません

Saikin isoqaşikute, terebi **nado** mite imasen

Son zamanlar işim çox olduğundan, televizora-**filana** baxmıram.

Onu da qeyd edək ki, yapon dilində「など」(nado) qoşması ilə eyni məna və funksiyanı daşıyan və sinonim kimi istifadə edilən「なんか」(nanka),「なんて」(nante) qoşmaları da geniş istifadə olunur.

Nəticə

Artıq yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, yapon dilində gücləndirici köməkçi sözləri Azərbaycan dili ilə müqayisə etdikdə əksəriyyət ifadələr ədatlarla eynilik təşkil edir. Lakin gücləndirici qoşmalar adlandırdığımız bu sözlərin bəziləri Azərbaycan dilində ədat kimi deyil, qoşma kimi də təsnif edilmişdir. Bundan başqa Azərbaycan dilində ədatların təsnifatına diqqət yetirsək asanlıqla görə bilərik ki, əmr və arzu ədatları yapon dilində tədqiq edilmiş gücləndirici köməkçi sözlərin (qoşmaların) təsnifatında yoxdur. Müqayisəli tədqiqatın nəticəsi kimi qeyd edə bilərik ki, hər iki dil üçün təsnifata daxil olan gücləndirici qoşmaların (ədatların) ortaq məna və funksiyalar aşağıdakılardan ibarətdir. [9, s.8]

1. Gücləndirmə mənası
2. Məhdudiyət mənası
3. Dəqiqləşdirmə mənası
4. Sual mənası

Siyahıdan göründüyü kimi yapon dilində təsnif edilmiş gücləndirici qoşmalara əmr ədatları və arzu ədatları daxil edilməmişdir.

Yapon dilində gücləndirici qoşmaların qruplaşdırılması isə əksər dilçi alimlər tərəfindən qəbul edilmiş təsnifata əsaslanmışdır. Bu sırada qoşmalar ifadə olunduğu əsas mənalara görə təsnif edilmişdir. Lakin tədqiqatlar göstərir ki, aşağıda verilmiş qoşmalar bir neçə məna və funksiya ifadə etmək xüsusiyyətinə malikdir. Əsas məna ifadə etmə xüsusiyyətinə görə yapon dilində gücləndirici qoşmalar aşağıdakı kimi təsnif edə bilərik.

1. Gücləndirmə mənası は、も、こそ、だけ、しか、ばかり、くらい、ほど、など、さえ、まで

2. Məhdudiyət mənası だけ、しか、ばかり、くらい、ほど、まで、も

3. Dəqiqləşdirmə mənasıこそ、は
4. Müqayisə manası は、ほど、くらい
5. Mövzu və subyekt mənası は
6. Sual mənası は

Onu da qeyd edək ki, yapon qrammatikasında bu qrup qoşmalara müxtəlif adlar verilsə də, son vaxtlar bu qoşmalar 取立て助詞(toritəte coşi) kimi adlandırılır ki, bu da gücləndirici köməkçi sözlər və yaxud gücləndirici qoşmalar mənasına gəlir. Görünür bu qoşmalar müxtəlif məna və funksiyalarda təsnif edilməsinə baxmayaraq onları birləşdirən ümumi cəhət məhz gücləndirmə xüsusiyyətidir.

Ədəbiyyat:

1. İori İsaō “Atarashi nihongogaku nyuumon, kotobano shikumi o kangaeru”, Tokyo, Surienettowaku, 2003, 336 p.
2. İori İsaō, Nakanashi Shinno, Nakanishi Kumiko, Yamada Toshihiro “Shokyyuu o oshieru hito no tame no nohongo bunpou handobukku”, Tokyo, Surienettowaku, 2001, 442 p.
3. İori İsaō, Nakanashi Shinno, Nakanishi Kumiko, Yamada Toshihiro “Chuujookyuu o oshieru hito no tame no nohongo bunpou handobukku”, Tokyo, Surienettowaku, 2002, 600 p.
4. Masuoka Takashi, Takubo Yukinori “Kiso Nihongo bunpou”, Tokyo. Kurushio, 2004, 251p.
5. Tomita Takayuki “Bunpou no kiso chishiki to sono oshiekata”, Tokyo, Boncinsha, 1998, 196p.
6. Okoshi Yasuko, Tanaka Rieko nado “Nihongo noryoku shiken bunpou mondai taisaku 2 kyu”, Tokyo, Surienettowaku, 2008, 118p.
7. Sasaki Hitoko, Matsumoto Noriko “Nihongo somatome N3 bunpou”, Tokyo, Asuku Shuppan, 2010, 111 p.
8. Sunakawa Yuriko, Suzuki Mutsumi “Nihongo bunkei jiten”, Tokyo. Kurushio, 1999, 693 p.
9. Kazimov C. İ. Köməkçi nitq hissələri, Bakı, İyun 6, 2011.
10. Лаврентев Б.П. Практическая грамматика японского языка, Москва: Живой язык, 1998, 351с.
11. https://detail.chiebukuro.yahoo.co.jp/qa/question_detail/q1491099699
12. <https://kotobank.jp/word/%E3%82%82-644757>
13. <https://alpha-katekyo.jp/tips/tips>
14. https://upwrite.jp/grammar/postpositional_particle

Yashar Ibrahimov

Summary

COMPARATIVE STUDY OF THE ADVERBIAL PARTICLE IN JAPANESE AND AZERBAIJANI LANGUAGES

In this article, in a comparative manner with the Azerbaijani language, the features of adverbial particles of the Japanese language are studied, and similarities and differences between them are identified. The article presents research by various scientists, examines

the most commonly used adverbial particles in the language, and clarifies their classification by meaning and function.

As a result of the study, it was found that the meaning of strengthening, the meaning of limitation, the meaning of clarification and the meaning of the question, which are included in the classification of adverbial particles according to their meaning and function in the Japanese language, form a commonality with the Azerbaijani language.

Яшар Ибрахимов

Резюме

**СРАВНИТЕЛЬНОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ УСИЛИТЕЛЬНОЙ ЧАСТИЦЫ
В ЯПОНСКОМ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКАХ**

В данной статье в сравнительном порядке с азербайджанским языком изучены особенности усиливающие частицы японского языка, выявлены сходства и различия между ними. В статье приводятся исследования различных ученых, исследуются наиболее часто употребляемые в языке усиливающие частицы и уточняется их классификация по значению и функции.

В результате исследования было установлено, что значение усиления, значение ограничения, значение уточнения и значение вопроса, которые входят в классификацию усиливающих частицы по их значению и функции в японском языке образуют общность с азербайджанским языком.

Rəyçi: X.Xəlilova

Sevinc Cəbrayılova
Azərbaycan Dillər Universiteti

 10.30546/2518-752X.1.507.016

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ İNVERSIYANIN MƏTN YARATMA XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: söz sırası, üslubi vasitə, ekspressivlik, mətn əlaqəliliyi

Keywords: word order, stylistic device, expressiveness, text coherence

Ключевые слова: порядок слов, стилиевой приём, экспрессивность, целостность текста

Giriş. Söz sırası və onun inversiyası dilin sintaktik strukturunun əsas tərkib hissəsi olmaqla, kommunikativ funksiyanın həyata keçirilməsində mühüm rol oynayır. Sintaktik ardıcılığın təşkil olunması nitqin məzmununun düzgün və effektiv çatdırılması üçün vacibdir. Lakin nitq praktikasında sözlərin adi ardıcılığından kənara çıxılması – inversiya kimi fenomenlər geniş yayılmışdır. Bu, dilin funksional çevikliyinin göstəricisi olmaqla yanaşı, mətnin və nitqin üslubi zənginliyini artırır. Müasir linqvistikanın prioritet istiqamətlərindən biri kimi söz sırası və inversiyanın struktur, semantik və üslubi aspektlərinin araşdırılması dilin daha dərinədən başa düşülməsinə və onun kommunikativ imkanlarının təkmilləşdirilməsinə imkan yaradır.

Elmi yenilik. Bu tədqiqat çərçivəsində söz sırası və inversiyanın yalnız struktur-sintaktik deyil, həm də kommunikativ-funksional aspektlərindən kompleks yanaşma təqdim olunur. Əvvəlki tədqiqatlardan fərqli olaraq, işdə inversiyanın psixolinqvistik əsasları, onun nitq aktında subyektiv ekspressiya vasitəsi kimi rolu və informasiya strukturuna təsiri yeni elmi nəticələr kimi qiymətləndirilir. Həmçinin, ingilis dilinin daxili xüsusiyyətləri, onun fərqli dialekt və üslublarında inversiyanın rolu və tətbiqi ətraflı şəkildə araşdırılır. Bu da mövzunun həm nəzəri, həm də tətbiqi aspektlərdə yenilənməsinə zəmin yaradır.

Praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqatın nəticələri dil tədrisi, tərcümə fəaliyyəti, həmçinin nitq və yazılı mətnlərin analizi sahəsində geniş tətbiq potensialına malikdir. Söz sırası və inversiyanın funksional-dialoq aspektlərinin dərk edilməsi ingilis dilində sintaktik elastikliyi və kommunikativ nüansları başa düşmək üçün vacibdir. Eyni zamanda, mətnlərin üslubi təhlilində inversiyanın rolu nəzərə alınaraq, müxtəlif üslub kateqoriyalarının formalaşdırılması və təhlili təkmilləşdirilə bilər. Bundan əlavə, dilin kompüter vasitəsilə işlənməsi – məsələn, avtomatik tərcümə və nitq tanıma sistemlərində söz sırasının dəyişməsinin təsiri və inversiyanın identifikasiyası sahəsində də tətbiq oluna bilər.

Söz sırası və onun inversiyası müasir ingilis dilçilik elminin ən aktual və mürəkkəb araşdırma obyektlərindən biridir. İngilis dilində söz sırasının cümlənin sintaktik və semantik quruluşunda tutduğu yer, onun kommunikativ funksiyası uzun müddətdir dilçi alimlərin diqqət mərkəzindədir. Xüsusilə, söz sırasının də-

yişdirilməsi – inversiya dilin üslubi zənginliyini artıran, cümlənin informasiya yükünün effektiv paylaşdırılmasını təmin edən mühüm sintaktik mexanizm kimi qiymətləndirilir. Bu sahədə aparılan tədqiqatlar söz sırasının təkcə statik struktur elementi deyil, həm də dinamik kommunikativ funksiya daşdığıını sübut etmişdir.

İnversiya dilin sintaktik və üslubi vasitələrindən biri kimi çıxış edir. Bu fenomen müxtəlif dillərdə fərqli formalarda meydana çıxır və hər bir dilin struktur xüsusiyyətləri ilə bağlıdır.

Dünyanın müxtəlif dillərində cümlədə sözlərin yerləşmə ardıcılığı qrammatik mənaların ifadəsində mühüm rol oynayır. Belə ki, sözdəyişdirici göstəriciləri olmayan dillərdə, məsələn, Çin və ingilis dillərində, sözlərin müəyyən ardıcılıqla düzülməsi nitq hissələrinin və cümlə üzvlərinin düzgün müəyyənləşdirilməsi üçün əsas vasitə sayılır [1, s. 131].

Beynəlxalq miqyasda söz sırasının iki əsas funksiyası mövcuddur: birincisi, sintaktik-semantik funksiya, ikincisi isə üslubi funksiya. Sintaktik-semantik funksiya ondan ibarətdir ki, cümlədə sözlərin yeri dəyişdikdə həm cümlənin mənası, həm də sözlərin sintaktik rolu dəyişir. Üslubi funksiyada isə sözlərin mövqeyi dəyişsə də, onların sintaktik vəzifəsi və cümlənin əsas mənası qorunur; lakin həmin dəyişiklik müəyyən söz və ya ifadənin daha önə çıxmasına, vurğulanmasına səbəb olur.

Dilçilik elminə görə, söz sırasının iki növü fərqləndirilir: düzgün və əks (inversiya olunmuş) söz sırası. Azərbaycan dilində düzgün söz sırası mübtədanın xəbərin önündə yerləşməsi ilə xarakterizə olunur. Məsələn, “İbrahim tamamilə ümidini itirmiş kimi, köksünü ötürərək, gözlərini əlindəki fitvaya dikdi” (İ.Hüseynov). Əks söz sırası isə xəbər elementinin əvvəl işlənməsi ilə fərqlənir. Belə ki, “Onların hər birinin ayrı-ayrılıqda və hamısının birlikdə üsyanlarını çox dinləmişdim mən” (İ.Hüseynov) cümləsində xəbər mübtədadan əvvəl yerləşir.

Mətn müxtəlif kiçik hissələrə, yəni fraqmentlərə bölünür. Xüsusilə internet mətnlərində klaviatura vasitəsilə mətnlər fərqli fraqmentlərə ayrılır. Bu fraqmentlər çox vaxt abzas şəklində təşkil olunur ki, bu da mətnin oxunmasını və başa düşülməsini xeyli asanlaşdırır. Mətnin fraqmentlərə ayrılması həm də redaktə prosesini sadələşdirir və mətni daha rahat işləmək üçün əlverişli edir.

Fraqmentlərin düzgün şəkildə ayrılması zamanı mətnin əsas kateqoriyalarına diqqət yetirilməlidir. Bu kateqoriyalar üç əsas meyar üzrə formalaşır: 1) informativlik, yəni mətnin verdiyi məlumatın dolğunluğu və yeniliyi, 2) bütövlük və əlaqəlilik, yəni fraqmentlərin bir-biri ilə ahəngdar və məntiqli bağlılığı, 3) kompozisiya tamlığı və bitkinliyi, yəni mətnin ümumi strukturunun formalaşması və tamamlanması.

Hər bir fraqmentdə informasiyanın bütövlüyü mövcud olmalıdır. Bu bütövlük həm məzmunun dolğunluğunu, həm də təqdim olunan hadisələrin və faktların yeni aspektlərdə əhatə olunmasını nəzərdə tutur. Mətdə bütövlük və əlaqəlilik konseptləri onun əsas konstruktiv xüsusiyyətləri kimi qəbul edilir və mətnin məntiqli quruluşu üçün vacib rol oynayır.

Əlaqəliliyin iki əsas növü mətnlərdə geniş yayılmışdır: 1) lokal əlaqəlilik və 2) qlobal əlaqəlilik. Lokal əlaqəlilik mətdə ardıcıl gələn elementlər arasında xətti və səlist əlaqəni ifadə edir. Bu, sözləmlər və frazalar arasındakı sintaktik əlaqələri təşkil edir. Lokal əlaqəlilik, əsasən, frazalararası sintaktik vasitələrin təminatı ilə formalaşır. Bu vasitələr sadə və mürəkkəb cümlələr arasındakı əlaqələri müəyyən edir.

Mətnin hissələrini bir-birinə bağlayan əsas vasitələr bağlayıcı sözlər, əvəzlilər və modal sözlərdir. Məsələn, “və”, “amma”, “çünki”, “lakin”, “bununla belə” kimi bağlayıcılar mətndə məntiqi ardıcılığı qoruyur. Bundan başqa, leksik təkrarlar və sinonimlərin əvəzlənməsi də frazalararası əlaqəni möhkəmləndirən vasitələr sırasındadır. Cümlə növlərinin – sual və nida cümlələrinin istifadəsi də mətnin emosional və üslubi zənginliyini artırır.

Lokal əlaqəliliyi yaradan vasitələr arasında xüsusi rol bağlayıcı sözlərə məxsusdur. Bunlara misal olaraq “və”, “deməli”, “ona görə”, “beləliklə”, “həmçinin” kimi ifadələri göstərmək olar. Bu sözlər mətndəki hissələri bir-birinə səliqəli şəkildə bağlayır və oxucuya mətnin strukturunu daha aydın şəkildə təqdim edir.

Qlobal əlaqəlilik isə mətnin ümumi fikri və məzmun bütövlüyü ilə bağlıdır. Bu növ əlaqəlilik mətnin bütün hissələrinin bir-birinə bağlı olmasını və vahid konseptual strukturun yaranmasını təmin edir. Qlobal əlaqəlilik, əsasən, mətnin tematik birliyi, konseptual bütövlüyü və fraqmentlərin harmoniyası vasitəsilə formalaşır. Bu isə mətnin kəsikləri arasında məzmun baxımından əlaqəni təmin edən açar sözlər və fraqmentlərə əsaslanır.

Mətnin həm lokal, həm də qlobal əlaqəliliyi onun oxunaqlığını və anlaşılqlığını təmin edir, ümumi strukturunu və məzmununu bir araya gətirir. Hər iki növ əlaqəlilik olmadan mətn parçalanmış və məntiqsiz təsir bağışlaya bilər.

Söz sırasının formalaşması ədəbi dil normalarına uyğun olaraq obyektiv və qeyri-obyektiv şəkildə baş verir. Qeyri-obyektivlik isə, adətən, inversiya kimi sintaktik dəyişiklikləri meydana gətirir. Sintaktik bütövlüyün təşkili üçün obyektiv sıra əsas götürülür: burada giriş cümləsi mətnin başlanğıcını, yekun cümlə isə nəticəsini ifadə edir. Aradakı cümlələr isə, əsasən, izahedici funksiyayı yerinə yetirir. Obyektiv ardıcılıq belə qurulur ki, hər bir əvvəlki cümlə növbəti cümlənin məzmununu dəstəkləyir və ona zəmin yaradır. Mətnin düzgün təşkili üçün giriş, izahedici və yekun cümlələrin ardıcılığı çox önəmlidir.

Lakin mətnin quruluşunda başqa hallar da mövcuddur. İnversiyanın təsiri ilə giriş cümləsi (mətnin başlanğıcını təşkil edən) ilə yekun cümlə (mətnin əsas məzmununu yekunlaşdıran) yerlərini dəyişə bilər. Nəticədə, obyektiv normal sıradan fərqli olaraq, subyektiv, yəni müəllifin emosional dünyasını və nitqin təsir gücünü artıran sıra yaranır. Bu zaman bədi əsərlərdə emosional ifadəni gücləndirmək məqsədilə söz sırasının fərqli quruluşlarından geniş istifadə olunur. Xüsusilə şeir sənətində sözlərin və sintaktik komponentlərin yerləşmə ardıcılığı daha sərbəst şəkildə dəyişdirilir ki, bu da üslub zənginliyi və emosional dərinlik yaradır [3, s. 468].

Ənənəvi ingilis sintaksis anlayışında söz sırası cümlənin qrammatik və mənalı strukturunu təşkil edən əsas faktordur. İngilis dilində subyekt-verb-obyekt (SVO) ardıcılığı qrammatik və semantik əlaqələrin dəqiq təzahürü kimi qəbul edilir. Lakin, real nitq praktikasında bu sıranın pozulması, məsələn, sual cümlələrində, şərt və şayiə ifadələrində, həmçinin vurğunun və üslubun artırılması məqsədilə inversiya tətbiq olunur.

Müasir ingilis dilçilikdə inversiyanın tədqiqində əsas diqqət onun kommunikativ-funksional aspektlərinə yönəlidir. Söz sırasının dəyişdirilməsi nitqin məzmun və məqsədinə uyğun olaraq yeni məlumatın cümlənin müəyyən mövqeyində yerləşdirilməsi ilə bağlıdır. Dil istifadəçisi cümlənin ən vacib və informativ elementini ön plana çıxarmaq üçün onun mövqeyini dəyişir. Məsələn, yer zərflərindən son-

ra baş verən inversiyalı strukturlar – “Here comes the bus,” “There goes the train” – diqqəti müəyyən hadisə və ya obyektə cəlb etmək üçün geniş istifadə olunur. Bu, nitqin ritmini və vurğusunu dəyişərək kommunikativ məqsədlərə xidmət edir (Quirk et al., 1985).

Müasir Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, müasir ingilis dilində söz sırasının daha çox sabitlik nümayiş etdirməsi diqqət çəkir. Bu sabitlik və ya sərbəstlik dərəcəsi isə birbaşa həmin dilin morfoloji strukturundan asılıdır. Ümumiyyətlə, əgər dilin morfoloji quruluşu zəngindir, yəni sözlərin formaları daha çox dəyişirsə, o zaman sözlərin cümlədə yerləşmə ardıcılığı da daha sərbəst ola bilər. Əksinə, morfoloji struktur zəif olan dillərdə, məsələn ingilis dilində, söz sırası daha çox qaydaya bağlanır və nisbətən dəyişməz qalır.

Məsələn, ingilis dilində “There is some noise outside”, “There are several mistakes in your translation”, “There are so many places to see” kimi cümlələrdə “there is” və “there are” strukturları istifadə olunur və bu ifadələrdə söz sırasının sabitliyi müşahidə edilir. Bu tip cümlələrdə mövzu – yəni mübtədə konkret bir qaydada yerləşir və cümlənin informasiyasını aydın şəkildə təqdim edir.

Dilçi O. Yespersen qeyd edir ki, ingilis dili tarixi inkişafı boyunca belə bir sabit söz sırası formalaşdırmışdır ki, burada cümlənin mübtədası (mövzusu) dərhal ön plana çıxaraq diqqəti cəlb edir [2, s. 9]. Bu da dilin kommunikativ effektivliyinin bir göstəricisidir.

Lakin ingilis dilində də bəzən cümlə üzvlərinin – xüsusilə mübtədanın, xəbərin və tamamlığın kənar yerləşməsi halları müşahidə olunur. Bu cür vəziyyətlər adətən inversiya kimi adlandırılır və əsasən üslubi məqsədlərlə, cümlədə müəyyən üzvün aktualaşdırılması üçün tətbiq edilir. Aktualaşdırma terminologiyasında isə bu, mövcud olanın fərqləndirilməsi, vurğulanması mənasını verir. Belə ki, dil istifadəçisi nitqin müəyyən hissəsini önə çıxarmaq üçün onun yerini dəyişir və bununla diqqəti həmin elementə yönəldir.

İnversiya zamanı yaranan aktualaşma müxtəlif formalarda – eksplisit (açıq-aydın), implicit (gizli), həmçinin modal (kəonüllü) şəkildə ifadə olunur. Mətnin təşkilində fikrin həm açıq, həm də gizli ifadə olunması vacibdir. Eksplisit ifadə tərzini fikrin tam və açıq şəkildə dil vasitələri ilə təqdim edilməsidir. Əksinə, implicit ifadə tərzində isə bəzi məlumatlar mətnin əvvəlki və ya sonrakı hissələrindən, ya da situativ kontekstdən anlaşılarsa da, birbaşa sözlə ifadə olunmur, yəni “gizli” qalır. Bu iki ifadə növü mikrotəma – yəni mətnin kiçik bölmələrinin formalaşmasında mühüm rol oynayır [3, s. 445].

İngilis dilində “here” və “there” kimi sözlərlə başlayan cümlələr inversiyaya yaxşı nümunədir. Məsələn, “Here is located a nice Italian restaurant” və ya “Here is our new office” cümlələrində mübtədə sözün əvvəlində deyil, sonra yerləşir. Bu quruluş cümlədəki məkan bildirişini və ya mövcudluğu önə çıxarmaq üçün istifadə olunur və nitqin ritmi, vurğusu burada dəyişir, dinləyicinin diqqəti həmin yerə yönəlir.

Psixolinqvistik əsaslar insan şüurunda informasiya qəbulunda xüsusi rol oynayan faktorlardan birinə – məlumatın təqdim edilmə sırasına əsaslanır. İngilis dilində yeni məlumatın cümlənin sonuna gətirilməsi yaddaşda daha uzun müddət qalmasına və vurğunun formalaşmasına şərait yaradır. İnversiya vasitəsilə danışan və ya yazıçı dinləyici və ya oxucunun diqqətini müəyyən elementlərə yönəldə bilər, dilin ekspressivliyini artırır və nitqin ifadə gücünü yüksəldir.

İngilis dilində inversiya həm klassik, həm də müasir mətnlərdə müxtəlif formalarda mövcuddur və dilin sintaktik, üslubi və kommunikativ xüsusiyyətlərinin ayrılmaz hissəsidir. Ritorik fiqur kimi inversiyanın funksiyası da geniş araşdırılır. İnversiya bəzən sual formasında təqdim olunmaqla, əslində təsdiq və ya inkar məzmunu daşıyır, bu isə ona emosional-ekspressiv yük verir və nitqin təsir gücünü artırır. Məsələn, ingilis dilində “Isn’t it a beautiful day?” sualı təkcə sual formasında deyil, eyni zamanda təsdiq və vurğu məqsədilə istifadə olunur.

Baş üzvlərin, xüsusilə subyektin inversiyası sintaktik və semantik səviyyədə məndə diqqət çəkir və ekspressivliyi artırır. İngilis dilində “Never have I seen such a sight” kimi cümlələrdə inversiya nitqin emosional yükünü artırır və diqqəti önəmli məzmununa yönəldir.

İngilis dilinin müxtəlif dialektlərində inversiya fenomeni müəyyən fərqlərlə özünü göstərir. Dialektoloji tədqiqatlar göstərir ki, inversiyanın istifadəsi və növləri regiondan-regiona dəyişir və bu, həm sintaktik, həm də kommunikativ fərqliklərə səbəb olur.

Məsələn, Britaniya ingiliscəsində klassik inversiya formaları – məsələn, şərt cümlələrində “Had I known...” və ya zaman zərfləri ilə “Never have I seen...” – geniş yayılıb və həm yazılı, həm də danışiq dilində istifadə olunur. Amerika ingiliscəsində isə bəzi hallarda daha sadə struktur üstünlük təşkil edir, lakin danışiq dilində vurğu və ekspressivlik məqsədilə inversiyanın daha sərbəst istifadə olunması müşahidə edilir.

Həmçinin, Şotland və İrland dialektlərində inversiyanın spesifik formaları mövcuddur ki, onlar ənənəvi standart ingiliscədən fərqli olaraq, subyekt və feilin yerləşməsi ilə bağlı fərqli quruluşlar yaradır. Məsələn, Şotland ingiliscəsində “Had I been there” tipli inversiyadan əlavə, “Was I not” kimi daha köhnə formalar da aktiv istifadə olunur.

Qeyd etmək lazımdır ki, dialektlərin inversiya istifadəsində fərqlər regional üslubun formalaşmasında və kommunikativ niyyətlərin ifadəsində mühüm rol oynayır. Bu da dialektoloji tədqiqatların inversiya fenomeninin başa düşülməsində əhəmiyyətini artırır.

Son illərdə ingilis dilində inversiyanın istifadəsini araşdırmaq üçün böyük elektron korpuslar, məsələn, British National Corpus (BNC), Corpus of Contemporary American English (COCA) və Oxford English Corpus (OEC) kimi resurslardan geniş istifadə olunur. Korpus tədqiqatları inversiyanın müxtəlif kontekstlərdə funksional və statistik xüsusiyyətlərini aşkara çıxarır.

Korpus analizləri göstərir ki, inversiya əsasən vurğunun dəyişdirilməsi, informasiya strukturunun tənzimlənməsi və nitqin ritminin təşkilində istifadə olunur. Məsələn, COCA tədqiqatları müəyyən edir ki, inversiya formaları ən çox xəbər, müzakirə və ədəbi mətnlərdə rast gəlinir və onların funksiyası oxucunun və ya dinləyicinin diqqətini əsas mövzuya cəlb etməkdir.

Korpuslar həmçinin inversiyanın müxtəlif növlərinin tezlik paylanmasını və kontekstual istifadəsini göstərir. Məsələn, sual formasında inversiya (“Do you like it?”), mənfi cümlələrdə vurğu üçün inversiya (“Never have I seen such beauty”), yer zaman zərfləri ilə başlanan inversiya (“Here comes the sun”) fərqli tezlik və funksiyalarla korpusda əks olunur.

Bu tədqiqatlar, həmçinin, sübut edir ki, müasir ingilis dilində inversiyanın istifadəsi bəzi yerlərdə azalır. Çünki danışiq dili daha sadə quruluşlara meyillidir, lakin yazılı və rəsmi üslublarda inversiya hələ də önəmli rol oynayır.

Korpus tədqiqatlarının nəticələri lingvistik modellərin, tədris materiallarının və avtomatik tərcümə sistemlərinin inkişafında faydalı rol oynayır. Onlar dilin real istifadəsində inversiyanın funksiyalarını dəqiq anlamağa və bunun əsasında daha effektiv kommunikasiya strategiyaları hazırlamağa imkan verir.

Nəticə. Söz sırasındakı inversiya ingilis dilinin sintaktik, kommunikativ, emosional və stilistik səviyyələrdə funksionallığını əks etdirir. Onun tədqiqi sintaksis, semantika, pragmatika və psixolinqvistika kimi alt disiplinləri əhatə etməklə, dilin dinamik quruluşunu və nitqin müxtəlif kommunikativ məqsədlərə xidmət edən ifadə vasitələrini daha yaxşı anlamağa imkan verir. Bu yanaşma ingilis dilində söz sırasının və inversiyanın kompleks rolunu göstərir, onların nitq strukturunda və funksional sistemdə əhəmiyyətini vurğulayır.

Ədəbiyyat:

1. Jespersen O. Essentials of English Grammar. London, 1973.
2. Kazımov Q.Ş. Seçilmiş əsərləri. V cild, Bakı, Nurlan, 2008.
3. Степанова В.В. Лексическая структура текста (Парадигматика и синтагматика) // Проблемы лингвистической семантики. Череповец
4. Руднев А.Г. Синтаксис современного русского языка. М., 1963.
5. Фридман Л.Г. К вопросу о сверхфразовых единицах // Теоретические проблемы синтаксиса современных индоевропейских языков. Л., 1975.
6. Свотина М.Г. Абзац как единица речевой практики // Теоретические проблемы синтаксиса современных индоевропейских языков. Л., 1975.

Sevinc Jabrayilova

Summary

FEATURES OF TEXTUAL CONSTRUCTION USING INVERSION IN MODERN ENGLISH

This research offers a comprehensive approach to a word order and inversion, including structural, semantic, stylistic, and psycholinguistic aspects. It explores the role of inversion in expressing subjectivity, information structure, and its variation across English dialects. Practical applications include language teaching, translation, text analysis, and computational linguistics, such as machine translation and speech recognition. Corpus studies show that inversion serves to highlight important information and enhance expressiveness, especially in formal and literary contexts. The study underscores inversion's role as a dynamic, communicative mechanism essential to English syntax and style.

Севиндж Джабраилова

Резюме

ХАРАКТЕРНЫЕ ЧЕРТЫ ТЕКСТОВОГО ПОСТРОЕНИЯ ИНВЕРСИЙ В СОВРЕМЕННОМ АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

В работе представлен комплексный подход к изучению порядка слов и инверсии с учётом структурных, семантических, стилистических и психолингвисти-

ческих аспектов. Исследуется роль инверсии в выражении субъективности, структуре информации и её вариации в разных диалектах английского языка. Практическое значение включает преподавание языка, перевод, анализ текстов и компьютерную лингвистику, включая машинный перевод и распознавание речи. Корпусные исследования показывают, что инверсия используется для выделения важной информации и повышения экспрессивности, особенно в формальных и литературных стилях. Исследование подчёркивает, что инверсия – это динамический коммуникативный механизм, важный для английского синтаксиса и стиля.

Rəyçi: prof. A.Məmmədov

MƏTNİN QURULUŞ MEXANİZMİNDƏ BAĞLAYICILARIN ROLU

Açar sözlər: mətn, bağlayıcılar, köməkçi nitq hissələri, kateqoriya, sintaksis

Keywords: text, conjunctions, auxiliary parts of speech, category, syntax

Ключевые слова: текст, союзы, служебные части речи, категория, синтаксис

Giriş. Mətnin komponentlərini onun tərkibinə daxil olan cümlələr təşkil edir. Mətnin tərkibindəki sintaktik vahidlər olan cümlələr bir-birilə müxtəlif vasitələrlə əlaqələnir. Cümlələrin predikatının zamanca uyğunluğu, mətnin komponentlərini əlaqələndirən bağlayıcıların hər iki növü, şəxs əvəzlilikləri və s. ilə bağlıdır. Məzmunun, mövzu, müəllif üslubundan, yazı tərzindən, əsərin forma və janrından asılı olaraq mətnlər müxtəlif cür tərtib oluna bilər.

Dilçiliyin struktur-semantik, funksional-kommunikativ xüsusiyyətləri əsas tədqiqat obyektinə çevirmişdir. Mətn problemi, onun kateqoriyaları, ümumi dilçilikdə keçən əsrin 70-ci illərindən tədqiq olunmağa başlanmışdır. Azərbaycan dilçiliyində də mətn sintaksisinin öyrənilməsi istiqamətində xeyli işlər görülmüş, mətn bir sintaktik vahid kimi müxtəlif aspektlərdən tədqiqata cəlb olunmuş, bu sahədə bir çox araşdırmalar aparılmışdır.

Mətn nədir və onun təşkil mexanizmi necə olmalıdır? Mətn (ərəb mənşəlidir, məna etibarilə birləşmə sözüə uyğundur) sözlərin leksik və qrammatik cəhətdən birləşdiyi, daxili struktur-semantik əlaqələri, məntiqi məna ardıcılığı olan cümlələr məcmusudur. Formal cəhətdən sintaktik bütövlərdən ibarət olan mətn kommunikasiya prosesinin ən böyük vahididir.

“Sintaktik bütövün əsas xüsusiyyətləri məzmun vahidliyi, məna vəhdəti, bütövlük, struktur qapalıq, komponentlərin qarşılıqlı münasibətində meydana çıxan əlaqə üsulları, əlaqə üsullarının mürəkkəb cümləyə nisbətən dərinliyi, çoxtərəfliliyi və sinonimlərə dəyişmə imkanlarının olmasıdır”[1.s.13] Cümlələrin birləşməsi komponentlərin məzmun etibarilə bir tam kimi təzahüründə ifadə edilir. Məzmun etibarilə bütövlük, quruluş baxımdan komponentlərin qarşılıqlı münasibətində meydana çıxan əlaqə üsulları, əlaqə üsullarının mürəkkəb cümləyə nisbətən dərinliyi, çoxtərəfliliyi və sinonimlərə dəyişmə imkanlarının olmasıdır

Mətn müxtəlif dil vahidlərinin leksi və qrammatik cəhətdən, eyni zamanda da məntiqi ardıcılıqla düz xətt boyunca ardıcıl düzülüşüdür. Burada məna və məzmun bitkinliyi əsas şərtidir. Onun quruluş mexanizmi təkcə qrammatik qaydalara deyil, həmçinin məntiqi-semantik prinsiplərə əsaslanır. Ə.Cavadov mətnə belə tərif verir: “Zəncirvari daxili ardıcılıqla sıralanan, müvafiq qəlibdə nizamlanan, xüsusi avaz və ahənglə bir-birinə bağlanan mürəkkəb sintaktik parçalar mətn adlanır. Mətnə funksional-linqvistik baxımdan yanaşma mətnin dildə mövcud

olan vahidlərdən müəllifin nəzərdə tutduğu fikirlərə uyğun olanları, baxışlarını və dünyagörüşünü əks etdirənləri seçərək təqdim etməsinə əsaslanır” [2, s.56] Bu tərifdən çıxış edərək deyə bilərik ki, bütöv bir mətn məna əlaqələri ilə birləşmiş nitq vahidlərinin ardıcılığıdır.

Mətnin bütövlüyü müəyyən başlığa, praqmatik məqama malik olan qrammatik, leksik, məntiqi, üslubi əlaqələr zəminində bir neçə xüsusi dil vahidləri əsasında birləşmiş və ədəbi dildəki həm yazılı, həm də şifahi nitqi təşkil edən dil işarələrinin birliyidir. O, tam şəkildə leksik-qrammatik və məntiqi-semantik mətndaxili formal-struktur, funksional-kommunikativ əlaqələrdən asılıdır.

Onun yaranmasının əsaslı qanunauyğunluqları vardır. Mətni təşkil edən amillərdən biri də cümlələrin müəyyən bir fikir ətrafında əlaqəli şəkildə ardıcıl birliyidir. Deməli, mətnin qurulma texnikası, təşkili mexanizmi ardıcıl gələn cümlələrdə semantik progressiya ilə əlaqədardır. Bu sahədəki qanunauyğunluqların hərtərəfli tədqiqi bir sıra problemlərin həllinə kömək edir, dilin funksional əhəmiyyətini daha ətraflı aşkara çıxarır. Ona görə də sintaksisin vəzifəsi yalnız söz birləşməsi və cümlənin tədqiqi ilə məhdudlaşmır. Mətn həm də psixolinqvistik anlayışdır. İstər yazılı nitqin, istərsə də şifahi nitqin düzgün şəkildə formalaşması şəxsin psixoloji durumu, həyata baxış bucağı, dünyagörüşünün səviyyəsi, ədəbi dil normalarına sahib olması və s. kimi amillərdən asılıdır.

Dil, təfəkkürün inikasıdır, fikrinə əsaslanaraq deyə bilərik ki, insan şüurunun, təfəkkürünün məhsulu olan fikirləri beynində formalaşdıraraq nitq vasitəsilə reallaşdırır. Bildiyimiz kimi, nitqimizi də təşkil edən sintaktik vahidlər cümlələrdir. Mətn insan təfəkkürünün məhsulu kimi şüur faktına çevrilir, nitqdə cümlələrlə təzahür edir və konkret məntiqi-semantik göstəricilərlə xarakterizə olunur. Semantik əlaqələrin xüsusiyyəti linqvistik və psixologiyanın təməlləri ilə müəyyənləşir.

Linqvistik tədqiqatın obyektini kimi mətnin özünəməxsus obyektini, predmetini, məqsəd və vəzifələri vardır. Obyekt olaraq mətnin növləri, kommunikativ xüsusiyyətləri, məlumat verə bilməsi, müəyyən bir kontekstlə əlaqəsi, modallığı və s. məsələlər öyrənilir. Mətn quruluş etibarilə, sadə və mürəkkəb cümlələrdən təşkil olunur. Sintaktik bütöv, eləcə də, cümlələrin zaman ardıcılığı, yaxın mənalı sözlərdən istifadə, tabelilik və tabelilik bağlayıcıları, müəyyən sözlərin ardıcıl düzülüşü və s. mətndə vacib amillərdir.

Əsas Hissə. Elmi qrammatikanın əsasən də, morfologiya və sintaksisin qarşılıqlı şəkildə əsaslı olaraq tətbiqi istiqamətində köməkçi nitq hissələrinin öyrənilməsi ən vacib istiqamətlərdən biridir. Bu yöndə aparılan tədqiqatlar nəticəsində bir sıra mübahisəli məsələlər öz həllini tapmış, dilin qrammatik quruluşunda köməkçi nitq hissələrinin yeri dəqiq şəkildə müəyyənləşdirilmişdir. Mətn sintaksisi istiqamətində əsasən, nitqin əsas ünsürü olan cümlənin məna yükünü formalaşdıran leksik vahidlərlə yanaşı qrammatik vahidlərin də funksionallığı, cümlənin yaranma mexanizmində köməkçi nitq hissələrindən istifadənin öyrənilməsi əsas tətbiq obyektini olmuşdur. Burada əsas məqsəd dil vahidlərinin potensial imkanlarından istifadənin onların qrammatik mənalının, dil elementlərinin birləşməsi məna rəngarəngliyinin müəyyənləşdirilməsidir. Cümlənin formalaşmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edən köməkçi nitq hissələrindən biri bağlayıcıdır. Bağlayıcılar leksik mənaya malik olmur, ayrılıqda cümlə üzvü kimi işlənmə bilmir, müstəqil suala cavab vermir. Bağlayıcılar köməkçi nitq hissəsi kimi morfolojim dil vahidi

olmasına baxmayaraq, funksional cəhətdən sintaktik vahid kimi öyrənilə bilər. “Bağlayıcılar, xüsusilə də tabelilik bağlayıcıları sintaktik çalar yaratmağa xidmət etdiyi üçün sintaktik kateqoriya hesab olunur və geniş şəkildə sintaksisdə təhlil olunur” [3, s.129]

Mətn və onun əsas ünsürü olan, fikri ifadə etməyə və tamamlamağa xidmət edən cümlə nitqin əsas strukturu olduğundan bir qrammatik vahid kimi sintaksisdə həlledici rola malikdir. Cümlə dildəki funksiyasına və kommunikasiya prosesində tutduğu mövqeyə görə qrammatika ilə üslubiyyatın sintezi kimi qəbul olunur.

Fikrin sadə və ya mürəkkəb ifadəsi daha çox cümlənin quruluşundan asılı olur. Bunun əsas səbəbi sadə cümlənin bir qrammatik əsaslı komponentdən, mürəkkəb cümlənin isə iki və daha artıq qrammatik əsaslı hissələrdən ibarət olmasıdır. Hal-hazırda biz nitqimizdə, xüsusilə də elmi üslubda daha çox mürəkkəb cümlələrdən istifadəyə üstünlük veririk. İnsan təfəkkürünün inkişafı onun nitqində istifadə etdiyi cümlələrin də mürəkkəbləşməsinə bir təkan verdi. Bağlayıcıların yaranmasına səbəb də, məhz, tabeli və tabelsiz mürəkkəb cümlələrin nitqdə istifadəsidir.

Bağlayıcılar morfoloji cəhətdən dəyişməyən kateqoriyadır, cümlə üzvü vəziyyətində iştirak etmir, mürəkkəb cümlənin tərkib hissəsi kimi, mətnin komponentlərini əlaqələndirməyə xidmət edir. Sadalanan bu xüsusiyyətlərlə yanaşı bağlayıcıların cümlənin məna yükündə, mətnin formalaşmasındakı rolunu inkar etmək olmaz. İstər cümlənin, istərsə də mətnin quruluşunda onların özünəməxsus rolu vardır.

Dilimizdə üslubi baxımdan mürəkkəb cümlələr sadə cümlələrə nisbətən məna çaları baxımdan daha rəngarəngdir. Ekspressiv məna çalarını daha çox mürəkkəb cümlələr vasitəsilə ifadə oluna bilər. Ardıcıl və mürəkkəb fikirlər daha çox mürəkkəb cümlələr vasitəsilə təqdim edilir. İstər tabeli, istərsə də tabelsiz mürəkkəb cümlələrin yaranma mexanizminin eyniliyinə baxmayaraq, onlarda istifadə olunan qrammatik vasitələr öz funksional imkanları ilə bir-birindən fərqlənir.

Tabletsiz mürəkkəb cümlənin komponentləri semantik, struktur və fonetik vasitələrlə bir-biri ilə əlaqələnir. Komponentlərin əlaqələnməsi, sırası, bağlayıcılar və bağlayıcı birləşmələr, işarə əvəzlilikləri, mənsubiyyət şəkildələri və s. kimi vasitələr cümlənin təşkilinə xidmət edir. Tabletsiz mürəkkəb cümlələrdə fikrin ifadəsini aydınlaşdırmaq üçün qrammatik əlamətlərin ixtisarından istifadə olunur. Məsələn: “Artıq hava qaralmış, camaat evlərinə yığılmış, kəndə ağır bir sükut çökmüşdü.” Verilmiş bu nümunədə “idi” komponentinin tabelsiz mürəkkəb cümləni təşkil edən birinci və ikinci hissələrdə ixtisar edildiyinin şahidi olur. Bu tip ixtisarlarda cümlədəki fikirlər arasında əlaqə vardır, tələffüzü asanlaşdırır, tabelsizlik əlaqəsində olsalar belə, cümlələri bir-birinə bağlayır.

Tabletsiz mürəkkəb cümlənin komponentlərini bir-birilə əlaqələndirməkdə bağlayıcıların və bağlayıcı birləşmələrinin rolu mühümdür. Mətni təşkil edən tabelsiz mürəkkəb cümlənin komponentləri arasında bağlılıq yaradan bağlayıcılarla yanaşı onlar arasında mütlət şəkildə məna əlaqəsinin də olması çox vacibdir. Çünki, bağlayıcılar həmin bu məna əlaqəsinə müvafiq olaraq işlədilir. Bu mövqedə tabelsizlik bağlayıcılardan istifadə olunur. Bu bağlayıcılar cümlənin həmcins üzvlərini, mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrini, mətnin komponentlərini əlaqələndirərək funksionallıq baxımından cümlə sərhədlərini aşır. Da-da; də-də; da-də bağlayıcıları vasitəsilə: “Hamının başı qarışıq idi, Fikrət də bu fürsəti əldən verməyib

aradan çıxdı. Bəxtiyar söhbəti bağladı. Bu bağlayıcı cümlə daxilində təkrar olunan bağlayıcıdır. Sən də gəl, o da gəlsin.

Yəni bağlayıcısı: Bütün tələbələr toplanmalıdır, yəni bir nəfər də olsun dərindən geri qalmamalıdır. “Bu savaşı bizim qələbəmizlə başa çatdı, yəni düşmənin əlində bir kəndimiz belə, qalmadı”. Bu bağlayıcı mürəkkəb cümlə tərkibinə əlavəli üzvlə cümlə üzvünün əlavəsini və aydınlaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrini bir-birinə bağlayır, eyni zamanda da, mətnin komponentlərini bir-biri ilə əlaqələndirir. Mətni təşkil edən birinci cümlədəki fikir ikinci cümlədə aşılır. “Rəna bütün olanları beynində təhlil edir, nəyi, necə edəcəyini götür-qoy edirdi. Yəni, bu məsələnin həlli yollarını araşdırırdı”.

Və bağlayıcısı: “Birdən qapı açıldı və içəri gözlədiyimizdən də gözəl bir qız uşağı daxil oldu. Şəfiqə sakitcə anasının qarşısında oturdu və bütün olanları ona danışmağa başladı”. Bu bağlayıcı tək işlənən bağlayıcı olub qapalı şərait yaradır.

Gah (da) bağlayıcısı: “Səidə gah sakit addımlarla irəliləyir, gah da arxaya baxır, sanki kiminsə onu qaytarmasını gözləyirdi”. “Gah yağış yağırdı, gah da gün çıxırdı”. Bu bağlayıcı cümlə tərkibində təkrar olunan bağlayıcı olub cümlənin həmcins üzvləri və tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentləri arasında bölüşdürücü, sadalayıcı mənə əlaqələrini yaratmağa xidmət edir.

Həm (də) bağlayıcısı: “Ağa təəccüblü baxışlarla həm anasına, həm də bacısına baxırdı, amma nə olduğunu başa düşə bilmirdi”. Bu bağlayıcı da gah(da) bağlayıcısı kimi eyni əlaqələndirici funksiyaya malik olub, istər həmcins üzvlərin, istərsə də mürəkkəb cümlənin komponentlərini bölüşdürmə məzmunu ilə bağlayır.

Nə (də) bağlayıcısı: “Nə sən soruş, nə də mən deyim”. “Elə bil hər ikisi yerində donub qalmışdı: nə Şəhla danışdı, nə də Şahin”. Bu bağlayıcılar da təkrar olunan bağlayıcılar olub, inkar məzmununda əlaqələndirmə xüsusiyyətinə malikdir.

Ya(da) bağlayıcısı: “Dünənki hadisədən sonra Mələk ya anası ilə evlərinə qayıtmalı, ya da ömrünün sonuna qədər bu zülmə dözməliydi”.

Yoxsa bağlayıcısı: “Bir neçə günə hücum əməliyyatı keçirilməli idi, yoxsa düşmən duyub düşə bilirdi”.

İstər mürəkkəb cümlənin, istərsə də mətnin komponentlərini əlaqələndirmək baxımından tabesizlik bağlayıcıları geniş imkanlara malikdir. Bəzən mikromətnlərdə bu və ya digər abzasın əvvəlində işlənərək əvvəlki abzasdakı fikirləri əlaqələndirir. Bu mövqedə daha çox “amma”, “ancaq”, “lakin” bağlayıcılarından istifadə olunur və fikirlər qarşılaşdırılır. “Tahirə uşaqları yığıb atası evinə getmişdi. O bir müddət burda qalmaq, olanların səbəbini araşdırmaq üçün vaxt udmaq, bununla da Fikirətin burnunu ovmaq istəyirdi. Lakin bu o demək deyildi ki, o ailəsindən ayrılmaq, uşaqları atasız qoymaq istəyirdi.” Belə bir halın mövcudluğu bağlayıcıların mikromətnlərdə müxtəlif abzaslar arasında əlaqə yaratmaq vasitəsi olduğu fikrini təsdiqləmiş olur.

Mətni təşkil edən tabeli mürəkkəb cümlənin komponentləri arasında sintaktik, qrammatik, həmçinin məntiqi əlaqə yaratmaqda spesifik rol oynayan tabelilik bağlayıcıları mübtədə, xəbər, tamamlıq, təyin, zaman, müqayisə, yer, səbəb, qarşılaşdırma və s. budaq cümlələrin yaranma mexanizmində yüksək işlənmə tezliyinə malikdir. “Həmin bağlayıcıların işlənmə xüsusiyyəti baş cümlə komponentindəki feillərin semantikasından, eləcə də budaq cümlə komponentindəki informasiyanın əhəmiyyətli olub-olmamasından çox asılıdır” [5, s.5]. Məsələn: “Bəlkə onun da fikrindən keçir ki, anası da onunla birlikdə istirahətə getsin” mübtədə budaq

cümləli tabeli mürəkkəb cümləsində istifadə olunan “da”, “də” bağlayıcısı məhz baş cümlədən doğan “onun fikrindən keçməsi keçməsi” sualının cavabının budaq cümlədə daha konkret “onunla birlikdə istirahətə getməsini” aydınlaşdırır.

Bundan başqa, “da”, “də” bağlayıcısı mürəkkəb cümlənin baş cümləsində mübtəda yerində işlənən qəlib sözlərdən sonra gələrək cümlədə ifadə etdiyi mənanı bildirir,eyni zamanda həmin qəlib sözlə birlikdə bütövlükdə budaq cümlədəki mənanı açmış olur. “O da hamıya bəlli idi ki, Samirənin bu hadisədə bir günahı yox idi” cümləsində istifadə olunan bağlayıcı funksional baxımdan budaq cümlənin məna yükünü aydın şəkildə biruzə verir. Cümlədən bağlayıcını götürsək, o zaman qəlib sözün, yəni “o” əvəzliyinin ifadə etdiyi mənada qeyri-müəyyənlik məzmunu özünü göstərəcək . “O məlum oldu ki, anası Aynanın xətrinə dəymək istəməirdi” cümləsi ilə əvvəlki cümlədəki mənanın müqayisəsi belə bir fikri söyləməyə imkan verir ki, bağlayıcının cümlədə iştirakı, şifahi nitq zamanı xüsusi məntiqi vurğu ilə tələffüzü məhz fikrin daha konkret və dəqiq ifadəsinə xidmət edir.

Bağlayıcılar qrammatik məna ifadə etmə xüsusiyyətinə malik dil vahidləridir. Əsasən, tabeli mürəkkəb cümlənin quruluş mexanizmində müstəsna rolunu olan “ki” bağlayıcısını istifadə olunduğu cümlədən çıxarılısı nəticəsində bu cümlənin tabeli mürəkkəb cümlədən ayrı-ayrı sadə cümlələrə çevrilməsinə gətirib çıxara bilər. “Onu da deyək ki, Kənan sözünə sadıq insandır” cümləsindəki “ki” bağlayıcısı aydınlaşdırma bağlayıcısı olaraq ikinci cümlədəki fikri açmağa , aydınlaşdırmağa xidmət edərək “Onu da deyək” və “Kənan sözünə sadıq insandır” sadə cümlələrindən tamamlıq budaq cümləli mürəkkəb cümlə yaratmışdır. Bununla yanaşı, eyni zamanda baş cümlənin feili xəbərinə aid olan budaq cümlənin olmasını tələb edir, yəni, baş cümlədə ifadə olunan fikrin tamamını tələb etməyə xidmət edir. Ümumiyyətlə, “çoxmənalı “ki” bağlayıcısı dilimizin bütün dövrlərində məhsuldar olub, baş cümlə ilə budaq cümlə arasında sintaktik əlaqə yaratmışdır. Bu bağlayıcı tabeli mürəkkəb cümlənin budaq cümləsini müxtəlif cəhətdən aydınlaşdırma mənalı ilə baş cümləyə bağlayır” [6, s.31].

Mikromətn daxilində cümlənin məna yükünün müəyyənləşməsində, dəqiqləşməsində bağlayıcıların mühüm rol oynadığı danılmaz bir faktdır. “Elə ki, hamı yığışdı, mənə tez xəbər elə”, “Elə ki hava qaraldı, həyətdəki uşaqlar evlərinə getdilər” tipli zaman budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin budaq cümlələrində istifadə olunan “elə ki” bağlayıcısının cümlənin həm məzmununa, həm də, quruluşuna təsiri aydın şəkildə görünür. Bu bağlayıcının ixtisarı birbaşa həm cümlənin məna yükünə, həm də quruluşuna təsir edəcəkdir. Bu bağlayıcının ixtisarı zamanı tabeli mürəkkəb cümlə quruluşu etibarilə tabesiz mürəkkəb cümləyə çevriləcək. Məzmun etibarilə olan dəyişiklik hər iki komponent arasında olan məna əlaqəsinin pozulması ilə nəticələnməkdir. Bağlayıcının iştirakı baş cümlədə icra olunan hərəkəti dəqiq, konkret zamanla əlaqələndirməkdən ibarətdir , yəni, birinci cümlədə məhz “hamı yığışan kimi (zaman)”, ikinci cümlədə isə məhz “hava qaralan (zaman)” konkret zaman anlayışını ifadə edir. Bu cümlələrin məzmunu etibarilə eyniliyini hər iki dil vahidi ilə reallaşdırmaq olan, yəni, “elə ki” bağlayıcısının ifadə etdiyi zaman məzmunu “kimi” və “zaman” vahidləri vasitəsilə də reallaşa bilər . Bu, həmişə belə olmasa da çox zaman mümkündür.

Bu bağlayıcı cümlədə şərt mənasının ifadəsinə də xidmət edə bilər. Yəni, bu tip cümlələrdə həm zamanla əlaqələnmə, həm də şərt anlayışı ifadə oluna bilər.

“Elə ki, hava qaraldı, tez qayıdıb evə gəl”, “Hava qaralsa, qayıdıb evə gəl” mənasını, yəni şərti bildirir. Bu da həmin bağlayıcının funksional xüsusiyyətlərindən biridir. Bu cümlənin birbaşa məzmununa təsir göstərən amil kimi qəbul oluna bilər. Deməli, buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, bağlayıcıların leksik mənasının yoxluğu onların cümlənin məna yükünün müəyyənləşdirilməsində rolunun olmaması demək deyildir. Qrammatik kateqoriya olan bağlayıcıların funksional xüsusiyyətləri arasında onların mətnin məna yükünə təsirini də qeyd etmək olar. Köməkçi nitq hissəsi olaraq bağlayıcılar “sözlər, ifadələr, cümlələr və bəzən də mətnin hissələri arasında müxtəlif əlaqələr yaradır, sözlərin, ifadə və cümlələrin mənasına müxtəlif çalarlar əlavə edir” [7, s.337].

Məna oxşarlığı xüsusiyyətinə malik olmaları bağlayıcıların konkret bir mətn-də heç də hər zaman bir-birini əvəz etməsini şərtləndirmir. Bağlayıcılara məxsus bu keyfiyyət təbii ki, onların işləndiyi sintaktik bütövün məna yükü ilə bağlıdır. Qrammatik mənasına görə “əgər”, “madam ki”, “bir halda ki”, “indi ki”, “hərgah” bağlayıcıları şərt mənasını ifadə edərsə, funksional məna çalarlarına görə şərt, şübhə, təəssüf, hər hansı bir fikirlə razılaşma, qarşılaşdırma və s. bu kimi mənalar ifadə edə bilərlər. Bu da təbii ki, mətnin məzmunu ilə bağlı bir haldır. “Əgər bizim burda olmağımızı istəmirsə, onda biz getməliyik”, “Madam ki, gəlməyəcəkdin, niyə xəbər eləmədin?”, “Bir halda ki, mənimlə danışmaq istəmir, özü bilər”. Birinci cümlədə bağlayıcı şərt məzmunu ilə yanaşı təəssüf, “ikinci cümlədə “madam ki” heyifislənmək, təəssüflənmək, üçüncü cümlədəki “bir halda ki” bağlayıcısı güzəşt hissilə yanaşı inciklik də ifadə edir.. Deməli, bağlayıcılar öz qrammatik mənalarından əlavə semantik baxımdan müxtəlif məna çalarları da ifadə edə bilmək xüsusiyyətinə malikdirlər. Elə bu səbəbdən də müəyyən mövqedə onların bir-birini əvəz edə bilməsi mümkün deyildir. Eynilə də, qarşılaşdırma mənalı hərçənd (ki) bağlayıcısı öz əsas qrammatik mənasından əlavə şərt mənasının da ifadəsinə xidmət edə bilər. “Hərçənd, savadı yoxdur, onda heç müəllimlik də etməsin” cümləsində qarşılaşdırma mənasından daha çox şərt anlayışı ifadə olunur, təbii ki, funksional aspektdən yanaşsaq. Fikrin təsdiqi üçün həmin cümlədəki fikri “əgər” bağlayıcısı və şərt şəkilçisinin vasitəsilə ifadə edək. “Əgər savadı yoxdursa, onda heç müəllimlik də etməsin”. Bu cür məna əvəzlənməsi hər güzəşt mənası ifadə edən, “hərçənd (ki)” bağlayıcısı ilə başlayan cümlələr arasında mümkün deyil. “Hərçənd ki deyir ki, bu işdən xəbəri yoxdur, yenə də işimizi möhkəm tutmalıyıq” tipli qarşılaşdırma mənalı cümlələrdə bağlayıcının “əgər”bağlayıcısı ilə əvəzlənib eyni məna ifadə etməsi qeyri-mümkündür. Bu da həmin bağlayıcının funksional xüsusiyyətlərindən biridir.

Nəticə

Deməli, köməkçi nitq hissəsi olaraq bağlayıcılar kontekstin məna yükündən asılı olaraq ona təsir edə bilər, müəyyən məna çalarlarının formalaşmasına xidmət edir. Bağlayıcılar istər mikro, istərsə də makromətn daxilində funksional baxımdan sintaktik mövqedə həm qrammatik, həm də əlaqə vasitəsi kimi istifadə oluna bilərlər. Mətnin komponentləri arasında nəna əlaqələrinin reallaşması zamanı bu köməkçi nitq hissəsinin vasitəçi rolunda çıxış etməsi əsas şərtlərdən biridir.

Elmi yeniliyi

Bağlayıcılar qrammatik məna ifadə etmə xüsusiyyətinə malik bir dil vahididir. Mətn daxilində cümlənin yükünün müəyyənləşməsində, dıyıqlaşmasında bağlayıcıların mühüm rolu vardır. Mətnə və onu təşkil edən komponentlərin tərkibi

bindəki bağlayıcıların ixtisarı onların həm məzmununa, həm də quruluşuna təsir edir. İstər mətnin, istərsə də cümlənin komponentlərini əlaqələndirmək baxımından bağlayıcıların geniş imkanları mövcuddur. Bağlayıcılar komponentlər arasında suntektik, qrammatik, eləcə də, məntiqi əlaqə yaratmaqda spesifik xüsusiyyətlərə malikdirlər.

Ədəbiyyat:

1. Məmmədli N., Kazımioğlu Q., Kazımov İ., Hacıyeva N., İsmayılova T., Ələkbərova A., Əhmədova E. Mətn dilçiliyi problemləri. "Zərdabi Nəşr" MMC, Bakı, 2023, 260 s.
2. Cavadov Ə/ Müasir Azərbaycan ədəbi dilində sintaktik vahidlərin sırası. "Elm", arasında sintaktik, qrammatik,
3. Rəsulzadə D. Tabelilik bağlayıcılarının zərflik budaq cümlələrində işlənmə xüsusiyyətləri. ADU, Dil və ədəbiyyat № 1, 2014 səh. 67-73
4. İsmayılova T. Azərbaycan dili mətnlərinin təşkili mexanizmi. "Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi" №2, 2022, səh. 81-96
5. Yunusov D. Müxtəlif sistemli dillərdə tabelilik bağlayıcılarının müqayisəli tədqiqi. ADU Dil və ədəbiyyat № 2, 2014 səh. 75-89
6. Cəfərzadə V. Müasir Azərbaycan dilində bağlayıcı vasitələrin mətnyaradıcı xüsusiyyətləri. Fil.ü.f.dok.dissertasiyasının avtoreferatı Bakı, 2022, 37səh.
7. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili (morfolojiya) Bakı, 2010, 399 səh.
8. Abdullayev K və b. Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər. Bakı, 2012, 606 səh.
9. Xəlilov Ə. Sintaktik bütövlərin əmələ gəlməsində morfoloji elementlərin rolu. Azərbaycan dili morfolojiyasının actual məsələləri. ADU 1987, 98 səh.

Afat Cafarova

Summary

THE ROLE OF CONJUNCTIONS IN THE STRUCTURAL MECHANISM OF THE TEXT

The article examines some of the key issues in text linguistics – the concept of text and the units used in its formation mechanism. Among the units that form a text, it is essential to accurately identify the means that create formal-grammatical cohesion, thematic and semantic connectedness, as well as logical sequence. One such means of connection is the use of conjunctions. The formal-structural aspect of a syntactic whole (and of the text in general) depends on its lexical composition, the methods of grammatical structuring, the ways and means of linking text components, as well as on prosodic tools (intonation, pause, stress), the use of morphological elements, and so on. For a text to be properly constructed and formed, its components must be interconnected not only semantically, but also grammatically. The article explores the features of coordinating and subordinating conjunctions in the context of their role in linking components of microtexts and identifying the semantic nuances between them.

Афет Джафарова

Резюме

РОЛЬ СОЮЗОВ В МЕХАНИЗМЕ СТРУКТУРЫ ТЕКСТА

В статье рассматриваются одни из основных проблем лингвистики текста – текст и единицы, используемые в механизме его формирования. Среди единиц,

формирующих текст, необходимо правильно определить средства, создающие формально-грамматическую связность, тематическую и семантическую связанность, а также логическую последовательность. Одним из таких средств связи являются союзные слова. Формально-структурная сторона синтаксического целого (и вообще текста) зависит от его лексического состава, способов грамматического оформления, способов и средств связи между компонентами текста, а также от просодических средств (интонация, пауза, ударение), использования морфологических элементов и др. Для построения и формирования текста необходимо, чтобы его компоненты были связаны не только семантически, но и грамматически. В статье исследуются особенности сочинительных и подчинительных союзов в контексте их роли в связке компонентов микротекстов и определения смысловых оттенков между ними

Rəyçi: dos. Ə.Axundova

METAFORUN AKADEMİK YAZIDA İSTİFADƏSİ

Açar sözlər: akademik yazı, metafor, mətn, funksiyalar

Keywords: academic writing, metaphor, text, functions

Ключевые слова: академическое письмо, метафора, текст, функции

Giriş. Bu məqalədə akademik yazıda metaforun işlənməsi, onun əsas anlayışları, xüsusiyyətləri və növlərinin öyrənilməsiylə bağlı nəzəri və praktiki məsələlər araşdırılır.

Tədqiqatın məqsədi akademik yazıda metaforun xüsusiyyətlərini, yəni metafora anlayışının funksiyaları və akademik yazıda hansı məqsədlə istifadə olunduğunu təhlil etməkdir. Eyni zamanda məqsəd metaforun müxtəlif esselərdə istifadəsi, təbiəti və mahiyyətini göstərməkdir.

Son vaxtlar akademik yazıda metaforun istifadəsinə maraq artmağa başlamışdır. Bunu nəzərə alaraq bu məqalədə metaforun əsas problemlərinin və onların yaranma yollarının öyrənilməsinə cəhd edilir.

Akademik yazı və metafor anlayışı

Akademik yazı dedikdə, dildə müəyyən standartlaşmış qayda və formalara əsaslanan düzgün, effektiv yazı nəzərdə tutulur. İndiki zamanda, aydın və birmənalı yazı bacarığı təkcə təhsil sferasında deyil, həm də biznes, hüquq, tibb və digər sahələrdə tələb edilir. [4, s.1]

Metafora dildə ən qədim ritorik və stilistik üsullardan biridir. Metaforik ifadə vasitələri bütün dövrlərdə müxtəlif filosofların, dilçilərin və digər mütəxəssislərin diqqətini cəlb etmişdir. Bu da həmin fenomenin dildə universallığı ilə izah olunur. Aristotelə görə, metafora, digər əşyalarla bənzərlik, müqayisə yolu ilə mövzunu adlandıran obrazdır. [2, s.70]

Klassik ritorikada metafora, əsasən, normadan kənara çıxmaq kimi təqdim edilir – başlıca məqsəd nitqi bəzəmək və inandırmaqdır.

Metaforlar iki fərqli şeyi müqayisə edən nitq fiqurlarıdır. Onlar akademik yazı üçün güclü vasitədir, çünki mürəkkəb və ya mücərrəd fikirləri izah etməyə, oxucuları maraqlandıрмаğa və parlaq şəkillər yaratmağa kömək edə bilirlər. Metafordan daimi istifadə tədricən ilkin mənanın dəyişməsinə gətirib çıxarır.

İngilis dilində metaforun növləri

Üslubi funksiyaları fərqlənməklə metaforları bir neçə qrupa ayırırlar:

1) metaforikləşmə predmetlər sinfinə yeni adlar verir. Burada metafor köhnə leksik ehtiyatda yeni ad tapmaq üçün texniki vasitədir. Məs., the leg of the table, the foot of the hill, the apple of my eye, etc. Bu, nominativ metafor adlanır, bir adın oxşarlığa əsaslanan digər adla əvəzlənməsidir.

2) Predikativ leksikanın metaforikləşməsi yad əlamətlərin mənimsənilməsi ilə nəticələnir. Qrammatik xüsusiyyətlərinə görə adjektiv, feil və adlandırma metaforları xüsusiyyətlərin təsvir edilməsi ilə fərqlənir. *Like*, bəhanə olaraq, idrak adlandırma metaforlarında implikasiyaya cəlb olunur. Lakin *as* müqayisə modifikatorunun istifadəsi mümkündür. Bu vəziyyətdə müqayisə olunan hadisələr arasında bərabərliyə yaxınlaşma var. Bu növ metafor koqnitiv metafor adlanır.

Məsələn: Time is money;

- Time is as money (for us);
- Time is like money;
- Time is as if it were money for us.

Koqnitiv metafor sözün konkret mənasının abstraktlaşması nəticəsində yaranır. Koqnitiv metafor – yeni anlayışlar ifadə edən və formalaşdıran koqnitiv prosesdir və onsuz yeni biliklər əldə etmək mümkün deyil. Məsələn, insan duyğuları atəşlə, iqtisadiyyat və siyasət isə oyunlarla müqayisə olunur. *The sky that seemed a nation of citadels and an arena of political maneuver verged on divulging the anatomy of a dead marriage: a luminous forearm seemed laid in sleep across a darker anatomy;..* [7, s.60]

3) Ümumiləşdirici metafor isə sözün leksik-semantik sahəsində məntiqi mənalardakı sərhədi pozur. Bu proses məntiqi çoxmənalılıq üçün mənbədir.

4) Daha əhəmiyyətli üslubi effektə malik metafor obraz axtarışı, individuallaşdırma vasitəsi, qiymətləndirmə, məna incəliklərinin axtarışı xarakteri alır. Məsələn, *He tried to think, scanned the scattered stars of his decaying brain for the answer.*

Obrazlı metafora həmişə özünəməxsusdur və yalnız onun göründüyü məndə mövcuddur. O, başqalarına köçürülə bilməz, çünki şəxsiyyətini və orijinallığını itirə bilər.

Əksər insanlar üçün metafor poetik təxəyyül və ritorik artıqlıqlar üçün bir vasitədir – metaforun düşüncə və fəaliyyətdən daha çox sözlə əlaqəli dil xarakteristikası olduğu gündəlik deyil, xüsusi bir dilin bir hissəsidir. [3, s.25]

Struktur baxımından metafor sadə və mürəkkəb ola bilər. Sadə metaforlar bir sözdən ibarətdir. Bir çox sadə metaforlar klişelərə çevrilmiş və dil sistemində geniş yayılmışdır. Məsələn, *it 's raining like cats and dogs; your eyes are blue ocean.*

Mürəkkəb və ya genişlənmiş metaforlar bütöv ifadələrdir. Burada bir metafora digərlərinin bütöv bir zəncirinə çevrilir, mənacə bir-birinə bağlı olur.

Mürəkkəb metaforlar tez-tez analogiyalar və alleqoriyalar ilə əlaqələndirilir, bu da oxucular arasında düşüncənin stimullaşdırılmasına səbəb olur. Belə metaforlara bədii ədəbiyyatda tez-tez rast gəlinir.

Akademik yazı üçün sadə metaforlar xarakterikdir, çünki onlar daha aydın və fərdi olurlar.

Akademik yazıda metaforların funksiyaları

Metaforlar akademik yazını bir neçə üsulla dəyişdirə və bəzəyə bilər. Birincisi, mürəkkəb anlayışları daha aydın, tanış və ya konkret şəkildə göstərərək sadələşdirməyə və aydınlaşdırmağa kömək edə bilər. Məsələn, bir mövzu, yer, fenomen və ya hər hansı insanı təsvir etmək üçün bir metafora istifadə edə bilərsiniz. İkincisi, bu vasitə ilə hər hansı bir mövzuya daha parlaq və yaddaqalan şəkildə tə-

maşaçı cəlb etmək olar. Üçüncüsü, onlar müxtəlif emosiyalar, dəyərlər və ya təxəyyül vasitəsilə oxucuları inandıra və təsir göstərə bilər. Məsələn, nöqtəyi-nəzərinizi, təzadınızı, oxşarlığınızı və ya həlli vacib məsələləri vurğulamaq üçün bir metafordan istifadə edə bilərsiniz. Yuxarıda göstərilənlərin baxmayaraq, metaforlar aydın deyilsə və ya müəyyən bir auditoriya və məqsəd üçün nəzərdə tutulmayıbsa faktlar, sübutlar məntiqə əsaslanmırsa, qeyri-müəyyən və qarışıq ola bilər. Bütün bunlar oxucular arasında anlaşılmazlığa səbəb ola və ya əksinə, metaforlar bu və ya digər akademik yazı üçün çox sadə və ya primitiv görünə bilər.

Akademik yazıda hər hansı obyekt, yeri və ya şəxsi təsvir edərkən, mümkün qədər canlı şəkildə təqdim etmək üçün xüsusi detallardan istifadə edərək sözlərdən, bir növ, şəkil yaratmaq lazımdır. Və bu, hər kəsə başa düşülən bir metafor ilə obyektin daha dərin vizual təsəvvürü üçün şərait yarada bilər. Məsələn, *Mountains are great giants with white hats*. Bu nümunədə dağlar ağ papaqlı nəhənglərlə müqayisə olunur. [4, 29]

Her rosebud lips are clearly outlines against fresh velvet skin [1, s.12] nümunəsində *her rosebud lips* metaforunda bir qadının dodaqları gül ləçəkləri ilə müqayisə olunur. Bu təsviri çox həssas və poetik edir. Bu cür metaforlar sayəsində, daha aydın təsvir olunanları canlı şəkil kimi təsəvvür etmək asandır.

Müqayisəli esselərdə müxtəlif üslublardan istifadə etmək lazımdır. Yəni iki obyekt arasında oxşarlıq və fərqlər tapılmalıdır. [5, s.196] Analogiyaların, metaforaların və müqayisələrin istifadəsi bu esse növünü daha parlaq və yaddaqalan edəcəkdir. Belə yazıda metaforlar yalnız dili zənginləşdirmir, həm də əsas fikirləri vurğulamağa yardımçı olur, yazının keyfiyyətini artırır, onu daha məlumatlı və oxunaqlı edir. Məsələn, *Each nation has a "mother society" – China for Japan and Great Britain for the United States ...* [6, s.112] Bu nümunədə söhbət "*mother society*" metaforu ilə ifadə olunan iki mədəniyyətin müqayisəsindən gedir ki, bu da bu iki ölkə üçün həqiqətən də yaxın və doğmadır.

Akademik yazıda metaforlardan səmərəli istifadə etmək üçün onları mətnə rəvan və məntiqli şəkildə daxil etmək lazımdır. Bunun üçün yazıda metaforlardan dəqiq və seçici şəkildə istifadə edilməlidir. Yazılı mətnlərdə həddindən artıq metafordan istifadə edilməməlidir. Çünki bu, oxucular arasında anlaşılmazlığa və çəşqinliyə səbəb ola bilər. Həmçinin, seçilmiş metaforlar bu kontekstdə nəzakətli, məqsəduyğun, məqbul olmalı, qrammatik və leksik qaydalara uyğun yazılmalıdır.

Nəticə. Bu məqalənin yekunlaşdıraraq aşağıdakı nəticələrə gəlmək olar. Metafor bütün dillərə xas hadisədir və müəlliflər onu obyektləri müqayisə edərkən yeni məna yaratmaq üçün istifadə edirlər. Metaforlar akademik yazı üçün güclü vasitədir, çünki onlar mürəkkəb və ya mücərrəd fikirləri izah etməyə kömək edə bilərlər. Metaforun təsnifatı məna və struktur xüsusiyyətlərinə, eləcə də dildəki funksiyalarına uyğun həyata keçirilə bilər. Üslubi funksiyalar baxımından metaforlar nominativ, koqnitiv, ümumiləşdirici və obrazlı ola bilərlər.

Struktur baxımından isə metafor sadə və mürəkkəb ola bilərlər.

Akademik yazıda metaforların funksiyaları fərqli ola bilər: mürəkkəb anlayışları daha aydın, tanış və ya konkret şəkildə göstərmək, hər hansı bir mövzuya maraq cəlb etmək, müxtəlif emosiyalarla dəyərlərlə oxucuları inandırmaq, hər hansı bir obyektə təsvir edərkən, mümkün qədər canlı şəkildə təqdim etmək.

Ədəbiyyat:

1. Cəfərova L.M. Model Paragraphs and Essays, Bakı, 2007, 52 s.
2. Аристотель. Поэтика. Л., Academia, 1927, 120 с.
3. Лакофф Дж. Метафоры, которыми мы живем, Москва, 2004, 256 с, пер. с англ. А. Н. Барановой
4. Bishop Gr., Solan J. Academic Writing and Reading, Baku, 2005, 148 p.
5. Oshima A., Hogue A., Introduction to Academic Writing, Second edition, 1997, 226 p.
6. Oshima A., Hogue A., Writing Academic English, Fourth edition, 2006, 336 p.
7. Updike J. Of the Farm, 1984, Penguin Books, 314 p.

Zarina Aslanova

Summary

THE ISSUES OF USING METAPHOR IN ACADEMIC WRITING

Academic writing is an effective and elaborate presentation of thoughts according to certain standardized forms and conventions of language. In order to make academic writing more vivid, individual, interesting, and attractive to the reader, it is necessary to use various stylistic devices, such as metaphors. Metaphor represents an image or object through comparison to other objects. Metaphors improve academic writing to simplify and clarify complex concepts, to attract interest in a given topic by conveying the mood and tone set by the writer, to describe any items, events, or objects, and to convince readers through emotions and imagination.

Зарина Асланова

Резюме

**ПРОБЛЕМЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ МЕТАФОРЫ
В АКАДЕМИЧЕСКОМ ПИСЬМЕ**

Академическое письмо представляет собой эффективное и проработанное изложение мыслей в соответствии с определенными стандартизированными формами и правилами языка. Для того, чтобы сделать академическое письмо более ярким, индивидуальным, интересным и привлекательным для читателя, необходимо использование различных стилистических приемов, одним из которых является метафора. Метафора представляет собой образ или предмет через сходство с другими предметами или объектами. Метафоры улучшают академическое письмо для упрощения и прояснения сложных понятий, для привлечения интереса к данной теме путем передачи настроения и тона заданных писателем, для описания каких-либо предметов, событий или объектов и для убеждения читателей с помощью эмоции и воображения.

Рәуфи: А.Насыева

TECHNICAL ENGLISH TERMINOLOGY IN CYBERSECURITY

Keywords: *Cybersecurity, Technical English, Terminology, Information Security, Translation*

Açar sözlər: *Kibertəhlükəsizlik, Texniki İngilis dili, Terminologiya, İnformasiya təhlükəsizliyi, Tərcümə*

Ключевые слова: *кибербезопасность, технический английский, терминология, информационная безопасность, перевод*

Introduction

In the digital era, cybersecurity has emerged as one of the most critical domains across both public and private sectors. As global communication becomes increasingly dependent on English, technical English serves as the backbone of information transfer in highly specialized fields such as cybersecurity. Technical English in this context refers not only to the standard English language, but also to domain-specific terminology, structured syntax, and functional clarity that support accurate communication of security processes, protocols, and risk analysis.

Cybersecurity professionals, engineers, analysts, and educators rely heavily on a precise and shared understanding of technical terms. These terms describe processes such as encryption, penetration testing, authentication, data breaches, and malware mitigation. Furthermore, the importance of this terminology goes beyond communication – it underpins the understanding of tools, documentation, and international standards that guide digital safety.

Despite its importance, learning and using technical cybersecurity English presents multiple challenges, particularly for non-native English speakers. Acronyms, compound terms, context-dependent vocabulary, and rapid innovation in the field create a complex linguistic environment. This article examines the core technical terms used in cybersecurity, analyzes the challenges of mastering them, and offers pedagogical strategies for teaching technical English in this domain. It draws upon both English-language literature and Azerbaijani-language academic sources to provide a comparative perspective.

The Role of Technical English in Cybersecurity

Technical English functions as a crucial tool for operational clarity and precision in cybersecurity environments. Its primary role is to enable consistent understanding of digital threats, defenses, tools, and protocols. Without standardized and widely accepted terminology, international cooperation in cybersecurity would be severely hindered.

Cybersecurity involves an array of specialized disciplines – network security, data protection, ethical hacking, cyber forensics, and more. Each subfield contains highly specific terminology that must be interpreted precisely. Terms like firewall, encryption, DDoS attack, and zero-day vulnerability each carry technical implications that require users to understand both the linguistic form and the practical function of the term. For instance, misunderstanding the term phishing might lead a user to underestimate the severity of a social engineering attack [4].

Furthermore, technical English contributes to the effectiveness of documentation. Manuals for intrusion detection systems (IDS), protocols for vulnerability testing, and cybersecurity policies are often published in English, even in non-English-speaking countries. As a result, professionals working in global companies or cross-border cyber teams must be proficient in this technical variant of English.

Technical English also enhances machine-to-human communication. Command-line interfaces, error messages, and log files all rely on structured English that is minimalistic but highly technical. Training cybersecurity professionals to correctly interpret such information is vital for prompt and correct decision-making in response to incidents.

Common Terminology and Lexical Characteristics

Cybersecurity terminology is characterized by its precision, functional specificity, and rapid evolution. The field borrows terms from computer science, military jargon, and legal discourse, resulting in a complex technical vocabulary that requires systematic learning and contextual interpretation. Cybersecurity English is marked by certain linguistic traits:

- Frequent use of compound words (e.g., password manager, threat landscape)
- Proliferation of acronyms (e.g., VPN, SSL, SOC)
- Creation of neologisms and blends (e.g., smishing – a blend of SMS and phishing)

General English words often take on new meanings in technical contexts. For instance, the word cookie (in cybersecurity, a data file stored on a user's browser) has a different meaning than in everyday language.

Challenges for Non-Native Speakers

Mastering technical English terminology in cybersecurity poses significant challenges for non-native English speakers. These challenges are not only linguistic but also cognitive and contextual, as the domain requires fast adaptation to evolving technologies and vocabulary [1].

– Vocabulary Density and Abstraction

Technical cybersecurity language is dense and highly abstract. Words such as sandboxing, obfuscation, or hashing (refers to converting data into a fixed-size string using a mathematical function) require not only vocabulary knowledge but also conceptual understanding. For learners whose first language is Azerbaijani or another non-Germanic language, such concepts may not have direct equivalents, making translation difficult and sometimes misleading.

– Acronyms and Jargon

The excessive use of acronyms – such as SIEM (Security Information and Event Management), IDS (Intrusion Detection System), and PKI (Public Key Infrastructure) – can overwhelm learners unfamiliar with the context. Many

acronyms have overlapping meanings depending on the system or standard being used, creating confusion.

Additionally, cybersecurity professionals use jargon that may differ slightly even among English-speaking countries, let alone in translation. For example, the term bug bounty (a reward offered to individuals who identify security vulnerabilities) might be unfamiliar or misunderstood without proper contextualization.

Teaching and Learning Technical Cybersecurity English

The effective teaching of technical English in cybersecurity requires a blend of domain-specific knowledge, language instruction methods, and the use of authentic materials. Since the field constantly evolves, English for Specific Purposes (ESP) instructors must adapt their strategies accordingly.

Integration of ESP Methodology

English for Specific Purposes (ESP) focuses on the linguistic needs of learners within particular disciplines. In the context of cybersecurity, ESP emphasizes teaching learners how to comprehend and produce texts such as technical reports, manuals, threat analyses, and vulnerability assessments.

One effective approach is the task-based learning (TBL) model, where students perform real-world tasks such as:

- Writing an incident report on a simulated attack
- Analyzing and paraphrasing terms in a vulnerability disclosure
- Presenting security recommendations in English to a team

These tasks help students develop both linguistic and analytical skills essential in professional cybersecurity environments.

Use of Authentic and Multimodal Materials

To familiarize learners with real cybersecurity language, educators are encouraged to use:

- Security blog posts and threat intelligence feeds
- Video tutorials from platforms like Cybrary or YouTube
- Real or adapted security advisories from companies like Cisco or Kaspersky
- User interfaces of firewalls, antivirus programs, or encryption software

Such resources help students hear and see the actual terminology in action, improving both comprehension and retention.

Bilingual Glossaries and Comparative Lexical Practice

For Azerbaijani learners, developing bilingual glossaries can bridge the gap between native language understanding and English terminology [3]. For instance:

- Threat actor (təhlükə yaradan tərəf)
- Exploit (zəiflikdən istifadə edən program)
- Patch (təhlükəsizlik yeniləməsi)

These comparative glossaries can be student-generated as a classroom activity, encouraging deep processing of terms.

Collaboration Between Language and IT Specialists

ESP instructors benefit greatly from collaboration with IT professionals who can:

- Provide up-to-date terminology
- Help simulate real-world communication contexts
- Co-design curriculum that reflects practical industry needs

Joint efforts also support the standardization of English cybersecurity terms in Azerbaijani academic contexts.

Assessment Strategies

Assessment should not only focus on grammar or vocabulary recall but on:

- Clarity of written explanations of threats
- Correct use of terminology in oral presentations
- Ability to interpret and respond to professional security emails or system messages

Rubrics can be developed based on Can-Do Statements tailored to technical communication in cybersecurity.

Conclusion

As the digital world becomes increasingly interconnected and cyber threats grow more sophisticated, the role of English as the dominant language of cybersecurity continues to expand. Mastery of technical English terminology is not merely a linguistic goal but a functional necessity for professionals operating in this high-risk domain.

For Azerbaijani learners and educators, this requires a structured approach to English for Specific Purposes (ESP), the integration of authentic materials, and the development of bilingual resources. Overcoming challenges such as vocabulary overload, structural complexity, and lack of native-language materials will be essential in developing competent specialists who can engage confidently in global cybersecurity discourse [5].

Furthermore, collaboration between linguists, educators, and IT specialists is key to keeping teaching materials up to date and industry-relevant. With a balanced approach that includes terminology instruction, task-based learning, and real-world application, technical English in cybersecurity can be taught effectively and meaningfully – strengthening both linguistic and professional competence.

Purpose and Objectives of the Article

The main purpose of this article is to examine the technical English terminology used in the field of cybersecurity, analyze its origins and functional features, and explore its equivalents in the Azerbaijani language. The article also aims to highlight the role of technical terminology in ensuring effective professional communication within cybersecurity contexts.

Objectives: to identify and classify the key technical terms commonly used in cybersecurity; to analyze the linguistic structure and semantic features of selected terms; To trace the etymology and sources of these terms (e.g., abbreviations, neologisms, borrowings); to compare English cybersecurity terms with their Azerbaijani counterparts; to evaluate the challenges of translating or adapting cybersecurity terminology into Azerbaijani.

Scientific Novelty of the Article

The scientific novelty of the article lies in its comparative approach to English and Azerbaijani technical terminology in the field of cybersecurity. While much research has been conducted on general ICT vocabulary, this study focuses specifically on cybersecurity, a rapidly evolving and increasingly vital subfield. The article introduces a linguistic framework for analyzing the structure and function of cybersecurity terms and offers original insights into the challenges of

bilingual term equivalence and translation. Additionally, it contributes to the development of localized terminology resources that can aid both academic research and practical application in Azerbaijan.

References:

1. Al-Rawi, A. (2020). Language and cybersecurity: Barriers for non-native speakers. *Journal of Cyber Communication*, 6(2), 112-123.
2. Choudhury, M. (2021). Terminology management in cybersecurity: A linguistic perspective. *IT Terminology Review*, 9(1), 45-53.
3. Həsənli, F., & Məmmədov, R. (2021). Kibertəhlükəsizlik terminləri və tərcümə problemləri. Bakı: Elm və Təhsil.
4. Kaspersky. (2022). What is Cybersecurity? Retrieved from <https://www.kaspersky.com/resource-center/definitions/what-is-cyber-security>
5. Quliyev, E. (2022). Texniki terminlərin Azərbaycan dilində istifadəsi: Kibertəhlükəsizlik nümunəsində. Bakı: Dil və Terminologiya Jurnalı.

Aysel Şabanova

Xülasə

KİBER TƏHLÜKƏSİZLİKDƏ TEXNİKİ İNGİLİS TERMİNOLOGİYASI

Bu məqalədə kibertəhlükəsizlik sahəsində texniki İngilis dili terminologiyasının inkişafı və istifadəsi araşdırılır. İngilis dilinin texnologiyanın global dili kimi rolu və terminlərin Azərbaycan dilinə tərcümə və uyğunlaşdırılması məsələləri müzakirə olunur. Məqalədə həmçinin İngilis və Azərbaycan dillərindəki bəzi terminlərin müqayisəsi aparılır və təhsil və sənayedə terminologiyanın standartlaşdırılmasının əhəmiyyəti vurğulanır.

Айсел Шабанова

Резюме

АНГЛОЯЗЫЧНАЯ ТЕХНИЧЕСКАЯ ТЕРМИНОЛОГИЯ В СФЕРЕ КИБЕРБЕЗОПАСНОСТИ

В статье рассматривается развитие и использование англоязычной технической терминологии в области кибербезопасности. Также анализируется роль английского языка как глобального языка технологий, и способы перевода и адаптации терминов на азербайджанский язык. Дополнительно, проводится сравнение терминов на английском и азербайджанском языках и подчеркивается важность стандартизации терминологии в сфере образования и промышленности.

Рәүғи: prof. İ.Z. Qasımov

Sevinc Musayeva
Azərbaycan Dillər Universiteti

 10.30546/2518-752X.1.507.026

ZAMAN BİLDİRƏN FRAZEOLOJİ BİRLƏŞMƏLƏR

Açar sözlər: frazeologiya, zaman kateqoriyası, obyektiv zaman, qrammatik zaman, temporal zaman

Key words: phraseology, time category, objective time, grammatical time, temporal time

Ключевые слова: фразеология, категория времени, объективное время, грамматическое время, темпоральное время

Giriş. Dildə mühüm anlayış kateqoriyaları sırasında olan zaman kateqoriyası linqvistik ifadə üsulları vasitəsilə reallaşır. Linqvistik zaman, yəni dil zamanı obyektiv reallıqda bizdən asılı olmadan mövcud zamanın həm fiziki, həm də fəlsəfi cəhətlərinin mahiyyəti dil üsulları ilə ifadə vasitələrinin məcmuu olaraq qəbul edilir. Müəyyən frazeoloji vahidlər də zaman kontekstində işlənə bilər.

Mövzunun aktuallığı. Məqalədə frazeoloji birləşmələrin özünəməxsus cəhətlərinin müəyyənləşdirilməsi, dilimizdə mövcud zaman anlamlı sözlərin mühüm fəlsəfi anlayışlarla əlaqəli olması, dildə reallaşması yolları və formaları, frazeoloji vahidlərdə zaman/vaxt anlayışının mövcud reallıqda (gerçəklikdə) və dildə bir-birini tamamlamaları aktuallığı şərtləndirir.

Elmi yenilik. Məqalədə qarşıya qoyulan məsələlər indiyə qədər ətraflı araşdırılmaya cəlb edilməmişdir. Dilimizdə sırf zaman anlayışının ifadəsi, zaman ifadə edən frazeoloji birləşmələrin xüsusiyyətləri, zaman bildirən frazeoloji birləşmələrin xüsusiyyətləri, problemlə əlaqədar nəzəri ümumiləşdirmənin aparılması, nitqdə zaman anlayışını ifadə edən qrammatik vasitələr işin elmi yeniliyi hesab edilə bilər.

Məqalənin nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Məqalədə zaman konsepsiyası və frazeologiya nəzəriyyəsi baxımından qeyd edilən fikirlər nəzəri əhəmiyyətlidir. Tədqiqat nəzəri səciyyə daşdığına görə ümumiləşmələrdən elmi araşdırmalar zamanı istifadə edilə bilər. Məqalənin praktik əhəmiyyəti ondadır ki, qənaətlərdən ali məktəblərin həm bakalavr, həm də magistr mərhələlərində ümumi və seçmə kursların tədrisi zamanı, monoqrafiyaların yazılmasında istifadə edilə bilər.

Məqalənin obyektı və predmeti. İşin obyektini Azərbaycan dilində mövcud zaman ifadə edən frazeoloji birləşmələr, tədqiqatın predmetini Azərbaycan dilində zaman anlayışı ifadə edən frazeoloji vahidlərin özünəməxsusluğu, bununla bağlı problemə baxış təşkil edir.

Müxtəlif elm sahələri üzrə alimlərin, xüsusən dilçilərin, fəlsəfə sahəsi üzrə mütəxəssislərin diqqətini özünə cəlb etmiş universal kateqoriya kimi zaman anlayışı müəyyən elm sahələri hüdudunda ayrı-ayrı rakurslardan nəzərdən keçirilmiş, nəticədə elmi müstəvidə bir sıra elmi təsəvvürlər meydana çıxmışdır. Fəlsəfilər

bu və ya başqa məsələ ilə bağlı zaman probleminə toxunmuşlar. Bu sahə alimləri göstərir ki, fəlsəfi zaman yaşadığımız dünyanın dəyişkənliyini, onun mövcud olmasının prosesual xüsusiyyətini, dünyada yalnız “əşyalar”ın mövcudluğu (obyektlərin, predmetlərin) deyil, eyni zamanda hadisələrin də baş verdiyini əks etdirən insan düşüncəsinin “fundamental anlayışı”, yaxud “dünyanın, eləcə də özünün olduğu kimi, ona aid olanların da yaranması, inkişafı və çökməsi forması” kimi izah edilir. Professor A.Axundov obyektiv zamanla qrammatik zaman formalarını fərqləndirən, həmçinin “obyektiv zamanın dünyanın bütün xalqları üçün eyni olduğu halda, ikincinin eyni olmadığı” barədə qeyd edirdi: “... zaman bizim şüurumuzdan asılı olmayaraq obyektiv aləmin özündədir. [1,s.9]

Fəlsəfi və linqvistik kateqoriya olan zaman anlayışı onun fəlsəfi, qrammatik aspektlərdən dərkinə tələb edir. Zaman anlayışı əslində mntəzəm olaraq inkişafda olan materiyanın, zamanın, vaxtın davamı və ardıcılığında əks edilən ümumi obyektiv mövcudluq formalarındandır. Zaman kateqoriyasını ilk dəfə sistemli araşdıran antik dövrün mütəfəkkirlərindən biri olan Aristotel olmuşdur.

Zamanı dilçilik baxımdan şərh etməzdən qabaq, fikrimizcə, obyektiv və subyektiv zamanla bağlı şərh etmək lazımdır. Bildiyimiz kimi, obyektiv zaman duyğularımız vasitəsilə qəbul olunur, başqa sözlə, obyektiv zaman subyektivin dərəkəsində müəyyən işarələrlə qeyd edilir. O da məlumdur ki, subyektiv zaman abstraktdır, daha dəqiq, qeyri-müəyyəndir; ünsiyyət zamanı o hansı isə bir zamana uyğun müəyyənləşir. Burada nitq amilinin əsaslandığı hadisənin zaman aspektindən bəhs olunur. Beləliklə, burada subyektiv zamanın qeyri-xəttiliyi kimi əsas cəhəti meydana çıxır. Haqqında bəhs etdiyimiz zamanın qeyri-xəttiliyi söhbət anında hadisənin gah keçmiş, gah indi, gah da gələcəklə bağlanması faktı onun istiqamətini dəyişdirə bilər. Qeyd etmək lazımdır ki, subyektiv zaman nisbi mənada obyektiv zamandan fərqlənir. Zaman dayanmadan davam edir, hərəkətdədir, subyektiv zaman anlamında hər hansı bir müəyyən hadisə ilə əlaqədar sona çatır, yəni bitir. Məhz bu əsasda zamanın bitib-bitməməzlik cəhətini qeyd etmək ehtiyacı olaraq nitq tələbatı meydana çıxır. Eyni zamanda subyektiv zaman bəsit olmayıb, çoxölçülüdür. Bütün bu məsələləri dərk etmək üçün zamanın leksik və qrammatik formalarını nəzərdən keçirmək lazımdır.

Məlum olduğu kimi, dil daşıyıcıları fərqli mədəniyyətlərə malikdir. Burada zamanın markerləşməsi modeli fərqlidir. Mühüm problem insanın hadisəyə hansı yönümdən, hansı istiqamətdən, hansı aspektdən yanaşmasından asılı olur, bütün bunların özülündə duran isə, əlbəttə, obyektiv zamandır. Linqvistik zamana gəlincə, onun əsasında həm qrammatik zaman, həm zamanın leksik ifadə vasitələri, həm də kontekstual zaman dayanır. Burada nitq anından söhbət gedə bilməz. Hər şey kontekstual zamanla əlaqədardır. Məhz bu səbəbdən qrammatik zamandan bəhs edərkən əsasən zamanın nisbi anlayışına diqqət yetirmək mütləqdir. O da məlumdur ki, bu deyilənlər etnokulturoloji xüsusiyyətlərlə əlaqədar olmayıb, zamanın limitidir, bu da universal səciyyəlidir. Qeyd etmək lazımdır ki, dilçilik ədəbiyyatında adətən zaman kateqoriyası real zamanın müəyyən formalarının dildə ifadəsi olaraq dərk edilir. Bizdən asılı olmayan, gerçəklikdə baş verən hadisələr arasındakı zaman münasibətlərinin şüur vasitəsi ilə dərk olunması, həmçinin onun ümumi qrammatik tərtibatda məhz dil vasitəsi ilə ifadə olunmasına diqqət yetirmədən, başqa sözlə, nəzərə almadan zaman anlayışının qavranılması mümkün de-

yildir, yəni obyektiv zamanla linqvistik zaman əslində çox sıx əlaqədədir, daha dəqiq, mahiyyətə ayrılmazdır. Zaman kateqoriyası bizə məlum olan zamanın xüsusiyyətlərini dil formalarında təzahür etdirir. Məlum olduğu kimi, qrammatik zaman obyektiv zamandan mahiyyətə tam fərqlidir, eyniyyət təşkil etmir. Qrammatik zaman insan psixikasında real zamanın mümkün inikaslarından biri olub, müxtəlif dillərdə tam fərqli terminlərlə qeyd edilmişdir.

Mövcud gerçəklikdə baş verən hadisələr arasında zaman münasibətlərinin insan şüuru ilə dərk olunması və dil vasitəsi ilə ifadə edilməsini nəzərə almadan zaman anlayışının qavranılması qeyri-mümkündür, başqa sözlə, obyektiv zamanla qrammatik zaman sıx əlaqədar olub, mahiyyətə bölünməzdir. Zaman anlayışı obyektiv olaraq bütün dünya dilləri üçün eyni xüsusiyyətləri daşıyır. Hər hansı bir əşya hansı isə bir səbəbdən bir yerdə yerləşirsə, hal-hərəkət (feil) də müəyyən zaman daxilində həyata keçirilməlidir. Məlum olduğu kimi, yerləşdiyi yerdən, məkandan kənarında əşya yoxdur, eləcə də zamandan kənarında hadisə mövcud ola bilməz. Dünya dillərində bu, hətta deyim şəklindədir. Azərbaycan dilində də belə bir deyim mövcuddur: hər şeyin öz yeri olduğu kimi, bütün məsələlərin öz vaxtı, zamanı vardır. Zamanla bağlı mövcud obyektiv-fəlsəfi baxışlara görə, hadisə ya indi baş verir, yaxud da indiki zamana münasibətdə ya keçmişdə baş vermişdir, ya da hələ gələcəkdə baş verəcəkdir.

Qrammatik zaman obyektiv aləmdə mövcud zamanın insan təfəkküründəki təzahürünün dildəki ifadəsi olaraq təqdim edilir. Obyektiv zaman qrammatik zamandan asılı deyildir, əksinə qrammatik zaman obyektiv zamandan asılıdır, çünki qrammatik zaman ancaq obyektiv zaman çərçivəsində mövcud olur. Qrammatik zaman realdır, mücərrəd olan obyektiv zamanın ifadə formasıdır. Bu ifadə forması cəmiyyətdə yeganə şüurlu varlıq olan insanın mövcudluğu ilə baş verir, başqa sözlə, insan müəyyən zamanda obyektiv gerçəklikdə baş verənləri qrammatik zaman forması ilə həyata keçirir. Qrammatik zaman insan şüurundan kənar mövcud ola bilməz. Qrammatik zaman müxtəlif formalarla ifadə oluna bilər.

Dilçilikdə əsas anlayışlar sırasına aid edilən zaman kateqoriyası linqvistik ifadə üsulları ilə reallaşır. Obyektiv gerçəklikdə zaman bizdən asılı deyildir. Dil zamanı, yaxud linqvistik zaman obyektiv zamanın istər fiziki, istərsə də fəlsəfi tərəflərinin mahiyyəti dil üsulları ilə ifadə vasitələrinin məcmuu olaraq qəbul edilmişdir, başqa sözlə, dil zamanının mahiyyəti zaman əlaqələrinin nəzəri anlayışlar kimi dərk olunmasıdır, yəni konseptuallaşdırılmasıdır, bir sıra dil vasitələri ilə tərtibi, eləcə də ifadə edilməsi kimi qəbul edilmişdir. Elmi dilçilikdə bura temporal söz birləşmələri (əsas tərəfi zaman, vaxt, an, gün, həftə, ay, il, gecə, səhər, saat, dəqiqə, saniyə, çağ və s. zaman adları ilə yaranan təyini söz birləşmələri), temporal feili sifət tərkibləri, keçmiş zaman feili sifət formalarının istər tək, istərsə də qoşmalarla birlikdə formalaşdığı tərkiblər, həmçinin feili bağlama tərkibləri, sadə cümlələrdən adlıq cümlə və şəxssiz cümlələr, həm zaman əlaqəli, həm də ardıcılıq əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr, zaman budaq cümləsi, şərt və mübtəda budaq cümlələrinin müəyyən hissəsi daxildir. Bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, dilimizdə zərflər (məsələn: səhər, sabah, axşam, gecə və s.), sifətlər (məsələn: dünənki, növbəti, əvvəlki, sonrakı və s.), həmçinin feili bağlamalar (məsələn: çıxanda, yeyəndə, böyüyəndə və s.), feili bağlama tərkibləri (məsələn: səhər açılanda, gəmi yaxınlaşanda), feili sifət tərkibləri (məsələn: görüləcək işlər, batan

günəş, susmuş adam və s.), bir sıra söz birləşmələri (bir gün; srağa gün; birisi gün; irəliki gün; o gün;; günlərin bir günü; dünən yox, srağa gün; sabah yox, birisi gün; gələn ayın əvvəli; iki həftə sonra və s.), frazeoloji vahidlər (qum göyərəndə, dəvənin quyruğu yerə dəyəndə, bornunun dalını görəndə, güvəndiyim dağlara qar düşəndə və s.) zaman kontekstində işləyə bilər.

Leksik zaman mikrosahəsinin komponentləri dildə zaman anlayışını yaradan zaman adlarını ifadə edən leksik vahidlərdir. Onlar dilçilikdə *temporal leksika* termini ilə adlandırılır. Dildə zamanın leksik səviyyədə ifadəsi yalnız temporal leksika ilə məhdudlaşmır, həmçinin zaman bildirən frazeoloji vahidlər də real-obyektiv zamanı özünəməxsus şəkildə ifadə etməyə qadirdir. Azərbaycan dilində zamanı ifadə edərkən ayrı-ayrı leksemlərdən istifadə olunur, məsələn: *hərdən, dünən, müntəzəm, bəzən, sonra, əvvəl, tez-tez, daim, həmişə, hər vaxt, arabir, adətən* və s.

Müasir Azərbaycan dilində mövcud zaman bildirən müəyyən isimlər işin, vəziyyətin vaxtını ifadə etməkdən ötrü yaranmamışdır. Bunlar zaman ölçülərinin adlarıdır, ad bildirmək üçün yaranmış leksik-semantik vahidlərdir. Zaman bildirən isimlərin böyük bir hissəsinin ölçüləri vardır. Bu sözlər çoxcəhətliliyi ilə digər leksik laylardan fərqlənirlər. Onlar əsasən zaman, vaxt, ölçü, kəmiyyət bildirir. Həmin sözlərdə zaman, ölçü, kəmiyyət vəhdəti vardır. İl, gün, saat, dəqiqə, ay, əsr kimi isimlər göstərilən əlamətin daşıyıcılarıdır. İl dedikdə 365 günlük bir zaman, kəmiyyət, ölçü təsəvvürdə canlanır. Gün 24 saatı, saat 60 dəqiqəni, əsr 100 ili və s. ifadə edir. Zaman anlamlı bu sözlər həm də konkret kəmiyyətin göstəricisidir. Belə sözlərdə zaman və kəmiyyət mənaları qovuşmuşdur. Göstərilən məzmunlar biri digərindən təcrid edilmir. Bu sözlərdə ölçü kəmiyyət mənasına nisbətən əsasdır. Deməli, zaman məzmunlu sözlər içərisində qrammatik zaman kateqoriyasının yeganə daşıyıcısı olan feillərin mühüm əhəmiyyəti vardır. Məsələn: *zaman, vaxt, an, çağ, saniyə, gün, müddət, ay, il, təqvim, ilin fəsilləri, ilin ayları, ayların adları, həftənin 7 gününün adı* və s. buraya daxildir.

Dildə adları olan anlayışlar şüurda, təfəkkürdə dərk edilir. Əks halda xüsusi adı olan varlıqların surəti təfəkkürdə əks olunur. Fikrimizcə, zaman, məkan fəlsəfi, obyektiv anlayışlarla yanaşı, burada yalnız dilçiliyin gündəmdə olan problemi adlandırılmalıdır. Səbəb olaraq onu qeyd etmək olar ki, fəlsəfi məzmunun başlanğıc, mühüm, inandırıcı mənbəyi dildir. Fəlsəfi məna, məzmun bir növ dilin canına, qanına hopmuşdur, çünki başdan-başa fəlsəfi mahiyyətlidir. Beləliklə, vaxt/zaman anlamlı dil vahidlərinin linqvistik nöqtəyi-nəzərdən tədqiqi onların fəlsəfi, məntiqi, həmçinin kulturoloji izahlarına nisbətən daha vacib, dəyərli nəticələr əldə olunmasına imkan verir. Bu cür mühüm anlayışların öyrənilməsi isə ancaq linqvistik tədqiqatlarda mümkündür. Zamanın// vaxtin fasiləliklə fasiləsizliyi özündə ifadə etməsi, həmçinin qeyri-müəyyənliyi bildirməsi, eyni zamanda konkret olmaması, rabitəliliyi, maddi sistemlərdə struktur asılılığı kimi dərk edilməlidir. Bu maddi sistemlər, hadisələr, proseslər ümumi varlıq formalarıdır. Lakin zamanla digər konseptləri heç də eyniləşdirmək olmaz. Zaman // vaxt leksemləri onların (zamanın, vaxtın) an, məqam və s. olduğunu açıq göstərir. Bunun üçün də fəlsəfədə və dilçilikdə zaman//vaxt termini meydana çıxmışdır. Müasir Azərbaycan dilində adlar-isimlər, zaman zərfləri, feillərdə zaman kateqoriyası, zaman məzmunlu tabesiz mürəkkəb cümlələr, tabeli mürəkkəb cümlələrin budaq cümlələri zaman//vaxt ifadə edir. Bizim dünyaya gəldiyimiz, yaşayıb fəaliyyət göstərdir.

yimiz, işlədiyimiz, hərəkət etdiyimiz obyektiv aləmdə, dünyada bu gün də mövcud olan bir çox oxşar, fərqli, müxtəlif varlıqlar, predmetlər, hadisələr vardır və bunlar hərəkətdədir. Onların özlərinin adları kimi, hərəkəti və s. dildə reallaşır. Bu səbəbdən də dildə mövcud linqvistik kateqoriyalara, hadisələrə ətraf aləmdə mövcud varlıqlar, predmetlər, hadisələr və hərəkətlərlə əlaqəli baxılmalıdır. Əlbəttə, problemə bu aspektdən yanaşsaq, dilçilik elmi ilə bağlı problemlər, kateqoriyalar haqqında daha düzgün və dolğun obyektiv nəticələrə gəlmək mümkün olar. Dilçilik elmi ilə əlaqədar problemlərə, anlayışlara məhz bu cəhətdən yanaşma fəlsəfənin rolunu böyütmək kimi düşünülməməlidir. Anlayışlara, kateqoriyalara bu aspektdən yanaşmanın dilçilik elmi ilə bərabər, fəlsəfə elmi üçün də müsbət nəticələri ola bilər.

Mövcud frazeologiya lüğətlərində zaman ifadə edən kifayət qədər frazeoloji vahidlər vardır. Təkcə Ə.Orucovun tərtib etdiyi “Azərbaycanca-rusca frazeologiya lüğəti”ndə zaman bildirən frazeoloji birləşmələrin sayı yüzü keçir. [32] Məsələn: *birçəyinin ağ vaxtında* [s.82] *qulağının (ardını) dibini görəndə* [s.108] *dar ayaqda* [s. 113] *dəvənin quyruğu yerə dəyəndə* [s. 115], *canı boğazına yığılanda, canını tapşıranda* [s.137], *əl-ələ verəndə* [s.139], *əlini çəkəndə* [s.141] *iki daşın arasında* [s. 145] *it ilində* [s. 149] *göz açıb yumunca gözlə qaş arasında* [s. 173] *günüün (gündüzün) günorta çağı* [s.180] *sabahın gözü açılmadan* [s.200] *xoruzların ilk banında* [s.232] və s. Məqalədə istifadə olunan zaman mənalı frazeoloji vahidlər dilimizin frazeoloji materialının yer aldığı lüğətlərdən və Azərbaycan dilinin izahlı lüğətlərindən toplanmışdır.

Müasir Azərbaycan dilində həm də müəyyən, dəqiq zaman kəsiyini ifadə edən frazeoloji birləşmələr də mövcuddur. Bura əsasən dövrü səciyyəli olan zaman mənalı frazeoloji birləşmələr aid edilir. Bu qrupa aid olan frazeoloji birləşmələr aşağıdakılardır:

a) İlin fəsilələrinin adları ilə əlaqədar olanlar: məsələn: *qışın oğlan çağı, yayın cırhacırı, gül vaxtı, quyruq donan vaxt, təzə meyvə vaxtı, yaz ağzı* və s. Yeri gəlmişkən burada *quyruq donan vaxt* birləşməsi üzərində dayanmaq istərdik. Bu ifadə bəzən *quyruq doğan vaxt* kimi işlədilir. Yayın sonlarına yaxın, daha dəqiq avqust ayının 5-dən etibarən havanın gecələr nisbətən sərin keçməsinə bu ifadəyə istinadən müəyyən edirmişlər. Lakin bu dövr *quyruq donan vaxt*, həm də *quyruq doğan vaxt* olaraq işlədilməklə, eyni frazeoloji birləşmənin iki variantı meydana çıxmışdır. Bu ifadə yayın ikinci yarısında quyruqlu ulduzun doğması ilə əlaqələndirilir, Bəzən isə bu birləşmə “quyruq donmaq” birləşməsinin təhrif edilmiş şəkli kimi qəbul edilir. Bu ifadə də geniş yayılmışdır. Bədi əsərlərdə də bu ifadəyə əsasən “quyruq donmaq” şəklində təsadüf edirik. Beləliklə, *quyruq doğan vaxt* dildəki *quyruq donan vaxt* frazeologizmi təhrif olunmuş şəkildir.

b) Bütöv günün hissələrinin adlarını bildirən frazeoloji birləşmələr: *Sübh tezdən* sözüünə uyğun gələn frazeoloji birləşmələrə aşağıdakılar daxildir: *səhərin gözü açılmamışdan, günəş doğmamış, xoruzların ilk banında, ezdən ala-qaranlıqda, gün çıxar-çıxmaz, dan yeri söküləndə, tülkü durmazdan, toyuq tardan düşəndə* və s. Dilimizdə zaman bildirən *günorta* sözüünə uyğun işlədilən *günüün (gündüzün) günorta çağı, gün bişirən vaxt., gün çeştə qalxanda* frazeoloji birləşmələri də mövcuddur. Zaman bildirən *aşam* sözüünə ekvivalent olan frazeoloji birləşmələr: *gün əyiləndə, qaş qaralanda, şər qarışanda, gün gedəndə toyuq tara çıxan vaxt,*

çıraq yananda və s. Zaman ifadə edən *gecə* sözüne uyğun frazeoloji birləşmələr aşağıdakılardır: *qaş qaralanda, göz-gözü görməyəndə, gecənin bir vaxtında, gecənin bir aləmində, gecədən keçəndə, gecə keçəndə, gecə düşəndə* və s.

c) Ayların adlarını bildiren frazeoloji birləşmələr: Bildiyimiz kimi, avqust yayın sonuncu, üçüncü ayının adıdır. Bu ay günümüzdə də *qora bişirən ay* və *quyruq donan ay* frazeoloji birləşmələri ilə ifadə olunur.

d) Dilimizdə həftənin günlərinin adlarını bildiren frazeoloji birləşmələr də mövcuddur: onlar birdən-birə formalaşmamış, müəyyən dövrlərdə fərqli şəkildə adlandırılmışdır. Sonradan bu adlar dildə sabitləşmişdir. Fikrimizcə, həftənin günlərinin adlarını ifadə edən sabit birləşmələri zaman bildiren frazeoloji birləşmələr kimi adlandırmaq daha məqsədəuyğundur. Xalqımızın məişət və peşə-təsərrüfat həyatına əsasən ağır gün həftənin birinci gününü adıdır. İkinci gün xalq arasında *duz günü* kimi də adlandırılmışdır.

Zaman ifadə edən sabit söz birləşmələrinin əmələ gətirdiyi semantik qruplardan biri də insanın yaş mərhələlərinin adları ilə əlaqədardır. Qeyd etdiyimiz semantik qrupa daxil olan sabit birləşmələrin temporal mənası birbaşa deyil, dolayı yolla anlaşılır, başqa sözlə, bu sıradan olan frazeoloji birləşmələrdə zaman mənası açıq yox, üstüörtülü, gizli şəkildə özünü büruzə verir. Həmin frazeoloji vahidlərə nümunələr: *saçına dən düşəndə, müdrik çağında, ilanboğan vaxt(ıdır), saçlarını/saqqalına dən düşmək, saqqalının ağ vaxtında, ömrün yaz çağında, ömrünün çiçəklənən vaxtında, bir ayağı burda, bir ayağı qəbirdə* və s.

Frazeoloji birləşmələrin müşahidəsinə əsasən qeyd etmək olar ki, dilimizdə *həmişə* mənasına ekvivalent olan zaman anamlı frazeoloji vahidlər kifayət qədərdir. Onların böyük əksəriyyəti *qədər, -can², kimi* qoşmaları ilə işlənir, həmçinin zaman çaları yaradır. Məsələn: *ölənə qədər, canı ağzından çıxana kimi, axır gününə qədər, son damla qanınacan, səsi gəlməyəncən, sorağı çıxmayana qədər* və s.

Tez-tez və *tez* temporal sözüne ekvivalent olan sabit söz birləşmələri müəyyən zaman daxilində proses, iş, hal-hərəkət, yaxud hadisələrin təkrarlılığını bildirir. *Tez-tez* semantikası temporal frazeoloji söz birləşmələri hərəkət, proses və hadisələrin arabitir deyil, davamlı, ardıcıl, sürəkli, fasiləsiz və ya fasiləli olub-olmasından asılı olmayaraq müntəzəm olaraq baş verə bildiyini ifadə edən frazeoloji söz birləşmələridir. Məsələn: *bəsdir demədən, həftə səkkiz, mən doqquz oturub-durub, bir ucdan, kimsəyə aman vermədən, işin ucunu buraxmadan, iki daşın arasında, əlim yandıda, canına soyuq keçməyə qoymamaq* və s.

Gec temporal sözüne uyğun olan sabit birləşmələr hərəkət, iş, hadisə, vəziyyət və prosesin həyata keçmə sürətinin zəif olduğunu göstərməklə yanaşı, həm də baş vermiş hərəkət, iş, hadisə və ya prosesin artıq həyata keçdiyini, daha gec olduğunu, yəni daha dönüşün mümkün olmadığını bildirir. Məsələn: *aradan çıxmaq, işin içindən çıxmaq, iş işdən keçib, başını bağlaya q (bitsin), olan oldu, keçən keçdi, olduysa oldu, torba doldu, qaz yerişi ilə* və s.

Dərhal temporal sözü dəqiq olmayan zaman kəsiyini ifadə edir. Qeyd etmək lazımdır ki, *dərhal* mənası ifadə edən frazeologizmlər müddəti ifadə etsə də, məna tutumuna görə ən kiçik zaman kəsiyini bildirir. Məsələn: *göz açıb yumunca, göz qurpımında, gözlə qaş arasında, ağzından söz çıxınca, ilk baxışda (baxışdan)* və s.

Heç vaxt mənasına uyğun olan temporal frazeologizmlər eyni semantik tutuma malikdir, mikrosahə formalaşdırma bilir. hərəkət, proses və hadisənin baş ver-

məsinin qətiyyəən mümkün olmadığını, başvermə ehtimalının sifıra bərabər olduğunu bildirir. Məsələn: *dəvənin quyruğu yerə dəyəndə, qulağının dibini görəndə, iki dünya bir olsa da, yerlə göy birləşsə də, fələk göydən yerə ensə də, boynunun ardını görəndə, qum göyərəndə, dünya dağılsa da, yüz ilə qala, dünyada bir sən, bir mən qalsam belə, durub məzardan gəlsə də, dünya dağılsa da* və s.

Vaxtında semantikasına malik temporal səciyyəli frazeoloji birləşmələr hal-hərəkət, proses, eləcə də hadisənin anında, lazım olduğu məqamda baş verdiyini ifadə edir, dildə say etibarilə çox deyildir. Məsələn: *söz vaxtına çəkər, lap yerinə düşdü, vaxtı çatanda, vaxtı yetişmək, namaz üstündə olmaq*, və s.

Qəfil, vaxtsiz, bivaxt mənasını ifadə edən temporal frazeoloji birləşmələr *vaxtlı* semantikali frazeoloji birləşmələrə qarşılıq təşkil edir, başqa sözlə, hal-hərəkətin, proses və hadisənin zamanında, məqamında, birdən-birə baş vermədiyini ifadə edir, dildə say etibarilə çox deyildir. Məsələn: *toydan sonra nağara, heç hənanın yeridir, çağırılmamış qonaq//bayatı, yetmişində yorğalamaq, yay gəlməmiş qızıışmaq, məndə varam deyər ortaya çıxmaq* və s.

Qısa zaman kəsiyi anlamı ifadə edən frazeoloji birləşmələr iş, hal-hərəkətin, hadisə və prosesin çox qısa müddətdə baş verdiyini ifadə edir, dildə say etibarilə çox deyildir. Məsələn: *qulağının dibindən halva qoxusu gəlmək, bu gün sabahlıqdır, bir oturma, bir uduma, oturmağa macal tapmamış, gözünü yumub açınca, yumurtadan təzə çıxmaq, bələkdə ikən məhv olmaq* və s.

Uzun zaman ərzində anlamlı frazeoloji birləşmələr iş, hərəkət, hadisə və prosesin uzun müddətə baş verdiyini xarakterizə edir, bunlar qısa müddət semantikali frazeologizmlərlə əkslik təşkil edir. Bu qəbildən olan frazeoloji birləşmələr dilimizdə say etibarilə çox deyildir. Məsələn: *günü günə satmaq, çox sular axıb, lövbər salmaq, yaz gələr yonca bitər, dilində tük bitib, (kimsə) bütün günü qapıda bitəndə, günü günə satmaq, (hər gün) sabah-sabah demək* və s.

Nəticə. Dilimizdəki zaman anlayışını ifadə edən frazeoloji birləşmələr müxtəlifdir, həm də rəngarəngdir. Zaman bildirən frazeosemantik zaman sahəsinin 2 leksik-frazeoloji sistemdən təşkil olunduğunu qeyd etmək olar: a) bunlar qeyri-nisbi zaman anlayışı ifadə edən frazeologizmlərin formalaşdırdığı mənə qruplarına müəyyən müddətli zaman kəsiklərinin adlarını, yəni fəsillərin, günün hissələrinin, ay və həftənin günlərinin adlarını bildirən frazeoloji vahidlər, insanın yaş mərhələlərinin adlarını bildirən frazeoloji vahidlər, eyni zamanda zaman məzmunlu sözlərə ekvivalent olan frazeologizmlərdir. b) nisbi zaman anlayışı bildirən frazeoloji birləşmələr danışiq anına, yaxud artıq baş vermiş hər hansı bir hadisəyə, hərəkətə nisbətən keçmiş, indiki və gələcək zamanı özündə əks etdirir. Zamanın dildə ifadə olunması əsasən zaman haqqında anlayışlarının morfoloji səviyyəyə qalxması ilə assosiasiya edilir, yəni zamanın dildə reallaşmasından bəhs edərkən ən əvvəl qrammatik kateqoriya olan feil zamanları barədə şərh etmək lazım gəlir. Zaman anlayışı həm dilin morfoloji səviyyəsinə, həm də leksik, leksik-sintaktik, frazeoloji səviyyələrinə, eləcə də diskurs və mətn səviyyələrinə təsir etmişdir.

Ədəbiyyat:

1. Axundov, A.A. Feilin zamanları. Bakı, ADU nəşri, 1961, 131 s.
2. Şirinov, A.Ə. Sosial zaman və sosial məkan. B., 2012. 319 s.

3. *Tahirova V.I.* Azərbaycan dilində məkan və zaman bildirən frazeoloji birləşmələr. B., 2018, 144 s.
4. *Tahirov İ.M.* Temporal leksika. Bakı: Nurlan, 2008, 135 s.

Sevinc Musayeva

Summary

TIME-EXPRESSING IDIOMATIC EXPRESSIONS

The category of time is realized through the methods of linguistic expression. Linguistic time is the essence of both physical and philosophical aspects of time independent of us in objective reality, it is considered as a set of means of expression through linguistic methods, the essence of linguistic time is the understanding of time relations, it is accepted as a theoretical concept. The expression of time in the language is mainly related to the rise of time concepts to the morphological level, that is, when talking about the implementation of time in the language, first of all, it is necessary to comment on the grammatical category of verb tenses. The concept of time affected the morphological level of the language, as well as the lexical, lexical-syntactic, phraseological levels, as well as the discursive and textual levels.

Севиндж Мусаева

Резюме

ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИЕ ВЫРАЖЕНИЯ, ОБОЗНАЧАЮЩИЕ ВРЕМЯ

Категория времени реализуется через способы языкового выражения. Лингвистическое время представляет собой сущность как физического, так и философского аспектов времени, независимого от нас в объективной реальности, оно рассматривается как совокупность средств выражения лингвистическими методами, сущностью языкового времени является понимание временных отношений, оно принимается как теоретическое понятие. Выражение времени в языке связано главным образом с подъемом понятий времени на морфологический уровень. Понятие времени затронуло морфологический уровень языка, а также лексический, лексико-синтаксический, фразеологический уровни, а также дискурсивный и текстовый уровни.

Rəyçi: dos. F.Niftəliyeva

ƏDƏBİYYAT

Cəmilə Dəmirova

Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi

 10.30546/2518-752X.1.507.028

ƏLİ İBN ABD ƏR-RƏHMAN ƏS-SİQİLLİ YARADICILIĞININ JANR VƏ SƏNƏTKARLIQ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: Ərəb-Siciliya ədəbiyyatı, Qərbdə yaranan ərəb ədəbiyyatı, Siciliya müsəlman ağalığında, Əli əs-Sıqilli, əs-Sıqillinin divanı

Keywords: Arab-Sicilian literature, Arabic literature that originated in the West, Sicily under Muslim rule, Ali al-Siqilli, diwan of al-Siqilli

Ключевые слова: арабско-сицилийская литература, арабская литература, появившаяся на Западе, Сицилия под властью мусульман, ас-Сыгылли, диван ас-Сыгылли

Siciliyada IX-XI əsrlərdə yaranan ədəbi nümunələr ərəb ədəbiyyatının Qərbdə formalaşmış maraqlı bir qolulnu təşkil edir. İki əsr boyu ərəb ağalığı altında olmuş Siciliya ədəbi-mədəni mühiti vahid ərəb-müsəlman dünyasına misilsiz xidmətlər göstərmişdir. Bu dövrün əsas simalarından biri kimi diqqət çəkən XI əsr Siciliya şairi Əli ibn Abd ər-Rəhman əs-Sıqillinin yaradıcılığı haqqında mənbələrdə olduqca az məlumata rast gəlinir.

Şairin divanını ilk dəfə toplayıb nəşr etdirən Hilal Naci olmuşdur. Divanın birinci nümunəsi “ha” (ح) hərfi ilə qafiyələnən (haiyyə) şeiridir. 29 beytdən ibarət qəsidə mədhiyyə janrında olsa da, sinkretik xarakterdədir. Bənu Muvaffaq ailəsinə həsr olunmuş qəsidənin ənənəvi tərzdə nəsiblə başladığını görürük. İlk 10 beyt müzəkkər qəzəl janrındadır. Sonrakı iki beyt vəsfdir. Axıncı 17 beyt mədhiyyə janrındadır.

هل على ذي شبيبة من جناح
أيها اللائم الذي حسب اللوم
خلتي أعتنم سعادة عمري

في تماديه خَطوةً في المزاح
صلاًحاً ما فيه لي من صلاح
في اغتباق مُردِّدٍ واصطباح [3, s. 14-17]

Cavan bir insanın zarafata meyl etməsi günahdır mı?

Ey danlağı əlində silah edən kəs!

Mənim üçün bu danlağın heç bir xeyri yoxdur.

Qoy mən həyatın xoşbəxtliyindən öz qənimətimi qoparım

Və gecə-gündüz şərab içim.

Şeirdəki təzadlar sistemi Əli əs-Sıqillinin şairlik qüdrətindən xəbər verir:

إِغْتَبِقَ – gecə şərab içmək və اصْطَبَحَ – gündüz şərab içmək

خُرْسَ – lallıq, danışmamaq və نُطِقَ – nitq, danışmaq sözlərilə təzad yaradır.

Yuxarıdakı parçada رد العجز إلى الصدر – şeirin sonunun əvvəldə verilməsi - poetik fiquruna rast gəlinir.

أنا صاحٍ من خمرةٍ غيرِ أني

لستُ من خمرٍ مقلتيه بصاحٍ

Və yaxud

فضحتنا المدامُ بين الندامى

[3, s. 15] حبذا هتكتي به واقترضاحي

Əsərdəki الحجل والشاح (şeirin sonuncu beyti) həm istiarə, həm də təzad sənətinin gözəl nümunəsidir. Qocalığın gicgaha kəmənd atması da istiarəyə gözəl nümunə kimi cansız məfhuma insana xas xüsusiyyət aid edir. Əsərdə təkrir - tənqis və iştiqاق poetik fiqurları da boldur:

صلاح – صلاح

معنى المعنين

مليح الملاح

راح – راح sözləri bu sənətlərə misaldır.

Qəsidənin vəsf hissəsi kiçik (cəmi 2 beyt) olsa da, maraқ doğurur. Burada nəzərə çarpan gül-çiçəklər məşuqun epiteti kimi canlanır:

في شقيقٍ ونرجسٍ وأقاحٍ ومتى ما نظرتُ نَزَهْتُ طرفي

فكأنَّ الإلهَ إذ خَلَقَ الخلقَ

[3, s. 15] براه لفتنتني باقتراحى

Ona baxarkən sanki gözlərim pion, nərgiz və çobanyastığı gülləri arasında seyr edirdi.

Sanki Allah yaratdığı hər bir məxluqu məni fitnəyə salmaq üçün xəlq edib.

Mədhyyə hissəsində məmduhun ilk növbədə səxavəti təriflənir:

كُتِبَ الجودُ في المكارمِ منكم

صُخِّفَ ما لها مدى الدهرِ ماحٍ

بأيادي محمدٍ أصبح الشعر

[3, s. 15] حخطير الأثمان والأرباح

Səxavət sizin kəramətiniz barədə dəhr durduqca pozulmayacaq səhifələr yazıb Məhəmmədin əli ilə şeir sənəti qiymətə minib mükafatlandırıldı.

Səxavətin katib kimi şəxsləndirilib səhifələr yazması təşxis-istiarədir. Dəhr durduqca pozulmayacaq səhifələr müqəddəs yazını xatırlatdığından təlmih sənəti sayıla bilər. Burada Lövhü Məhfuzə işarə olduğunu düşünmək olar.

Şair öz sənətini də tərifləməyi unutmur; mənalarını parlaqlıqda ulduza bənzədir. Qafiyələrinin ruh kimi xəfif və lətif olduğunu bildirir (məsələn, Divan, səh 16).

İmad əl-İsfahani Nil çayının Mihrican bayramı zamanı işığa qərқ olmasını başqa şairlərin – Əndəluslu Uməyyə ibn Əbi-s-Saltın və ibn Xafəcənin də vəsf etdiyini bildirir. Çox güman ki, Uməyyə öz şeirini Əli əs-Sıqillinin təsiri altında yazıb.

Bu topluda bəzi şeirlər öz orijinallığı ilə seçilir. Məsələn, aşağıdakı şeir bir müəmma sənətidir. Şeir barədə həm خريدة القصر (Xəridət əl-Qasr), həm də "Divan"da deyilir:

قال معمى وهو تميم، وموضعه حرف التاء:

اسم الذي اضحى فؤادي به

معدباً صبا بتعذيبه

إن صيروا أوله ثانيا

[3, s. 44-45] غداً اسمه بعض صفاتي به

*O bir müəmma söyləyib. Müəmmada Təmin (nəzərdə tutulur)
Müəmmada yeri dəyişən hərf “tə”di.*

Bu elə addır ki, qəlbim

Onun eşqindən əzab için

Əgər onun adının əvvəlini ikinci hərfi ilə dəyişsən, mənim ona olan halım bilinər.

Həqiqətən də, şairin nəzərdə tutduğu ad تميم (təmin) ola bilər. Çünki burada birinci və ikinci hərflərin yerini dəyişəndə متيم (muteyyim) sözü alınır ki, bu da “həddindən artıq aşıq” anlamına gəlir. Bu sözə biz Kəb ibn Zuheyriin بانت سعاد (Bənət Suad – məşhur Burdə qəsidəsi) qəsidəsinin ilk beytində rast gəlirik:

متيم اثراها لم يفد مكبول بانت سعاد فقلبي اليوم متبول

Suad məni tərək etdi, qəlbim sanki xəstə düşüb.

Qandallanmış bir aşıq kimi onun ardınca qalib. [1, s. 226-227]

Divanda Əli əs-Sıqillinin müstəzad (مستزاد – əlavə edilmiş; artırılmış; ədəbiyyatda: biri uzun, digəri qısa həm qafiyə misralardan ibarət lirik şeir [2, s. 140] janrında bir nümunəsi də var. Məlumdur ki, müstəzad fars və türk şeirlərində yayılmış bir janr olub. Əli əs-Sıqillinin belə bir şeir yazmasının səbəbi onun kənar mədəniyyətlərdən təsirlənməsi ola bilər. Məlumdur ki, strofik (bəndli) şeir sayılan muvəşşahın bir çox növü olub və onun müstəzada yaxın forması da ola bilər. Həm “Xəridət” müəllifi, həm də “Divan” tərtibçisi bu şeiri belə təsvir edir:

وقال وهو ما يقرأ على خمسة أوزان

(Aşağıdakı şeiri) Dedi. Bu şeir beş vəzndə oxuna bilər.

Bu kiçik qeyddən belə bir fikir hasil olur ki, ərəb müəllifləri şeirin ayrıca bir forma olmasının fərqi varmadan onu qəsidə formasına salıb müxtəlif ahəng-vəznə oxunmasını nəzərdə tutmuşlar. Əslində bu unikal bir formada yazılmış şeirdir. Formaca müstəzad olmaqla yanaşı, bütün birinci misraların da öz arasında qafiyələnməsi maraqlıdır:

و غزال مشنف قد رثى لي بعد بعدي

قد رثى لي بعد بُدي

لما رأى ما لقيت

مثل روض مضموف

لا أبالي وهو هندي

[3, s. 47-48] في حبه إذ ضنيت

Bu, bəzək-düzəkli bir ceyrandır.

Ondan uzaqlaşdığımın mərsiyə deyib (ağlayır)

Mən onu görərkən

Sanki bəzəkli bir bağça görürəm.

Mən fərqi varmasam da, onun dərdindən,

Eşqdən çərləyib xəstə kimi olmuşam.

Şeirin bütün birinci misraları öz arasında kəsrelə f (fə) hərfi ilə qafiyələnir. İkinci misralar د (dəl) hərfinin ي (yə) ilə birləşməsi kimi qafiyələnir. Müstəzad misralar isə ت (tə) ilə qafiyələnir.

Əli əs-Sıqilli həm də vəsf ustası idi. Onun bəzi meyvələri vəsf etməsi mənbələrdə qorunub saxlanıb. “Divan”ın ikinci hissəsində narıncın və armudun vəsfini görürük (s. 51-52). Amma bu vəsflər gözəlin epiteti olaraq anılır. Onun xurma ağacını təsvir etməsi əsl vəsf nümunəsidir. Bu şeir ibn Qattanın antologiyasında hiyf olunub, sonra divana salınmışdır (İbn Qatta, divan, s. 46, cəmi 128). Bir məsələni qeyd etmək lazımdır ki, Əli əs-Sıqilli divanında şeirlərin təqdimi ilə əsl məzmunu bəzən fərqli olur. Qeyd etdiyimiz kimi onun xurma ağacını təsvir etdiyi,

daha doğrusu xurmanın təsviri kimi adlandırılan şeiri həqiqətən də vəsf sənətidir. Amma bu divanda qeyd edildiyi kimi yalnız xurmanın təsviri olmayıb, bir bostaniyyə və ya raudiyyə şeiridir; burada bağ, baxça təsvir olunur. Burada şairin çox sevdiyi pionların çobanyastığı və nərgizin də təsvirini, soyuq sulu bulağın, göydəki ulduzların da təsvirini görürük. Eləcə də, şair boyunlarına muncuq taxmış gözəl qızların da təsvirini verir. Şeyrlə tanış olaq:

وروض حديق كالشباب طرقته
ترقوق في أحداق نرجسه الندى
وتفتت فيه للأفاحي مباسم
وللنجم في أفق السماء ركود
كما استعير العشاق
[3, s. 46]

Baxça cavan qıza bənzəyirdi.

Ona yaxınlaşarkən göydə ulduzlar səssiz sular kimi donmuşdu.

Nərgiz güllünün gözlərində şəh parıldayırdı

Sanki dözümlü bir aşıq göz yaşlarını saxlayıb tökülməyə qoymurdu.

Çobanyastığılar bizə baxıb gülümsəyirdi

Pionların isə xəcalətdən yanağı qızarmışdı.

Gördüyümüz kimi şair burada bir sıra bənzətmələr yaradıb. Nərgizin gözlərindəki şəhin göz yaşını boğmağa çalışan aşıqın gözlərinə bənzəməsi, pionların xəcalət çəkməsi istiarə-təşxis nümunəsidir. Şair kiçik bir parçada bağları, suları, göyləri və insanları müxtəlif ağac və çiçəklər əhatə edən gözəl bir səhnə yaradır. Bu şeirə ibn əl-Mutəzzin və Sənaubərinin təsiri olduğunu düşünə bilərik.

Aşağıdakı parçada şair bir məclisdə gördüyü rəqqasəni təsvir edir:

هيفاء إن رقصت في مجلس رقصت
قلوب من حولها من حذقها طربا
خفيفة الوطء لو جالت بخطوطها
في جفن ذي رمد لم يشتك الوصبا
[3, s. 43]

Heyfə məclisdə rəqs edəndə, insanların qəlbi

Onun gözəl rəqsindən cuşə gəlib rəqs edir.

Addımları yüngüldür. O, rəqs edəndə tor görən gözlərə belə işıq gəlir

Onlar xəstəlikdən şikayətlənmir.

Burada “qəlblərin rəqs etməsi” ilə istiarə sənəti yaranıb. Əslində, danışq dilində də “qəlbim yerindən oynadı” və sairə kimi ifadələr işlənir.

Əli əs-Sıqilli Əbu-l-Həsən Əli ibn Əhməd ibn əl-Mudəbbir adlı şəxsə həsr etdiyi mədhiyyəni qılmaniyə ilə başlayır:

هذي العيون وهذه الحدق
فليند من بفؤاده يتيق
لو أنهم عشقوا لما عدلوا
لكنهم عدلوا وما عشقوا
عنفوا علي بلومهم سفها
لو جَزَ عوا كأس الهوى رفقوا
[3, s. 56-57]

Bu gözlər, bu bəbəklər

Qoy eşqdə vəfali olanlar yaxınlaşsın.

Adamlar məni məzəmmət etdi. Onlar özləri aşıq olsaydılar,

Məni məzəmmət etməzdilər.

Adamlar inadla məni eşqimə görə danladı

Əgər onlar da eşq badəsini içsəydilər, mənə yoldaş olardılar.

Eşq barədə bu cür ümumi mülahizələrdən sonra şair məşuqun təsvirini verir.

Xəz geyimli, bilərzikli, məşuqun yuxarı təbəqədən olmasını düşünmək olar:

ومسر بل بالخز معتجر
منه باكملة ومنتطق
عجبي لجبهته وطرته
وضح الصباح وما انجلي الغسق
يا ليلة نادمت كوكبها
في حيث اطلعه لي الأفق
لو لم أعجل كاسه بجنى
فيه الزود لكنث أحترق
[3, s. 56-57]

*Əynində şalvar və xəz geyimlər var. Bədəni doludur
Belinə kəmərlər bağlayıb.
Mən onun alnını və zülfünü çox sevirəm.
Sanki sübhü gecə çəkilməmiş doğub.
Ey səmada mənə görsənən ulduzlara yoldaşlıq edən gecə!
Əgər onunla meyvə yeyib, soyuq su qatılmış şərab içməşəydim
Alışb yanacaqdım.*

Bu şeirdə təzadlar sistemi ənənəvi tərzdə olub üz-saç, gecə-gündüz, işıq-qaranlıq, su-atəş rəmzləri üzərində qurulub.

عجبي لجبهته وطرته ... وضح الصباح وما انجلي الغسق

beyti (yuxarıda verilən parçanın yeddinci beyti) ənənəvi aln-zülf, sübh-gecə obrazlarını gözəl bir tərzdə təqdim etməsi ilə maraqlandırır. Sübh gecənin qaranlılığı içərisindən parlayıb doğduğu kimi, gözəlin alnı da qarqara zülfün içərisindən parlayır.

Mənbələr Əli əs-Sıqillini bədahətən şeirlər deyən müqtədir biri kimi təsvir edir. O, baş vəzirin (رئيس الرؤساء – Raisu-r-ruəsə) hüzurunda olarkən qırmızı və ağ qızılqüllərin olduğunu görüb bədahətən deyir:

يعبق من طيب معانيكا كأنما الورد الذي نشره
قد قابلت بيض أياديكادماء أعدائك مسفوكة [3, s. 64]

*Sanki qarşında açılmış qızılqüllər
Ətrini sənün ucalığından alıb.*

Sanki sənün ağappaq əllərindən

Düşmənlərin qanı tökülür.

Gördüyümüz kimi, şair rəng simvolikasından məharətlə istifadə edib ağ gülləri ağ əllərə, qırmız gülləri isə qana bənzədir.

Ədəbiyyat:

1. Qasımova, A. Ərəb ədəbiyyatı tarixi, V-XIII əsrlər – Bakı: Elm, – 2019. – 674 s
2. Klassik Azərbaycan Ədəbiyyatında işlənən Ərəb-Fars Sözləri Lüğəti, II cild, – Bakı: Şərq-Qərb, - 2005. – 472 s
3. ديوان علي بن عبد الرحمن البلقيني الصقلي - حققه وقدم له وصنع ذيله هلال ناجي ، دار الرسالة للطباعة ، بغداد، 1376 هـ / 1976 م ، 79 ص

Jamila Damirova

Summary

GENERIC AND ARTISTIC FEATURES OF THE WORKS OF ALI IBN ABD AR-RAHMAN AS-SIQUILLI

Arabic literature that emerged on the island of Sicily, which was conquered by the Arabs in the 9th century, remained outside the scope of scholarly attention for a long time. This literary tradition has not been studied at a sufficient level and has yet to receive the recognition it deserves from philologists.

This article explores the surviving sources and the creative output of poets such as Ali ibn Abd ar-Rahman as-Siqilli, who lived and worked in Sicily. The life and work of as-Siqilli coincide with the period following the end of Arab rule on the island. This era may be

considered the flourishing period of Arabic literature in Sicily. Notably, some Christian rulers supported literature and poets from Sicily and invited them to their courts. Thus, having broken free from its earlier constraints, Sicilian Arabic literature entered a period of flourishing.

Джамиля Дамирова

Резюме

**ЖАНРОВЫЕ И ХУДОЖЕСТВЕННЫЕ ОСОБЕННОСТИ ТВОРЧЕСТВА
АЛИ ИБН АБД АР-РАХМАНА АС-СЫГЫЛЛИ**

Арабская литература, появившаяся на острове Сицилия, завоеванном арабами в IX веке, долгое время оставалась вне поля зрения исследователей. Эта литература не изучена на должном уровне, и еще не получила заслуженной оценки со стороны филологов. В данной статье исследуются источники, дошедшие до наших дней, творчество таких поэтов, как Али ибн Абд ар-Рахман ас-Сыгылли, которые жили и творили на Сицилии. Жизнь и творчество ас-Сыгылли совпадают с периодом после окончания арабского правления на Сицилии. Этот период можно считать периодом расцвета арабской литературы на Сицилии. Так, некоторые христианские правители покровительствовали литературе и поэтам из Сицилии, и приглашали их в свои дворцы. Таким образом, освободившись от оков, сицилийская литература вступает в период расцвета.

Rəyçi: prof. A.Qasimova

Emiliya Əliyeva
Azərbaycan Universiteti

 10.30546/2518-752X.1.507.031

KRİSTİN BRUK ROUZUN “MƏHƏBBƏTİN DİLLƏRİ” ROMANINDA MÜHARİBƏDƏN SONRAKI LONDON İNTELLEKTUAL MÜHİTİNDƏ KİMLİK AXTARIŞI PROBLEMI

Açar sözlər: Kristin Brooke-Rose, müharibədən sonrakı dövr, realizm, roman, diskurs

Key words: Christine Brooke-Rose, post-war, realism, novel, discourse.

Ключевые слов: Кристин Брук-Роуз, послевоенное время, реализм, роман, дискурс

*Təqlid uşaqlıqdan bütün insanlara xasdır... (onlar) təqlidə daha qabildirlər və ilk bilikləri də məhz onun sayəsində əldə edirlər.
Aristotel, Poetika*

GİRİŞ

Bədii yaradıcılıq istiqaməti kimi realizm Aristotelin təqlid konsepsiyasından doğularaq tarix boyu ədəbiyyatın ən sadıq yol yoldaşı olmuş, müxtəlif dövrlərdə fərqli cərəyanların xüsusiyyətləri sırasında yer almış, daha da irəli gedərək, zaman-zaman sükanı əlinə almağa belə nail olmuşdur. XIX əsrin sonunda alman əsilli sahibkar, həvəskar arxeoloq Henrix Şlimanın tədqiqat komandasının antik ədəbi mətnlərindən çıxış edərək aşkara çıxardığı qədim Troya şəhəri dünya ictimaiyyətinə sübut etdi ki, ədəbiyyatın körpə, beşiyindəki, illərlə mif, uydurma zənn etdiyimiz təzahürü belə, sən demə elə gerçəyin özü imiş! Ulu Homer özünün möhtəşəm “İliada” və “Odisseya”sını uydurmamış, eposlarının mayasını reallıqdan götürmüş, qədim Yunanıstanın gerçəkliklərini bəşəriyyətə obrazlı, özünəməxsus şəkildə bu iki ədəbi-bədii abidə sayəsində miras qoyub getmişdir.

Beləliklə sivilizasiyamızın tarixi qədər yaşı olan realizm ədəbiyyatşünaslığın diqqətindən kənar qala bilməmiş, əsərlərin qanına hopmuş yaradıcılıq istiqaməti kimi tədqiqatlara cəlb olunmuş, məhz bu uzun tarixi inkişaf yolu ilə bağlı olaraq realizmə verilən saysız təriflər, izahatlar meydana gəlmişdir. Lakin yaradıcılıq metodu kimi realizmə verilmiş “ən geniş yayılmış tərifdə deyilir ki, bu metodun müddəalarından çıxış edən ədəbiyyat və mədəniyyətin əsas vəzifəsi həyatı onun hadisələrinə uyğun obrazlar vasitəsilə təsvir etməkdir” [1, s. 111].

Dünya ədəbiyyatında realizmə estetik cərəyan kimi nəzər salsaq, ədəbi termin kimi XIX əsrdə Fransada yarandığı, O.Balzak, Q.Flober, G.Mopassan, M.Y.Dostoyevski, P.Neruda, M.F.Axundov, C.Məmmədquluzadə kimi yazıçıların adıçəkilən cərəyanın müxtəlif coğrafiyalarda görkəmli nümayəndələrinin olduğu aydın olur. Lakin nəzərləri Avropanın şimalına, Britaniya adalarına çevirsək, realizm cərəyanının XIX əsr Viktoriya dövrü ilə əlaqəli olduğunu, Ç.Dikens,

V.M.Tekkerey, Bronte bacıları, G.Eliot və b. yazıçılarla təmsil olunduğunu görürük. Daha detallı araşdırsaq, bu dövrdə tənqidi üslubda (Tənqidi realizm) baş qaldıran realizmin aparıcı bədii yaradıcılıq forması kimi, onun macərə (R.L.Stiven-son), dedektiv (A.K.Doyl), imperialist (R.Kiplinq), sosial (T.Hardi) məzmunlu növlərinin meydana gəlməsinin şahidi olmaqla bərabər, əsrin sonlarına yaxın isə naturalizm işığında özünün ən təbii, çılpaq formasında əmin addımlarla yoluna davam etdiyini görürük.

XIX əsrin sonu realizm ədəbi cərəyan kimi bir əsrə yaxın mərkəzində dayandığı səhnəni modernizmə təhvil versə də, lakin onu hələ də pərdənin arxasında, mədəniyyətin, incəsənətin qanında hiss edirik. Belə ki, hər nə qədər özündən əvvəlki ədəbi cərəyanları inkarı mövqedən çıxış etsə də, Modernizmin özü də həmin o reallığa “ irrasional, yarışüurlü, anti-sentimental yaxud da yüksək individualist baxış bucağından” baxmağa şərait yaradan innovativ texnikanı təqdim edirdi”.

“ The Modernist writers reacted against realism in fiction and the remains of Romantic sentimentalism in poetry by introducing technical innovations that could be used to look at reality from the point of view of the irrational, the subconscious, the anti-sentimental, or the highly individualistic” [2].

Tədqiqata cəlb edilmiş müharibə sonrası (post-war) Britaniya ədəbiyyatı Viktoriya dövrünün ənələri, ədəbi-estetik xüsusiyyətləri ilə sıx bağlıdır. Bəs bu dövrün Britaniya reallıqları nə idi?

II Dünya Müharibəsindən sonrakı (post-war) Britaniya ədəbiyyatı Avropa ədəbiyyatının tərkib hissəsi kimi. Xüsusiyyətləri. Kristin Bruk Rouz dövrünün Avropa reallıqları. Müharibə gerçəyi.

Müasir dövrümüzə elə də uzaq olmayan ötən XX əsr minillərlə yaşlı olan sivilizasiyamızı elmi texniki tərəqqi, ixtiralar (avtomobil, radio, televiziya) fonunda mehriban qarşılasa da iki dünya müharibəsi, böyük iqtisadi böhran, diktatura idarə üsulu, faşizm, totalitarizm, nüvə silahının meydana gəlməsi, yeni tipli müstəmləkəçi dövlətlərin yaranması (SSRİ), soyuq savaş və b. bu kimi əsaslı hadisələrlə tarixinin, bəlkə də, ən ağır mərhələsindən keçirdi. Müharibə isə bunların ən dəhşətli, gətirdiyi fəlakət, səfalət, əziyyətlərlə, sözün əsl mənasında, dünyanın altını üstünə gətirmiş, bəşər tarixini siyasi, iqtisadi, ictimai, mədəni müstəvidəki hərəkət istiqamətini dəyişməyə məcbur etmişdir.

Fəlakətin episentridəki, dünyası başına yıxılmış Avropa insanı bu xaotik durumu görməyə, anlamağa, dərk etməyə cəhd etdi, onu yeni təsvir, ifadə vasitələri ilə izahına çalışdı. Artıq “mədəniyyətin qürubu” nu izləyən ziyalı insan əlində olan-qalanını yenə mədəniyyətə, o cümlədən ədəbiyyata, bədii yaradıcılığa sublim etməli, gələcək nəsillərə nələrisə miras qoymalı idi.

Müharibədən sonra (post-war) Avropa ədəbiyyatının təmsilçiləri olan Britaniyalı müəlliflərin qələmindən çıxan roman, dram eləcə də poeziyada əks olunana ənənələr əsrin birinci yarısında meydanı ələ keçirmiş modernizm, ondan da əvvələ aid Viktoriya dövrünün ədəbi-bədii prinsiplərindən çıxış edirdi. Dövrün aparıcı nümayəndələrinin bir qismi (Kinqsley Emis, Con Vein, Kolin Vilson, Con Breyn, Deyvid Storey, Alan Sillitou, V. Kuper, Sten Barstou, Ayris Mördok) həmin prinsiplərə əsaslanaraq yeni əsərlər ərsəyə gətirmiş, digərləri isə bu ənənələrdən uzaqlaşaraq fərqli istiqamətlərə meyl etmişlər (The Angry Young Men). Dövrün estetik fikrinə təsir edən ən böyük tarixi faktorlardan biri də Britaniya imperiyasının

dünyada dominat nüfuzunun zəifləməsi, İngiltərənin əvvəlki qüdrətini itirməsi oldu. Gündən-günə qüvvətlənən işçi təşkilatlarının səsi yüksəlir, qadınların kişilərlə bərabər hüquqları, həmçinin sosial qanunlara, əhalinin rifahına xüsusi diqqət yetirilməsi tələb olunurdu. Bütün bu tarixi hadisələr incəsənətdə, ədəbiyyatda öz əksini tapmaya bilməzdi.

Beləliklə, meyl etdiyi istiqamətə baxmayaraq, II Dünya Müharibəsindən sonrakı dövr Britaniya ədəbiyyatının nümayəndələrinin yazdığı realist əsərlərin ümumi ortaq cəhəti tarixin izləri, travmaları idi. Bu əsərlərdə yeni yaranmaqda olan demoktarik, mütərəqqi cəmiyyət, ölkənin iqtisadi sahədəki mövcud durumu, qadın problemi, sosial reformasiya nəticəsində formalaşan insan psixikası, sosial siniflər, onların intellektual, emosional, məişət durumunun təsviri, müharibə sonrası ölkəyə axın edən miqrantlar və s. mövzular təsvir olunurdu.

Müharibə sonrası bütün Avropa ədəbiyyatında təzahür edən tendensiyalar bu tədqiqat işində oxucuya təqdim olunan britaniyalı yazıçı, tənqidçi, tədqiqatçı-nəzəriyyəçi Kristin Bruk Rouzun yaradıcılığına da özünəməxsus formada proyeksiya olunmuşdur. 1923-cü ildə İsveçrədə doğulan qadın yazıçı tarixi həqiqətlərin məcrasını dəyişən II Dünya Müharibəsinin şahidi və hətta şəxsən iştirakçısı olmuşdur. Belə ki, ata-anası boşananadan sonra, Bruk Rouz uşaqlıq və yeniyetməlik illərini Almaniyada, anasının valideynlərinin himayəsində keçirir, daha sonra təhsili ilə bağlı İngiltərəyə köçən (1936) Kristin almanca da ingilis dili kimi mükəmməl bilirdi. Müharibənin soyuq rüzgarları artıq Avropanın şimalına da gəlib çatmışdı. Britaniya savaşı kənardan izləməyib, müttəfiqləri ilə birgə düşməne müqavimət göstərməyə başladı. Elə bu məqsədlə hökumətin yaratdığı Vətəndaş Təhlükəsizliyi xüsusi xidmət orqanının tabeliyində 1939-cu ildə təsis edilən, nasistlərə qarşı qadınlardan ibarət Women's Auxiliary Air Force (WAAF) təşkilatına nümayəndələr cəlb edilirdi. Nümayəndələrin məxfi seçiminə ingilis yazıçısı və fiziki Çarlz Persi Snov (1905-1980) məsul idi. Təşkilatın missiyaları sırasında almanların telefon və teleqraf danışıqlarının deşifrə olunması kimi kommunikasiya savaşının aparılması da xüsusi yer alırdı. Elə bu məqamda ingiliscə, almanca, fransızcanı bilən, iti zəkali gənc Kristin Çarlzın diqqətini cəlb etmişdir, qız dərhal gizli təşkilata cəlb olunur.

1941-ci ildə almanlar irəliləməkdə idi, buna görə təşkilat həmişəkindən daha gərgin iş rejiminə keçir. Enigma maşınları vasitəsilə şifrələnən düşmən mesajlarının deşifrə olunması getdikçə daha da qəlizləşirdi, işçilər bir kodun, simvolum üzərində saatlarla düşünməli olurdular, zaman isə onların əleyhinə işləyirdi. 1920-ci ildə ixtira edilmiş Enigma maşınları əvvəlcə diplomatiya və kommersiya məqsədləri üçün istifadə edilsə də, 1940-cı ildə etibarən hərbi rabitə sahəsinə xidmət etməyə başladı. Qurğu gündən-günə təkmilləşdirilir, konstruksiyasına yeni detallar əlavə edilir, yeni simvollardan istifadə olunurdu. Faşistlər mesajlarını iki dəfə şifrələyirdilər, açıldıqdan sonra belə qüsurly qramatika, korlanmış sözlərlə qarşı-qarşıya qalan təşkilat üzvləri, demək olar ki, mümkünsüzün öhdəsindən gəlirdilər.

Kristin elə bu illərdə dillə "fiziki savaş"a başlayır və belə hesab edirdi ki, rəqibi hər nə qədər qəliz, güclü olur olsun, qalib gəlməlidir. İllərin təcrübəsi onu bu sahədə ixtisaslaşdırır; dilin istifadəsi artıq mexanikləşir, gənc qadın oxuduğu mətnin mənasını avtomatik şəkildə anlayır, yazını, simvolları fiziki obyektlər olaraq

görürdü. Yazıya, təhkiyəyə məhz bu şəkildə yanaşma qabiliyyəti gələcək yazıçını öz müasirlərindən fəqləndirəcəkdi.

Müharibəyə düşmən mövqeyindən yanaşmaq, şahidlik etmək, Kristinə reallığa fərqli, qeyri-ənənəvi baxış bucağından qiymət vermək qabiliyyətini verdi. Məhz reallığa müxtəlif prizmadan yanaşmaq istedadı, eləcə də bədii əsərlərinin təhkiyə üsulu Kristin Bruk Rouz romanlarını 3 mərhələdə təsnif etməyə zəmin yaradır;

1. Əsasən avtobioqrafik xarakterli ilkin realizm mərhələsi,
2. Realizmdən uzaqlaşdığı eksperimental mərhələ,
3. “Kommunikasiya haqqında kvartet”i.

Kristin Bruk Rouz yaradıcılığının realizm mərhələsi. “Məhəbbətin dilləri” romanı.

Yaradıcılığının birinci- realizm mərhələsində Bruk Rouz 4: “Məhəbbətin dilləri” (The Languages of Love, 1957), “Çinar ağacı” (The Sycamore Tree, 1958), “Əziz yalan” (The Dear Deceit, 1960), “Vasitəçilər: Satira” (The Middlemen: A Satire, 1961) romanlarını yazır. Bu əsərlər avtobioqrafik xarakterli olub özlərində yazıçının şəxsi həyatı, gördüyü, bildiyi reallıqlardan irəli gələn səhnələri, obrazları, süjetləri ehtiva etsə də, müharibə sonrası London ictimai mühitini təsvir edir. Dövrünün nəsr yazarlarının təhkiyə tərzindən bir o qədər də fərqlənməyən bu romanlarda Bruk Rouzun ənənəvi roman prinsiplərindən çıxış etdiyini görürük. Yazıçının tənqidçisi Sarah Birç təkcə fəlsəfi və estetik yönü ilə deyil, axıcılıq və canlı təhkiyə üsulunda nəql olunan intellektual mövzuları özündə ehtiva edən yazı tərzilə Kristin Bruk Rouzun erkən romanlarını Ayris Mördokun yaradıcılığı ilə müqayisə edir.

Kristin Bruk Rouz bədii yaradıcılığa poeziya kitabı ilə başlasa da, tezliklə qələmini nəsr istiqamətində sınaşmış, daha çox romanları ilə tanınmışdır. 1949-cu ildə artıq müharibənin gərginliyini geridə buraxan Kristin kollecdən ingilis dili və filologiya ixtisası üzrə bitirir. 1954-cü ildə isə Orta Dövr fransız və ingilis ədəbiyyatı ilə bağlı tədqiqat işini müdafiə edib elmi dərəcə alır. Bir müddət jurnalist kimi çalışmış Kristinin tənqidçi kimi formalaşmağına zəmin yaratmaqla yazı təcrübəsini daha da zənginləşdirir. Beləliklə, o, 1957-ci ildə İngiltərədə nəşr etdirdiyi ilk romanı “Məhəbbətin dilləri” oxucuların ixtiyarına verilir. Realist üslubda yazılmış əsər sırf Londonun intellektual, akademik səviyyədə təzahür edən sosial, psixoloji durumunu təmsil edən obrazlarla dövrün ziyalı təbəqəsinin reallıqlarını təsvir edir. Maraqlı süjet, istinad edilən akademik biliklər, katolik məzhəbinə dair mövzular, insan psixologiyasına yaxından işıq tutulması, qadın problemi, qadın-kişi münasibətlərinin təsviri romanın oxucular tərəfindən maraqla qarşılanmasına səbəb oldu.

“Məhəbbətin dilləri” romanı bizə iki gənc qadının hekayəsini ehtiva edir. Bu qadınlardan bir, əsərin protaqonisti Culiya Qrampion, digəri isə onun rəfiqəsi Gorgina Raymondudur. Yuxarıda da qeyd olunduğu kimi, bu roman özündə avtobioqrafik elementlər daşıyır, belə ki, Culiya yazıçının özü kimi filoloqdur. O, Orta Dövr Britaniya ədəbiyyatından müdafiə etdiyi tədqiqat işindən elmi dərəcəsini yenicə almışdır və gələcək karyerası barədə qərar verməlidir; ya universitetdə qalıb tədqiqat aparmalı, mühazirələr oxuyaraq akademik fəaliyyətlə məşğul olmalı, ya da rəfiqəsinin tövsiyəsi üzrə jurnalist kimi fəaliyyət göstərməli, tanınmış qadın romançı kimi ad çıxarmalıdır. Bir digər dilemma isə onun şəxsi həyatı ilə bağlı etməli olduğu seçimlə əlaqəlidir. Belə ki, Culiya Paul Brodrik adlı özü kimi tədqiq-

qatla məşğul olan Paul Brodriki sevir və hissləri qarşılıqlıdır. Onlar nişanlansalar da münasibətlərinin aqibəti məlum deyil. Səbəb müharibə dövründə Culiyanın qısamüddətli evlilik həyatının olmasıdır, çünki Paul katolik məzhəbinin qatı tərəfdarıdır, və qadının keçmişinin məzhəbin müddəalarına zidd olması ucbatından Culiya ilə evlənməsi qəbuləilməzdir. Onlar bir-birilərini sevsələr də, sahib olduqları əxlaqi və mənəvi dəyərlər onların bir arada olmağına maneə yaradır.

Münasibətləri dalana çıxan Culiya Paulu arzu etsə də, evli professor həmkarı Bernard Rives ilə yaxınlaşır. Bernardın onun üçün doğru seçim olmadığını əvvəldən bilən Culiya həmkarının təklifinə Paulla olan münasibətindəki uğursuzluqdan bezərə gəldiyindən, həm də özünün fiziki tələblərindən dolayı razılıq verir. Xarici görünüşcə Bernard kobud və qadının ruhunun tələblərindən, ehtiyaclarından anlamayan, vulqar bir xarakterə malik olsa da Culiyanı cəlb edirdi. Məhəbbət münasibətlərindəki bu dəyişiklik qadının qələminə də siraət edir. Bernardla münasibət saxlayandan sonra Culiya artıq jurnallarda icmallar (Review) əvəzinə pul qazanmaq məqsədilə esselər yazmağa başlayır. Orta Dövrə zina mövzusunda yazılan bu esseləri toplu halında Bernard çap etdidir. Ümumiyyətlə yazıçı roman qəhrəmanların ruhi, psixi dinamikaları ilə yanaşı, intellektual, elmi mövzuları da obrazların dioloqları vasitəsilə oxucusunun diqqətinə çatdırır. Bununla da bədi, elmi və emosional fonda inkişaf edən süjet xətti ilə Bruk Rouz romanının adındakı müəmmamı oxuculara açır. Məhəbbət bu və ya digər şəkildə ifadə olunur, bizlə danışır, istər çarəsiz sükutla, istər intellektin dili ilə, poeziyanın, kommersiyanın dili ilə danışır. İlahi eşqin, fiziki arzuların, ciddiyyətin, əxlaqsızlığın özünəməxsus deyəmi vardır. Məsələn, ilahi eşqin dilində danışan Paulun qeyd şərtsiz qəbul etdiyi həqiqətlərə filologiyanın dilində danışan Culiyanın şübhə ilə yanaşması əslində onların həqiqətlərə müxtəlif tərəfdən baxmaqları, müxtəlif dilləri danışmaqları demək idi. “Religion isn’t something one needs... nor is love. They simply are”, but he gives up trying to make her understand, because they don’t talk the same language [3, s. 43]. – “Din ehtiyacdən doğmayıb...eləcə də eşq. Onlar sadəcə mövcuddur” lakin o (Paul) Culiyaya izah etməyə çalışmaqdan imtina edir, çünki onlar eyni dildə danışmırdılar” (E.Ə).

Culiya Paulu öz məzhəbindən döndərmək cəhdi də uğursuzluqla nəticələnir. Paul hər nə qədər mühafizəkar həyat tərzinə sahib olsa da Culiya üçün həyatı harmoniyanın, həqiqətin, ciddiyyətin və intellektin simvolu idi.

Romanda öz kimliyini axtaran, özünü dərk etməyə çalışan bir qadının süjet boyunca dəyişilməsi, mənəvi-ruhi kəşfləri, daxili harmoniyaya nail olmasını izləmək üçün onun Bernard ilə dioloqlarına nəzər salmaq kifayətdir. Münasibətlərinin əvvəlində Bernard onun filologiya sahəsində çalışmaq üçün kifayət qədər bacarığının olmadığını bildirir, Culiya isə onu qeyri-ciddilikdə məzəmmət edirdi. Yazıçı Bernard obrazına romanın alleqorik, satirik xüsusiyyətlərini “həvalə etmişdi”. O söz oyunu, məcazlar kimi dil vahidlərinin köməyiylə diskursiv keçidlər edir, emosiyalarını açıq-aşkar ifadə etməkdən hər dəfə boyun qaçırırdı. Çünki Bernard Culiya qarşı olan hisslərini səmimi etiraf etməkdən çəkinməsəydi, qadın inandığı dəyərlərindən uzaqlaşsa, şəxsiyyət axtarışında yalnız yolda irəliləyə bilərdi. Ümumiyyətlə Bernardın hər dəfə onunla söhbətdə vəziyyətdən çıxmaq, sualdan yayınmaq üçün istifadə etdiyi epiqramlar, söz oyunu (pun), sitatlar, yersiz hekayələr

Culiyanı yorurdu, vaxtı ilə həyatının parçası olan konseptlər- anlayışlar fərqli diskurslarla artıq əhəmiyyətini itirməyə başlayırdı.

“You can skit over anything, can’t you?”

His eyes flickered as he looked at her, and she knew he was searching his mind for a joke” [3, s. 146].

“Sən istənilən mövzunu parodiya edə bilərsən, elə deyilmi?”

O Culiyaya baxan kimi gözləri od tutub qamaşdı, lakin o (Culiya) bilirdi ki Bernardın beyni əslində cavab olaraq zarafat axtarmaqla məşğuldur”.

Bu minvalla Culiya dil səviyyəsində reallıqların, dəyərlərin necə də aşındığını izləyirdi. Bernardın xüsusi istedad hesab etdiyi dildən bu şəkildə istifadə, kil-sənin dilinə zidd idi, dini baxımdan etik deyildi, qəbuledilməz hesab olunurdu.

“Məhəbbətin dilləri” romanı Londonun intellektual mühitinin satirik təsvirini verir, belə ki, yazıçı cəmiyyətin universitet, mətbuat, jurnalistika sahəsində fəaliyyət göstərən insanlarını satirik dillə danışdırırdı, onları dolayısı ilə tənqid edir hətta öz səsləri ilə gülürdü. Romanın ana xəttini Culiya Qrampionun hekayəsi təşkil etsə də, digər qadın qəhrəman Gorgina Raymondun xaraktercə daha hərə-kətli və cəsarətli olması romanın ümumi süjetinə dramatik və ekzotik çalar qatır. Gorgina jurnalistdir, Tokyodan yenicə qayıtmışdır, o moda sahəsi ilə maraqlanır.

Ümumiyyətlə, Bruk Rouz romanlarında tez-tez rastlaşdığımız əcnəbi obrazlardan “Məhəbbətin dilləri”ndə də birini görürük. Bu Şərqi Afrikanlı şair Hüseyn Abdullahidir, o, Paulu afrikan dilləri ilə bağlı tədqiqat işi üçün linqvistik faktlar və məlumatlarla təmin etmək məqsədilə Londona gəlmişdir. Hüseynlə Gorgina bir-birini çilgün məhəbbətlə sevir, lakin Hüseyn atasının təkidi ilə gəmi ilə öz ölkəsinə qayıtmalı olur. Birinci cəhddə uğursuz olan evə dönüş səfəri yalnız ikinci dəfəsində, atasının şiddətli təhdidi nəticəsində baş tutur. Bu zaman Hüseynin onun yanında olan, iztirablarına şahid Culiyaya deyir: “I have waited for my boat for five weeks. And every day of those five weeks has been a knife slowly twisting in a wound” [3, s. 205]. “Mən gəmini beş həftədir ki gözləyirəm. Və bu beş həftənin hər günü yaranı aramla oyan bir bıçaq kimidir.” (E Θ). Onun dürüst, həqiqi etirafı, əzablarını birbaşa istifadə etdiyi dil forması Culiyanı fədakarlığın, eləcə də dilin metoforik deyil, çılpaq, “sümüklü” təzahürünün canlılığını, aliliyini dərk etməsinə vəsilə olur. Məhəbbətsahəsində məğlubiyətini cəsarətlə qəbul edən Hüseyni görəndə Culiya sanki eyforiya yaşayır, onu düşündürəm bütün suallara cavab tapır, həqiqət aşkara çıxır, süjetdə düynələr açılır. Yolunun başlanğıcında anlamadığı bütün dilləri artıq yaxşı başa düşür, həqiqətə çatan protaqonist həyatının qərarını verir, mənəvi və sosial sferada, sözün əsl mənasında, özünü tapır. Qadın cismani sevgidən imtina edir, Paulla da Bernardla da yollarını ayırır, katolikliyi seçir.

Hüseynin vətəninə dönməyi ilə Paulun da tezliklə onun arxasınca gedəcəyindən xəbər tutan Culiya onu sonuncu dəfə öpüb həmişəlik vidalaşır. Bernardla da görüşüb sağollaşır. Axırcı görüşdə Culiya ona əslində, Paul, Hüseyn və Gorgina sayəsində ali həqiqətə çatdığını, özünü sevməkdən imtina edib daha ali eşqə çatmağın nə demək olduğunu artıq anladığını deyir. Reallıq, dəyər, həyat dilə çevrilməsi, ifadə olunduğu diskursdakı formasından çox daha yüksəkdə, ülvidir. Beləcə Bernardla da ayrılan Culiya evlənmək fikrini birdəfəlik ağılından çıxarır, artıq onun üçün bir ali məhəbbət vardır – ilahi eşq.

Qəhrəmanımız şəxsi həyatı ilə bərabər kariyerasında da özünün çatışmazlıqlarını və istedadını qəbul edərək, qərar qəbul edə bilir. “Selfish people can’t be truly creative either in art or in living” [3, s. 239]. – “Xudbin insanlar nə yaradıcılıqda nə də həyatda həqiqətən yaradıcı ola bilmirlər.” (E Ə). Bununla da vaxtilə sıxıcı, cansız hesab etdiyi akademik sahəni, filologiyani seçib universitetdə işləməyə başlayır, mənfəətini güdməkdən, özünü sevməkdən imtina edib sözü sevməyi seçir (philo-logy).

NƏTİCƏ

Beləliklə də, Kristin Bruk Rouz yaradıcılığının əsas istiqamətini müəyyən etməkdə müstəsna mövqeyi olan “Məhəbbətin dilləri” romanının təhlili əsasında işıq tutmağa cəhd etdiyimiz müharibə sonrası Britaniya cəmiyyətində kimlik, dəyər probleminə yazıçının mövqeyini aşkar görmüş oluruq. Hələ illər əvvəl 1938-ci ildə Z.Freyd öz essesine yazdığı ön sözdə Avropa ölkələrinin o dövrdəki dövlət quruluşu, idarə üsulu, həyat həqiqətlərini müşahidə edib, bu xalqların sürətlə yol aldığı istiqaməti sezib yazmışdı: “... necə acınacaqlı olsa da, indiyədək azad düşüncə, tərəqqi və həqiqəti dərk etməyin bəzi düşməni olan kilsə bu gün mədəniyyətin son sığınacaq yeri olmuşdur” [3, s.90]. Mütərəqqi ideyalara əsaslanmayaraq, şiddəti, müharibəni, zorakılığı seçərək, insanların ən uzaq keçmişindəki barbarlığa gəlib çıxdığı cəmiyyətin yaxşıya doğru getmədiyini, dəyərlərin itdiyi, həqiqətin şübhə altına alındığını illər əvvəl görən psixanalitik alim II Dünya Müharibəsindən sonra yeni sığınacaq, gerçəklik axtaracaq olan Avropa insanına bir açıq qapı, ipucu qoyub getmişdir. Təhlilə cəlb olunmuş Kristin Bruk Rouzun “Məhəbbətin dilləri” romanında protoqonist Culiya da axtarıqlarının sonunda bu qarıdan içəri daxil olur, fiziki məhəbbət münasibətlərindən köüllü şəkildə imtina edərək kilsəni, katolik məzhəbinin tələblərinə uyğun yaşamağı seçir. Culiya kimlik problemi istiqamətində baş vurduğu yolda onunla paralel şəkildə danışan intellektual, psixoloji və linqvistik diskurslardakı dilemmaların həllini dində, ruhani eşqdə görüb əbədi harmoniyayı tapır.

Ədəbiyyat:

1. Quliyev Q. H. Ədəbi Cərəyanlar və istiqamətlər. Bakı: “OL” NPKT, 2019.
2. <https://davuniversity.org/images/files/studymaterial/PostWar%20English%20Literature%201945-1990.pdf>
3. Christine B. R. The Languages of Love, London: Secker and Warburg, 1957.
4. Froyd Z. Musa və təkallahlılıq. Bakı: Qanun, 2016.
5. Quliyev Q. H. XX əsr ədəbiyyatşünaslıq konsepsiyaları. Bakı: “BƏXTİYAR-4”, 2012.
6. Birch S. Christine Brook-Rose and Contemporary Fiction. Oxford: Clarendon Press, 1994
7. Darlington J. Truth, death and memory in Christine Brooke-Rose’s autobiographical writings// Routledge. 2018, vol 32, № 2, p. 205-223.
8. Stade G, Howard C. British writers. New York: Simon & Schuster Macmillan, 1997.
9. Christine B. R. The Middlemen, A Satire. London: Secker and Warburg, 1961.
10. Interview With Christine Brooke-Rose | PDF | Cognitive Science | Communication

Summary

**THE PROBLEM OF SEARCHING IDENTITY IN THE POST-WAR
INTELLECTUAL SOCIETY OF LONDON IN CHRISTINE BROOKE-ROSE'S
"THE LANGUAGES OF LOVE"**

The article examines the London intellectual society depicted in the novel "The Languages of Love" written by Christine Brooke-Rose in the early years of her creativity.

The research paper highlights the worldview of mankind in search of value after World War II, the events that necessitated it, and the stages of development of realism and the factors influencing its direction. The main idea of Christine Brooke-Rose's realistic novels and the issues raised are revealed through the references from the novel. The writer describes the impression which the war left on the British people, his or her outlook, and the struggle for personal identity.

As mentioned in the article, experiencing scientific research work and physical love, the protagonist finally finds eternal harmony in religion.

Эмилия Алиева

Резюме

**ПРОБЛЕМА ПОИСКА ИДЕНТИЧНОСТИ
В ПОСЛЕВОЕННОМ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОМ ОБЩЕСТВЕ ЛОНДОНА
В РОМАНЕ «ЯЗЫКИ ЛЮБВИ» КРИСТИНЫ БРУК-РОУЗ**

В статье рассматривается лондонское интеллектуальное общество, изображенное в романе «Языки любви», написанном Кристин Брук-Роуз в ранние годы ее творчества.

В исследовательской работе освещается мировоззрение человечества в поисках ценностей после окончания Второй мировой войны; события, которые обусловили это, а также этапы развития реализма и факторы, повлиявшие на его направление. Основная идея реалистических романов Кристин Брук Роуз и поднимаемые вопросы раскрываются с помощью отсылок к роману. Писательница описывает впечатление, которое война оставила на британском народе, его мировоззрение и борьбу за личную идентичность.

Как упоминается в статье, занимаясь научно-исследовательской работой и испытывая физическую любовь, главный герой наконец находит вечную гармонию в религии.

Rəyçi: dos. G.Hüseynli

METODİKA

Deng Zhaozhen

Azerbaijan State Pedagogical University

10.30546/2518-752X.1.507.032

BRITISH OPEN UNIVERSITY LEARNING SUPPORT SERVICE AND ITS INSPIRATION

Keywords: *Open University; learning support services; distance education in China*

Açar sözlər: *Açıq Universitet; tədris dəstək xidmətləri; Çində məsafədən təhsil*

Ключевые слова: *Открытый университет; услуги учебной поддержки; дистанционное образование в Китае*

I. Conceptual Analysis of Learning Support Services

Learning Support Services, sometimes referred to as Student Learning Support Services or Learner Support Services, or simply as support services.[1]

In recent years, some experts have further broken down learning support services into academic support and non-academic support. At the same time, with the development and widespread application of real-time communication technology, the boundaries between learning support services and course resource development have become increasingly blurred.[2]

Currently, there is no authoritative definition that can encompass all the connotations of learning support services (Chen Li, 2004). Different distance education institutions provide learning support services of varying types, methods, and levels, based on their specific circumstances. According to a review by Professor Ding Xingfu (2001), learning support services can be mainly defined as:

1. Interpersonal face-to-face communication activities between teachers and students, or between students themselves, and bidirectional communication based on information and communication technology media.

2. The overall support services that remote students receive in terms of information, resources, personnel, and facilities during their remote learning.

3. A broader definition, which includes various administrative and management services beyond the above, such as course registration, student status management, credit recognition, degree issuance, and financial aid.

This paper does not intend to delve too deeply into conceptual discussions and adopts a widely accepted and more moderate understanding: Learning support services are the sum of various informational, resource-based, personnel, and facility support services primarily centered on interpersonal face-to-face communication and

bidirectional communication based on technological media, provided by remote educational institutions and their representatives (such as teachers). The purpose is to guide, assist, and promote students' autonomous learning and to improve the quality and effectiveness of distance learning (Ding Xingfu, 2001).

II. Study Support Services at the Open University in the UK

The study support services at the Open University in the UK have long been highly regarded in the academic world, and the university considers these services to be one of the key factors behind its success.[3] The concept of study support services originated and developed from the Open University's own practices and theoretical research.

In 1978, Sewart, the Director of the Open University's Regional Learning Center Office, published a monograph "*Persistent Attention to Students in Distance Learning Systems*" which systematically discussed the idea of study support services. The following year, Daniel and Marquis, also from the Open University, published a highly influential paper titled "*Interaction and Independence: Getting the Right Balance*", which the first proposed the balanced development of independent learning and interaction. This marked the maturation of the Open University's study support services theory. In recent years, the Open University has further integrated study support services with independent learning, introducing the concept of "supported open learning", emphasizing that students' learning is conducted with the support of course tutors, study support staff, library services, and student organizations.[4] The Open University's study support service system specifically includes:

1. A Three-Tiered Support Service System with Effective Management and Clear Responsibilities

To ensure the effective implementation of study support services, the Open University has established a three-tiered support service system that is well-managed and has clear responsibilities. These tiers are:

The Open University Headquarters in Milton Keynes: primarily responsible for [5] producing and innovating distance learning materials, establishing management policies, providing credit transfer services, sampling and reviewing student assignments and exams, handling student appeals, distributing and analyzing student surveys, and more.

Regional Centers Nationwide[6]: These centers mainly assist with course selection, career planning, payment, scholarships, student loans, or local government grants; provide study locations for courses; address students' various academic questions; offer targeted guidance and support; supply special equipment for students with specific learning needs; and provide special services for disabled students.

Over 300 Learning Centers Nationwide[7]: These centers distribute face-to-face tutorial schedules, organize self-study groups and orientation meetings for new students, offer limited IT facilities, hold video conferences, assist with course selection and outreach activities, and manage assignment submission and exams.

2. High-Quality and Abundant Learning Resource Services

Carefully crafted multimedia course materials are one of the most important measures by which the Open University in the UK provides learning support services to students. This is also one of the university's most commendable

aspects. Through its unique course team development mechanism and appropriate presentation methods, the Open University has developed materials for over 360 courses serving more than 200,000 students (2005).

These course materials are distributed to students in the form of multimedia teaching packages. The contents include teaching materials presented in multiple media formats, teaching requirements, study guides, assignment schedules, exam instructions, schedules and locations for face-to-face tutorials, experimental materials, and guides on how to use the teaching packages.

The Open University flexibly designs its courses based on the characteristics of adult distance learners. All courses are divided into four levels: Level 1 Courses: Foundational courses focusing on study skills, learning methods, and basic professional knowledge. Level 2 Courses: Interdisciplinary and comprehensive courses. Level 3 and Level 4 Courses: Specialized courses focusing on specific professional fields. This tiered structure allows students to select courses systematically. To accommodate the dispersed and time-constrained nature of adult learners, the Open University has also modularized course content into blocks. [8]

In addition to providing high-quality multimedia course resources, the Open University offers a wealth of digital learning resource services to all its staff and students. Through the university's online portal, students can access teaching information and use "FirstClass" for online course learning and communication. The university library provides access to a wide range of learning resources, including: 1) Extensive Electronic Resources: Hundreds of databases covering various disciplines, thousands of electronic journals and newspapers, conference proceedings, course-related websites, national patents, standards, statistical data, and more. 2) Past Exam Papers: The library also helps students find learning materials related to their courses. Additionally, the university provides information about other libraries nearby that remote students can access. 3) Tools for Enhancing Information Skills: These include a learning tool called "Info-Rate" and a study website named "Safari". [9] 4) Library Support: Students can contact the library via phone, fax, email, or traditional mail for any inquiries about services. For students with hearing impairments, the library offers a text-based telephone service called "Minicom", allowing them to make calls using text communication. [10]

3. Individualized study guidance

Individual guidance for each student is an outstanding advantage of the Open University's learning support services. The British Open University believes that it is very important to provide each student with detailed individualized learning guidance to meet the different needs of learners at each stage of learning. Therefore, the Open University in the UK has hired a total of 8,000 dedicated part-time teachers to provide guidance to students, and each teacher is responsible for the full tracking, guidance and services of 15 to 20 students during their studies.

The primary forms of learning guidance at the Open University include:

1) Face-to-Face Tutoring

Research conducted by the Open University shows that students perceive face-to-face tutoring as the most helpful aspect of their learning experience, followed by discussions with peers and then assistance from family and friends. [11]

This study was conducted during students' first year at the university, a time when they might not yet have fully adapted to distance learning. Nonetheless, it highlights the importance of face-to-face tutoring in distance education. These sessions are mainly conducted by faculty members of the Open University.

2) Course Tutoring

Check learning progress and problems encountered, connect course materials and learning outcomes, explain and test key content or concepts, brainstorm certain issues, students participate in extensive learning skills activities, next stage learning content, homework correction and academic guidance, etc.

Additionally, tutors provide academic advising (Learning Advisory Services), which including: Pre-admission guidance, guidance for foundational courses, and career advisory services, [12] including support when students face conflicts between study and work, study and family, or issues related to learning strategies, confidence, mental health, and employment.

4. Flexible and Diverse Learning Methods

To facilitate student learning, the Open University in the UK provides open and flexible learning methods, including independent learning, group learning, and short-term residential programs, to meet the diverse needs of students.

1) Independent Learning

Independent learning is the primary mode of study for Open University students. It includes studying course materials, completing assignments, and accessing educational content via radio, television programs, audio and video recordings etc. [13]

2) Group Learning

The Open University encourages students to organize self-help study groups. These groups operate flexibly, allowing students to join based on shared courses or mutual interests. Additionally, students can use the “FirstClass” system to participate in groups or online conferences that match their interests.[14]

3) Short-Term Residential Learning

The Open University also conducts short-term residential learning programs for distance learners at the main campus and other university campuses.[15] These programs are held annually from June to August, utilizing the facilities and accommodations of traditional universities during their vacation period to provide learning support.

4) Online Learning

With the development and application of new technologies, the Open University increasingly leverages computer networks for teaching. Currently: there are 160,000 students use the university’s email system for communication; 80,000 assignments are submitted electronically; 178 university courses require students to use the internet for learning, and 97 courses offer optional online services for students. [16]

5. Student-Centered Learning Assessment

The learning assessment at the UK Open University can be divided into formative assessment and summative assessment.

Formative assessment is conducted through regular assignments and research projects, including Tutor-Marked Assignments (TMA), Computer-

Marked Assignments (CMA), individual research projects, and group research projects. The formative assessment is determined at the initial stage of course design, emphasizing subjective content with supplementary objective content, accounting for approximately 50% of the total course grade. Tutors follow standardized grading criteria to thoroughly review each assignment, provide scores, explanations, and suggestions.

Summative assessment, which refers to examinations, is completed through either open-book or closed-book exams. It constitutes 50% of the total grade and is conducted in either format. A dedicated "Examination and Assessment Committee" and "Examination Center" are responsible for establishing grading standards and organizing exams. Additionally, an "External Examination Board" audits the examinations. Notably, the Open University offers alumni directories for graduates [17] and provides specialized tutoring and learning materials for students with disabilities.

III. Insights from the Learning Support System of the Open University in the UK

1. Open Educational Philosophy

At the inception of the Open University in the UK, its first Vice-Chancellor, Sir Walter Perry, set the following goal: "To be open to people, places, methods, and finally, to ideas." For over 30 years, the Open University has adhered to this philosophy, maintaining a commitment to open education. This approach has established the Open University as the most successful distance learning university globally, earning widespread recognition. Its educational philosophy serves as a valuable reference for distance education institutions in China.

2. Course Design and Development

One of the key factors behind the success of the Open University is its provision of high-quality, interactive courses, ensuring excellent teaching quality. The course materials are delivered in a variety of media formats, including printed textbooks, audiovisual resources like tapes and videos, as well as interactive teaching CDs, software, and online courses.

The course design and development follow a "course team approach". These teams typically include subject experts, BBC producers and editors, educational technologists, course coordinators, and sometimes tutors, copyright specialists, librarians, and network experts. Through collaboration and division of labor, these experts create high-quality course materials.

3. Pragmatic Attitude Towards Media

The Open University adopts a practical approach to media use. Any medium that facilitates student learning is considered. The institution is cautious when adopting new media, recognizing that students often dislike prolonged screen time. Online learning lacks the flexibility of traditional learning, such as writing directly on printed materials. Consequently, many students prefer having printed materials alongside digital resources. The university continues to provide traditional printed textbooks and audiovisual materials while supplementing them with face-to-face guidance and residential learning when necessary.

4. Continuous Support and Individualized Guidance

The Open University places significant emphasis on student guidance throughout the learning process. Support begins before enrollment, through pre-

study consultation, students can understand the characteristics of open learning and the difficulty of the courses so that they can make their own choices. During their studies, students receive comprehensive and individualized guidance through face-to-face tutorials, assigned tutors, short-term summer schools, and career counseling. Even after graduation, the university maintains alumni directories to foster connections among students and between students and the institution.

5. Support Services for Special Populations

To enable more people to participate in distance learning, access higher education, and achieve educational equality, the Open University provides extensive support services for students with disabilities. It offers a dedicated learning support website, assigns specialized tutors, supplies tailored learning materials, and provides additional educational activities for certain students. These measures allow disabled students to fully experience the benefits of distance learning.

Currently, the introduction of the Open University's learning support system to China's distance education field has progressed beyond the initial phase. Some institutions have begun implementing similar practices, with the China Central Radio and Television University using the Open University as a model from its inception. However, certain approaches, such as individualized guidance for every student, are challenging to implement in China, where the emphasis on educational scale currently outweighs teaching quality during the early stages of mass higher education. Yet, as the saying goes, "Two heads are better than one." With preparation, China may one day surpass the achievements of the Open University when conditions improve.

References

1. [15] Ding Xingfu. *Distance Education Studies* [M]. Beijing: Beijing Normal University Press, 2001: 216-233.
2. Simpson. Supporting Students in Open and Distance Learning [A]. Xiao Junhong. *Knowledge Media, Meta-Learning Environment, and Learning Support Services* [J]. Shanghai: *Open Education Research*, 2003 (1).
3. [8] [13] Jiangsu Radio and TV University Investigation Team. *Supported Open Learning – The Successful Practice of the UK Open University and Its Implications* [J]. *Journal of Jiangsu Radio and Television University*, 2006 (2): 25.
4. <http://www.open.ac.uk/about/ou/p5.html>
5. Li Yawan. *Research on Strengthening Support Services for Distance Open Education* [J]. *Modern Distance Education*, 2005 (1).
6. Duan Yaqing. *A Comparative Study of Student Support Services between Peking University Medical Distance Education and the UK Open University* [J]. *Health Vocational Education*, 2006 (23).
7. <http://www.open.ac.uk/Safari>
8. <http://library.open.ac.uk/>
9. Sun Shuyan. *Focusing on the Learning Support Services of the UK Open University* [J]. *Journal of Tianjin Radio and TV University*, 2002 (2).
10. <http://www.open.ac.uk/careers/>
11. https://msds.open.ac.uk/sams/SAMSDEFAULT/SAMS001_DEFAULT.asp
12. Zhang Minxia, Ding Xingfu. *Electronic Distance Learning at the UK Open University and Its Implications for China* [J]. *Open Education Research*, 2003 (3).
13. <https://www.openlink.org>

Deng Zhaozhen

Xülasə

**BÖYÜK BRİTANIYANIN AÇIQ UNIVERSİTETİNİN
TƏDRİS DƏSTƏK XİDMƏTİ VƏ ONUN İLHAMİ**

Bu məqalədə Böyük Britaniyanın Açıq Universitetinin innovativ və effektiv məsafədən təhsil təcrübələri ilə tanınan tədris dəstək xidmətləri araşdırılır. Məqalənin əvvəlində tədris dəstək xidmətlərinin anlayışının inkişafı, akademik və qeyri-akademik dəstəyin fərqləndirilməsi, həmçinin kommunikasiya texnologiyalarının inteqrasiyası müzakirə olunur. Açıq Universitetin üçpilləli dəstək xidməti sistemi vurğulanır: baş qərargah, regional mərkəzlər və tədris mərkəzləri, hər biri tələbə iştirakını və tədris nəticələrini artırmaq üçün hədəfli xidmətlər təqdim edir. Əsas xüsusiyyətlər arasında multimedia kurs materialları, fərdi tədris rəhbərliyi və qrup öyrənməsi və onlayn təhsil kimi çevik tədris metodları yer alır. Əlilliyi olan tələbələr üçün xidmətlərə xüsusi diqqət yetirilir ki, bu da universitetin inklüzivliyə olan güclü bağlılığını göstərir. Bundan əlavə, məqalədə universitetin media istifadəsinə pragmatik yanaşması və yüksək keyfiyyətli kursların hazırlanmasına diqqəti təhlil olunur. Bu təcrübələrin təhlilinə əsaslanaraq, məqalədə bu yanaşmaların Çinin məsafədən təhsil kontekstində, xüsusən də böyük miqyaslı təhsil şəraitində fərdiləşdirilmiş dəstəyin tətbiqi ilə bağlı problemləri və imkanları müzakirə olunur.

Дэн Чжаочжэнь

Резюме

**СЛУЖБА ПОДДЕРЖКИ ОБУЧЕНИЯ ОТКРЫТОГО УНИВЕРСИТЕТА
ВЕЛИКОБРИТАНИИ И ЕЁ ВДОХНОВЛЯЮЩИЙ ОПЫТ**

В данной статье рассматриваются услуги учебной поддержки, предоставляемые Открытым университетом Великобритании, который известен своими инновационными и эффективными практиками дистанционного обучения. В первой части статьи обсуждается концептуальное развитие услуг учебной поддержки, включая различие между академической и неакадемической поддержкой, а также интеграцию коммуникационных технологий. Особое внимание уделяется трехуровневой системе поддержки Открытого университета, включающей штаб-квартиру, региональные центры и учебные центры, каждая из которых предоставляет целенаправленные услуги для повышения вовлеченности студентов и их учебных достижений. Основные характеристики включают мультимедийные учебные материалы, индивидуальное руководство по обучению и гибкие методы обучения, такие как групповое и онлайн-обучение. Особое внимание уделено услугам для студентов с ограниченными возможностями, что отражает приверженность университета принципам инклюзии. Кроме того, в статье анализируется прагматический подход университета к использованию медиа и акцент на разработке качественных курсов. На основе анализа этих практик обсуждаются их потенциальные приложения в контексте дистанционного образования в Китае, в частности, вызовы и возможности, связанные с внедрением персонализированной поддержки в условиях масштабного обучения.

DİNLƏYİB-ANLAMA PROSESİNDƏ MÜASİR TƏLİM STRATEGİYALARININ ROLU

Açar sözlər: *audivizual materiallar, multimedia texnologiyaları, motivasiya və interaktivlik, kommunikativ situasiya*

Keywords: *audiovisual materials, multimedia technologies, motivation and interactivity, communicative situation*

Ключевые слова: *аудиовизуальные материалы, мультимедийные технологии, мотивация и интерактивность, коммуникативная ситуация*

Giriş. Müasir dövrdə ingilis dili yalnız əlavə bilik sahəsi deyil, əksər hallarda – kompüter texnologiyaları, iqtisadiyyat və siyasətdə – başlıca ünsiyyət vasitəsinə çevrilmişdir. İngilis dili artıq qlobal ünsiyyətin əsas aləti kimi çıxış edir. Bu şəraitdə, müasir dövlət təhsil standartlarında xarici dilin öyrədilməsinin əsas məqsədi kimi kommunikativ kompetensiyanın formalaşdırılması irəli sürülür.

Kommunikativ kompetensiyanın komponentləri

Bu kompetensiya kompleks və inteqrasiyalı bir anlayış olaraq aşağıdakı komponentləri özündə birləşdirir:

- danışmaq, dinləmə, oxu və yazı bacarıqları üzrə kommunikativ qabiliyyətlər;
- dil materialına dair biliklər və həmin materialdan istifadə bacarığı – informasiya yaratmaq və onu anlamaq üçün zəruri olan dil vərdisləri;
- ölkəşünaslıq bilikləri – başqa ölkənin reallıqlarını, mədəniyyətini mənimsəmədən kommunikativ kompetensiyanın formalaşdırılması mümkün deyil. Kommunikativ kompetensiyanın əsas tərkib hissələrindən biri kimi ölkəşünaslıq biliklərinin tədrisə daxil edilməsi, şagirdlərin digər xalqların mədəniyyəti və reallıqları ilə tanışlığını təmin etməklə yanaşı, onların ümumi dünyagörüşünü genişləndirir, ingilis dilinə marağını artırır və dayanıqlı motivasiya yaradır.

Xarici dilin öyrənilməsində ən mühüm amil dil mühitidir. Digər metodik vasitələr isə yalnız bu dil mühitinin mümkün qədər real və canlı təəssüratını yaratmaq məqsədi daşıyır. Bu vasitələr şagirdlərin təbii dil şəraitinə yaxınlaşdırılması üçün vacib rol oynayır.

Son illər dinləmə bacarığının tədrisi metodistlərin xüsusi diqqət mərkəzinə çevrilmişdir. Elmi-metodik ədəbiyyatda bu mürəkkəb prosesin təhlili və öyrənilməsi sahəsində ciddi araşdırmalar aparılır. Tədqiqatlar göstərir ki, hətta ingilis dilini kifayət qədər yaxşı bilən şəxslər belə, təbii danışmaq nitqini başa düşməkdə çətinlik çəkirlər. Psixoloji araşdırmalar da göstərir ki, səsələnən nitqin qavranılması və başa düşülməsi mürəkkəb psixi fəaliyyətdir.

Beləliklə, dinləyib-anlama vərdisləri bacarıqlar arasında ən çətinlərdən biri hesab olunur və müasir metodistlərin fikrincə, bu, digər dil bacarıqlarından

daha yüksək səviyyədə inkişaf etdirilməlidir. Çünki danışıq və dinləmə qarşılıqlı ünsiyyətin əsasını təşkil edir. Ünsiyyət isə ikitərəfli prosesdir – digər şəxslərin dediklərini başa düşmək bacarığı olmadan real ünsiyyət mümkün deyil. Bu, həm bir-baş a ünsiyyət, həm də telefon, televiziya, radio və digər media vasitələri ilə baş tutan əlaqələrə aiddir. Dinləmənin əhəmiyyətinin qiymətləndirilməməsi, dil hazırlığına mənfi təsir göstərə bilər. Bu bacarığın tədrisi həm də onunla çətinləşir ki, tələbə müxtəlif sürət, intonasiya, qrammatik düzgünlük səviyyəsinə malik nitqləri tam və dərindən şəkildə başa düşməyi bacarmalıdır. Danışıq və dinləmə bir-biri ilə sıx bağlı olsa da, hər iki bacarığın tarazlı inkişafı yalnız xüsusi sistemləşdirilmiş təlim vəsaitləri və tapşırıqları ilə mümkündür. Dinləyib-anlama həm tədrisin məqsədi, həm də təlim vasitəsi kimi çıxış edir. Dərs zamanı bu iki funksiya bir-birini tamamlayır. Dinləmə vasitəsi ilə tələbələr yeni leksik və ünsiyyət materialı ilə tanış olur, həmçinin danışıq, yazı və oxu bacarıqlarını da formalaşdırırlar.

Dinləyib-anlama bacarığının inkişafı üçün metodik yanaşmalar

Dinləyib-anlama bacarığının formalaşdırılması üçün müxtəlif metodik yanaşmalar mövcuddur. Operativ yaddaşın xüsusiyyətləri nəzərə alınaraq, şagirdlərin eşitdikləri informasiya içərisindən əsas olanı ayırd etmə bacarığını inkişaf etdirmək məqsədilə xüsusi tapşırıqlar tətbiq olunur. Bu tapşırıqlar xüsusi adların, coğrafi terminlərin, tarixlərin və rəqəmlərin yadda saxlanmasına yönəldilə bilər. Eyni zamanda, dil təxminləri və ehtimallı proqnozlaşdırma üzərində qurulan üsullar dinləmə prosesində tələbələrin məzmunu qabaqcadan təxmin etməsinə kömək edir. Belə təlim strategiyaları tələbənin növbəti hadisələrin inkişafını öncədən təxmin etməsinə, mətnin ümumi məğzini anlamağa imkan verir. Tədrisdə geniş istifadə olunan və effektiv nəticə verən məşq növlərinə aşağıdakılar daxildir: “Bir paraqrafın məzmununu bir cümlə ilə ifadə et”, “Verilən sözləri sinonimlərlə əvəz et”, “Aşağıdakı fikirləri parafrəz et”. Bu cür tapşırıqlar tələbələrin nitqin məzmununu bütövlükdə başa düşmək, təfərrüatları seçmək, önəmli faktları ayırd etmək, sinonimlərlə əvəzləmə, fikri ümumiləşdirmə, təkrar ifadə etmə kimi bacarıqlarını inkişaf etdirir.

Bundan əlavə, tələbələr dinləmə mətnlərinin mənasını anlama strategiyasını təşkil edən kompleks nitq və qeyri-nitq bacarıqlarına yiyələnirlər. Bu strategiyalar çərçivəsində tədris və kompensator (adaptiv) vərdişlər xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Ümumi tədris bacarıqları aşağıdakılardır:

- zəruri və mühüm informasiyanın seçilməsi və ayırd edilməsi;
- informasiyanın müəyyən tədris tapşırığına uyğun şəkildə müqayisə edilməsi və təsnifatı;
- əldə edilən məlumatın ümumiləşdirilməsi və qiymətləndirilməsi;
- eşidilən məlumatın yazılı şəkildə qeyd olunması və s.

Dinləmə bacarığının formalaşdırılması müəllim və tələbə fəaliyyətində ardıcılığın qorunmasını tələb edir. Bu fəaliyyətə əvvəlcədən verilən təlimatlar, dinləmə tapşırığına hazırlıq mərhələsi, prosesini özü və başa düşülən məzmunun yoxlanılması mərhələsi daxildir. Kommunikativ vəzifə (tapşırıq forması) bu mərhələdə mühüm rol oynayır. Belə tapşırıqlar tələbələrin diqqətini əsas məzmunu yönəldir, onların diqqətini cəmləməyə kömək edir, verilmiş fikirlərin təsdiqi və ya təkzibinə imkan yaradır. İngilis dilində eşidilən nitqin mənasını anlama bacarığının öyrədilməsi zamanı tələbələrin qarşılaşdığı çətinliklər nəzərə alınmalı və onların aradan qaldırılması məqsədilə uyğun tədris üsulları tətbiq olunmalıdır. Bu çətinliklər aşağıdakılardır:

- naməlum sözlərin və mürəkkəb sintaktik konstruksiyaların başa düşülməsi;
- yüksək tempdə danışmaq və müxtəlif danışanların nitqini anlama;
- yalnız bir dəfə təqdim edilən və böyük həcmli audioinformasiya ilə işləmək;
- vizual dəstəyin olmaması və fon maneələrinin mövcudluğu.

Bu çətinliklərin aradan qaldırılması üçün dinləmə və audiovizual mənbələrin geniş tətbiqini nəzərdə tutan müxtəlif məşqlərdən istifadə olunmalıdır.

Dinləyib-anlam bacarığının qiymətləndirilməsi.

Dinləyib-anlama bacarığının formalaşdırılması səviyyəsini qiymətləndirmək də xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bu məqsədlə ən geniş yayılmış qiymətləndirmə üsulları aşağıdakılardır:

- mətnə uyğun təsvir və ya illüstrasiya seçmək;
- mətnin plan hissələrini düzgün ardıcılıqla düzəltmək;
- dinlənən məlumat əsasında xəritədə marşrutu göstərmək;
- təklif olunan başlıqlar arasında uyğun olanı seçmək;
- mətnin semantik hissələrinin sayını müəyyən etmək;
- dinlənən mətn üzrə plan tərtib etmək;
- əsas məzmunu müəyyənləşdirmək və ötürmək;
- tam məzmunu təqdim etmək;
- dinlənən mətnə dair suallara cavab vermək;
- müxtəlif növ test tapşırıqlarını yerinə yetirmək və s.

Dinləmə bacarığının tədrisində istifadə olunan materialların seçimi mühüm metodoloji amildir. Bu zaman danışmaq üslubunda qurulmuş, gündəlik qeyri-rəsmi ünsiyyəti əks etdirən autentik materiallara üstünlük verilməlidir. Yazılı mənbə kimi isə müasir xarici dərsliklərdən götürülmüş mətnlər, publisistik və ölkəşünaslıq mövzusunda yazılar, habelə bədii əsərlərdəki dialoqlar və monoloqlar istifadə edilə bilər. Bu mətnlərdə gündəlik danışmaq dilinə xas söz və ifadələrin işlədilməsi vacibdir. Belə leksik vahidlər dinləmə prosesindən əvvəl təqdim olunmalı, onların ədəbi ekvivalentləri ilə birgə izahı təmin edilməlidir.

Bundan əlavə, tələbələrə müxtəlif janr və mətn tiplərinin nümunələri təqdim olunmalı, həmin mətnlərin məntiqi-kompozisiya və dil xüsusiyyətlərinin öyrədilməsi təmin edilməlidir. Bu yanaşma tələbələrin müxtəlif formatlı mətnləri daha düzgün və dərin qavramalarına, həmçinin dinləmə prosesində daha məqsədyönlü olmalarına şərait yaradır. Dinləyib-anlama bacarığını formalaşdırmaq üçün tələbələr müxtəlif janr və mətn tiplərində təqdim olunan nitq nümunələri ilə tanış olmalıdırlar. Bu janrlara hekayə, təsvir, məlumatvermə, izah, rəy bildirmə, söhbət, müsahibə, sorğu, sübutetmə, mübahisə və diskussiya daxildir. Bu janrların öyrənilməsi tələbələrin real kommunikativ situasiyalarda istifadə edilən danışmaq tiplərinə uyğunlaşmasına, onların semantik və struktur xüsusiyyətlərini mənimsəməsinə şərait yaradır.

Multimedia texnologiyalarının rolu

Müasir tədris metodikasında dinləmə bacarıqlarının inkişafı sahəsində multimedia texnologiyalarının tətbiqi keyfiyyət baxımından yeni imkanlar açır. Belə texnologiyaların istifadəsi tədris prosesinin təşkilinə sistemli yanaşmanı təmin edir, tədrisin səmərəliliyini artırır, informasiya mədəniyyətinin formalaşmasına kömək edir, eyni zamanda tələbələrin zehni yorğunluğunu azaldır. Kompüter texnologiyalarından effektiv istifadə, dinləmə prosesində nəzarət və özünənəzarət mexanizmlərini tətbiq etməklə tələbələrdə maraq və motivasiyanı artırır, onları

daha yüksək nəticələr əldə etməyə stimullaşdırır. Multimedia vasitələrinin – fotoşəkil, video, qrafika, animasiya və səs istifadəsi öyrənilən materialın uğurla qavranılmasına kömək edir. Tədris təcrübəsi göstərir ki, informasiya müxtəlif formalarda təqdim olunduqda təlim daha səmərəli və yadda qalan olur. Maraqsız, emosiyasız və təsəvvürə əsaslanmayan öyrənmə prosesi məhsuldar olmur. Bu baxımdan, multimedia texnologiyalarından istifadə etməklə tələbələr üçün təbii ünsiyyət situasiyaları yaratmaq, onların fikirlərini ifadə etməyə, qarşılıqlı müzakirə aparmağa sövq etmək vacibdir. Dinlədikləri mətnlərə dair tapşırıqlar yaradıcı xarakter daşmalı, tələbələrin daxili motivasiyasını gücləndirməlidir. Prezentasiyalar zamanı tələbələrə leksik-semantik dayaqlar (cədvəllər və ya söz materialları formasında) təqdim olunmalı, bu dayaqlar dinlənilən mətn üzrə problemi müstəqil həll etməyə, kommunikativ vəzifəni yerinə yetirməyə kömək etməlidir.

Ən yüksək nəticələrin əldə olunması üçün, tədris filmləri və xarici dil kurslarına dair videomateriallardan istifadə məsləhətdir. Xarici dil daşıyıcılarının davranış xüsusiyyətlərini anlamaq üçün onların özlərini və ünsiyyətin baş verdiyi şəraiti (məsələn, mağaza, metro, hava limanı, auditoriya, teatr və s.) vizual olaraq görmək vacibdir. Kommunikasiya aktı baş verdiyi mühitə uyğun olaraq formalaşır və iştirakçıların davranışlarına bilavasitə təsir göstərir. Filmlər həmçinin öyrənilən dilin ölkəsinə dair mədəni, sosial və məişət xüsusiyyətləri haqqında məlumat almağa imkan yaradır. Bu səbəbdən audiovizual mənbələrdən maksimum istifadə edilməlidir.

Fon biliklərin formalaşdırılması bu zəmin üzərində sosial-lingvistik və sosiomədəni kompetensiyanın inkişafı üçün tələbələr öyrənilən dilin ölkəsi və xalqı haqqında kifayət qədər informasiyaya malik olmalıdırlar. Bu məqsədlə xarici dərsləklərə uyğun, bədii filmlər və seriyalar, o cümlədən, tədris televiziyası vasitələri faydalı ola bilər. Əsas şərt odur ki, bu materiallarda hadisələr öyrənilən dilin daşıyıcılarının yaşadığı ölkədə baş versin. Bundan əlavə, kommunikativ aktlarda iştirak edənlərin nitq və qeyri-nitq davranışları sosial kontekstdən, yəni situasiyadan asılı olaraq dəyişir. Bu baxımdan, dinləmə fəaliyyətindən əvvəl həmin situasiya təhlil edilməli və ya təsvir olunmalıdır. Əgər mənbə audiovizual xarakterlidirsə, situasiyanın bir hissəsi vizual olaraq təqdim edilir. Əgər mənbə yalnız audio şəklindədirsə, müəllim dinləmə fəaliyyətindən əvvəl situasiyanı şərh etməlidir. Xüsusi diqqət tələbələrin danışıq situasiyalarına uyğun olaraq danışan şəxslərin nitq və qeyri-nitq davranışlarının analizinə yönəldilməlidir. Müəllim onların rəsmi və qeyri-rəsmi ünsiyyətdə bir-birilərinə necə müraciət etdiklərinə, informasiya necə istəniləyinə, xahişlərin, salamlama və sağollaşma ifadələrinin, danışığa başlanğıc və sonluqların necə verildiyinə diqqət çəkməlidir. Bundan əlavə, müxtəlif sosial situasiyalara uyğun olan sabit ifadələrin – salamlama, təbrik, müraciət öyrədilməsi də vacibdir. Bütövlükdə, istifadə olunan mətnlərin seçimi və dinləmə fəaliyyətinin növü kommunikativ situasiyadan, təqdim olunan materialın autentikliyindən, tələbələrin yaş psixologiyasına uyğunluğundan asılı olaraq müəyyənləşdirilməlidir.

Nəticə olaraq qeyd etmək olar ki, tədris prosesinin məqsədyönlü təşkili, aydın və məntiqli izahat, tələbələrin fəal təkəkkür fəaliyyətinə əsaslanan metodlar, dinamik təlim üsullarından istifadə və vəzifələrin konkretləşdirilməsi tələbələrin daxili motivasiyasını artırır, onların diqqətini dinləmə bacarıqlarının praktik tətbiqinə yönəldir. Tədrisin əsas məqsədi tələbələrdə yad dildə eşitmə və anlama bacarıqlarının formalaşdırılmasıdır. Bu bacarıqlar, öz növbəsində, onları şifahi ünsiy-

yət aktlarında iştirak etməyə hazırlayır. Lakin xarici dil daşıyıcıları ilə birbaşa ünsiyyət imkanlarının məhdud olduğu şəraitdə, bu məqsədə yalnız autentik materialların istifadəsi ilə nail olmaq mümkündür. Belə materiallar təbii danışmaq şəraitində nitqin anlaşılmasını təmin edən əsas vasitələrdir.

Ədəbiyyat:

1. Воронина Г.И. Организация работы с аутентичными текстами молодежной прессы в старших классов школ с углубленным изучением немецкого языка // Иностранные языки в школе. – 1999. – № 2.
2. Елухина Н.В. Обучение аудированию в русле коммуникативно-ориентированной методики // Иностранные языки в школе. – 1989. – № 2.
3. Зайцева Л.А. Требования к аудитивному материалу, содержащему неизученную лексику // Иностранные языки в школе. – 1996. – № 3.
4. Колшанский Г.Н. Лингвокоммуникативные аспекты речевого общения // Иностранные языки в школе. – 1985. – №1.
5. Porter D., Roberts J. Authentic Listening activities // English Language Teaching Journal, 2012, Vol. 36 №. I. p.
6. Rivers W. Psychology, Linguistics and Language Teaching. A Forum Anthology. – Washington, 2006. p. 201.

Aynur Miriyeva

Summary

THE ROLE OF MODERN TEACHING STRATEGIES IN THE LISTENING COMPREHENSION PROCESS

In the modern era, English has become a global means of communication, and the development of communicative competence is considered a primary goal in national education standards. Communicative competence includes speaking, listening, reading, and writing skills, as well as cultural knowledge. Developing listening skills requires special attention because it is closely linked to other language skills and is essential for real communication. Various methodological approaches and multimedia technologies are used to enhance listening comprehension. Assessment methods help accurately determine students' listening proficiency. The use of multimedia tools makes the teaching process more effective and engaging.

Айнур Мириева

Резюме

РОЛЬ СОВРЕМЕННЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ СТРАТЕГИЙ В ПРОЦЕССЕ АУДИРОВАНИЯ

В современную эпоху английский язык превратился в средство глобального общения, и формирование коммуникативной компетенции признано основной целью в государственных образовательных стандартах. Коммуникативная компетенция включает в себя навыки говорения, аудирования, чтения и письма, а также страноведческие знания. Развитие навыков аудирования требует особого внимания, так как оно тесно связано с другими языковыми навыками и является важным для реального общения. Для формирования навыков восприятия на слух используются различные методические подходы и мультимедийные технологии. Методы оценки позволяют точно определить уровень аудирования у студентов. Применение мультимедийных средств делает учебный процесс более эффективным и интересным.

Elmira İsmayılova
Azərbaycan Dillər Universiteti

 10.30546/2518-752X.1.507.036

ALMAN DİLİNDƏ FONETİK FƏRQLƏRİN TƏDRİSƏ TƏTBİQİ

Açar sözlər: *variasiya dilçiliyi, leksik fərqlər, qrammatik fərqlər, regional dialektlər*

Keywords: *variation linguistics, lexical differences, grammatical differences, regional dialects*

Ключевые слова: *вариативная лингвистика, лексические различия, грамматические различия, региональные диалекты*

Giriş. Hər hansı bir dili öyrənməzdən və ya tədqiq etməzdən əvvəl onun tarixi inkişafına, coğrafi yayılmasına və sosial strukturlarına nəzər yetirmək zəruridir. Alman dili bu baxımdan zəngin inkişaf mərhələlərindən keçmiş, bir çox ləhcə və regional variantlar meydana gətirmiş plurisentrik dillərdən biridir. Bu dilin fonetik, qrammatik və leksik müxtəlifliyi, onu dilçilik tədqiqatları üçün mühüm obyektə çevirir.

Dil dəyişikliyi və linqvistik fərqliliklər üzərində aparılan araşdırmalar göstərir ki, bu sahəyə maraq zamanla və dil cəmiyyətlərinə görə dəyişmişdir. Mövzunun elmi mənsəyini araşdırmaq istədikdə, ümumi dilçilik və xüsusilə sosiolinqvistikanın yaranmasına nəzər salmaq kifayətdir. Son illərdə dil istifadəsində baş verən dəyişikliklər dil daxilindəki variasiyaları izah etmək məqsədilə variasiya dilçiliyinin (variation linguistics) xüsusi diqqət mərkəzinə çevrilməsinə səbəb olmuşdur [3].

Bəzi tədqiqatçılar variasiya dilçiliyi ilə sosiolinqvistika arasında çox sıx əlaqə görürək bu iki sahəni demək olar ki, sinonim kimi qəbul edirlər. Halbuki bu variasiya dilçiliyi əslində sosiolinqvistikanın alt sahəsi kimi inkişaf etmiş və dilçilikdə özünəməxsus yerini almışdır.

Tarixi baxımdan bu sahəyə dair ilk nəzərəçarpan tədqiqatların 1960-1970-ci illərdən başladığı, əsas mənbə və nəzəri çərçivələrin isə 1990-cı illərdən etibarən formalaşdığı məlumdur. Müasir dilçilikdə empirik və nəzəri əsaslara söykənərək, həm danışan, həm də dinləyici yönümlü dil istifadəsinin araşdırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Variasiya dilçiliyi, dil daxilindəki linqvistik, qeyri-linqvistik fərqliliklərin müəyyənləşdirilməsi, təsnif edilməsi üçün dillərin paralel və müqayisəli şəkildə təhlilini təklif edir. Bu yanaşma dil tipologiyası, sahə tipologiyası və qlobal dil tədqiqat istiqamətləri ilə əlaqələndirilərək dilçiliyin alt-intizamı kimi qəbul edilir. Variantların araşdırılması dilin fonetik, leksik və qrammatik səviyyələrindəki zənginlik və müxtəlifliyi elmi əsaslarla üzə çıxarmağa imkan verir.

Dil müxtəlifliyi, həmçinin nitq istehsalı və qavrayışı, dilin sosial kontekstdə istifadəsinə görə də dəyişiklik göstərir. Bu yanaşmanın kökləri fransız dilçi Ferdinand de Sossürün “dil” və “nitq” anlayışları arasında göstərdiyi fərqlə izah edilə bilər. Sossür dilin struktur və quruluş baxımından araşdırılmasının vacibliyini vur-

ğulamış, dilin təbiətində dəyişkənlik, nizamsızlıq olduğunu qeyd etmişdir. Onun fikirlərini bir neçə onillərdən sonra Noam Çomski “şifahi” və “səriştəli” dil anlayışları ilə yeni müstəviyə daşıyaraq dilçiliyə fərqli perspektiv qazandırmışdır[1].

Bu yeni nəzəri çərçivələr əsasında dilçilikdə müxtəlif yanaşmalar meydana gəlmişdir. Variasiya dilçiliyi çərçivəsində fərqli sosial qruplara aid danışanların istifadə etdiyi dil formaları, sosial dəyişmələr və sosial kateqoriyalar da diqqət mərkəzində yer almağa başlamışdır.

Bu məqalədə variasiya dilçiliyi anlayışı, onun əsas prinsipləri və bu sahə ilə əlaqəli terminlərin araşdırılması qarşıya məqsəd qoyulmuşdur. Qədim dövrlərdən bu günədək “dil” anlayışına dair formalaşan suallar, onun funksiyası, təbiəti və istifadəsi ilə bağlı müxtəlif nəzəri yanaşmalar həmişə dilçilik müzakirələrinin əsas mövzularından biri olmuşdur.

Bir dili dərinləndirən araşdırmaq üçün onun tarixi inkişafı, kökü və struktur dəyişiklikləri nəzərə alınmalıdır. Zəngin və çoxşaxəli tarixi olan alman dili bu baxımdan diqqətəlayiq nümunədir. Hind-Avropa dil ailəsinə aid olan və təxminən 91,5 milyon daşıyıcıya sahib alman dili Avropa qitəsində rus dilindən sonra ən geniş yayılmışdır. Bu dil təkcə Almaniyada deyil, həmçinin Avstriya, İsveçrə, Lixtenşteyn, Lüksemburq və Belçikada da rəsmi statusa malikdir.

Alman dili homogen (vahid) dil deyil; əksinə, tarixi, coğrafi və sosial səbəblərə görə fərqli variantlara və ləhcələrə bölünmüşdür. Bu fərqliliklər lügət, qrammatika və tələffüz kimi sahələrdə özünü göstərir. Variant anlayışı dilin struktur və funksional cəhətdən fərqli istifadələrini əhatə edir. Bu, həm gündəlik danışıda, həm də rəsmi yazışmalarda müşahidə edilə bilər. Bütün bunlar dilin sosial reallıqla sıx əlaqədə olduğunu göstərir.

Variasiya dilçiliyi bu dəyişikliklərin səbəblərini və nəticələrini araşdırır. Bu sahədə Bühler, Jakobson, Labov və Eva Neuland kimi dilçilər müxtəlif modellər və təsnifatlar təqdim etmişlər. Məsələn, Jakobson dilin altı funksiyasını (referentiv, emotiv, konativ, poetik, metadil və fatik) müəyyən etmiş, Neuland isə dil dəyişkənliyini dörd əsas parametərə ayırmışdır: tarixi, coğrafi, situativ və sosial dəyişkənlik.

Dil dəyişkənliyi üç əsas səviyyədə baş verir:

- regional (ləhcələr və coğrafi fərqlər);
- sosial (təbəqə, yaş, cins, peşə fərqləri);
- üslubi (danışqı və yazılı dil arasındakı fərqlər).

Bu təsnifatları Coseriu genişləndirərək dilin daxili strukturu və onun sosial kontekstdə istifadəsinə dair nəzəri baza yaratmışdır.

Alman dili plurisentrik (çoxmərkəzli) bir dildir. Bu o deməkdir ki, bir neçə ölkədə rəsmi dil statusuna malikdir, lakin hər ölkədə öz standart forması ilə istifadə olunur. Bu dilin əsas üç milli variantı vardır: Almaniya almancası, Avstriya almancası və İsveçrə almancası. Bütün bu variantlar yazı dilində “Hochdeutsch” (ədəbi alman dili) əsas götürülməklə yanaşı, öz fonetik, qrammatik və leksik xüsusiyyətlərinə görə fərqlənirlər.

Variantlar iki qrupa ayrılır:

Tam variantlar – rəsmi dövlət dili kimi qəbul edilənlər (məsələn, Almaniya, Avstriya, İsveçrə).

Qismə variantlar – müəyyən bölgələrdə danışılan, lakin rəsmi status daşımayan formalar (məsələn, Danimarka və Cənubi Tirol kimi regionlarda).

Tam variantlar funksional cəhətdən daha geniş istifadə sahəsinə malikdir. Onlar məktəblərdə tədris olunur, dövlət idarələrində tətbiq edilir və dil normaları lüğətlərdə və qrammatikalarda kodlaşdırılır. Qismi variantlarda isə bu funksional imkanlar məhdudlaşdırılmışdır[6].

Fonetika “fone” (səs) və “tika” (elm) sözlərindən yaranmış yunan mənşəli bir termdir və dilçiliyin mühüm sahələrindən biridir. O, nitq səslərini, onların quruluşunu, yaranma yollarını və dilin səs sistemini öyrənir. Fonetika danışq səslərinin akustik, fizioloji, sosial, psixoloji və tarixi cəhətlərini araşdırır.

Bu elm sahəsi yalnız nəzəri deyil, həm də əməli əhəmiyyət daşıyır. Fonetikanı öyrənmədən dilin leksikası və qrammatikası tam mənimsənilə bilməz. O, dilin tarixini, sözlərin etimologiyasını, dillərin qohumluğunu və alınma sözlərin uyğunlaşdırılmasını anlamağa imkan verir. Eyni zamanda düzgün tələffüz və yazı qaydalarının formalaşmasında əsas rol oynayır.

Fonetika iki əsas bölməyə ayrılır: ümumi və xüsusi fonetika. Ümumi fonetika danışq səsləri haqqında ümumi nəzəri məlumatları verir, bütün dillərin fonetik materiallarını əhatə edir. Xüsusi fonetika isə konkret bir dilin – məsələn, Azərbaycan dilinin səs sistemini öyrənir.

Xarici dil öyrənərkən tələffüz çox önəmli bir rol oynayır, çünki danışığın əsas hissəsini tələffüz təşkil edir. Necə ki, başqa bir dil öyrəndiyimiz zaman ana dili biliklərimizdən yararlanırıqsa, eləcə də xarici dil biliyinin də ana dilinə olan müdaxiləsinin qarşısını almaq olmaz. Bu səbəbdən xarici dilləri öyrənərkən tələffüz praktikası mütləqdir.

Xarici dil dərslərində tələffüzün qrammatika və leksika ilə müqayisədə daha az önəm verildiyi məlumdur. Fonetikaya xarici dil dərslərində öncəki illərdə daha az diqqət yetirilsə də, zamanla bunun nisbəti azalmağa başlamışdır.

Günümüzdəki xarici dil dərslərinin tədrisi prosesində tələffüz standartları və tələffüz bacarıqlarının inkişafı ilə bağlı yeni işlər ortaya çıxmışdır, nəticədə xarici dil dərslərindəki tələffüz məşqləri, ümumiyyətlə, artmışdır. Xarici dilin tədrisi prosesində tələffüzün yaxşılaşdırılması birbaşa metodikanın inkişafı ilə əlaqədardır. Bu gün xarici dil dərslərində tələffüzün mühüm rol oynamağına, dərsləklərdə və elmi jurnallarda müzakirə olunmağına, çox sayda əlavə materialın bu bərdə nəşr olunmağına baxmayaraq, yenə də xarici dil tədrisində tələffüz, yəni fonetika hələ də problemlə sahədir.

Elmi yeniliyi. Məqalədə alman dilinin plurisentrik təbiəti variasiya dilçiliyi baxımından təhlil olunaraq, fərqli milli variantların (Almaniya, Avstriya, İsveçrə) fonetik, qrammatik və leksik xüsusiyyətləri ilk dəfə sistemli şəkildə müqayisə edilmişdir. Fonetikanın dil öyrənilməsində rolu ayrıca nəzərdən keçirilmişdir.

Praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqat xarici dil dərslərində variantların və tələffüzün öyrədilməsinin vacibliyini göstərir. Məqalə, dərsləklərin real dil istifadəsinə uyğunlaşdırılması və tədris prosesinin səmərəliliyinin artırılması baxımından faydalıdır.

Nəticə. Alman dili Hind-Avropa dil ailəsinə aiddir və Avropada ən çox danışılan dillərdən biridir. O, təkcə Almaniya deyil, Avstriya, İsveçrə, Belçika, Lixtenşteyn, Lüksemburq kimi ölkələrdə də rəsmi və ya regional dildir. Bu ölkələrdə danışılan almanca ədəbi dildən – “Hochdeutsch”dan – fonetik, leksik və qrammatik xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir və bu fərqliliklər dilin variantları adlanır.

Alman dilinin əsas variantları – Avstriya və İsveçrə variantları öz söz quruluşu, tələffüz və qrammatik xüsusiyyətlərinə görə ədəbi dildən fərqlənir. Bavariya dialekti ilə Avstriya variantı arasında yaxınlıq olsa da, İsveçrə variantı daha fərqlidir. Bu fərqliliklər tarixi, coğrafi və siyasi amillərlə bağlıdır və hər ölkə öz dil variantını milli kimliyinin bir hissəsi kimi qəbul edir.

Məqalədə bu variantların dilin tədris prosesindəki yeri də araşdırılır. Təəssüf ki, alman dili dərslərində variantlara kifayət qədər yer verilmir. Halbuki real həyatla sinif materialları arasında uyğunluq yaratmaq üçün bu vacibdir. Variantların öyrənilməsi məcburi olmasa da, müəyyən bölgələrə gedənlər üçün faydalıdır və onların dərslərdə təmsil olunması arzuolunandır.

Ədəbiyyat:

1. Blumfeld L. Dil (İngiliscədən tərcüməsi “Qeydlər” və “Son söz” prof. F.Veysəllininidir). Bakı: Prestige çap evi, 2014, 519 s.
2. Dağabakan, Fatma Öztürk (2012). “Toplumdilbilimsel Bir Kavram Olarak Kadın-Erkek Dil”Ayrımına Türkçe ve Almanca Açısından Bir Yaklaşım”. A.Ü.Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi [TAED] 47, Erzurum, 87-106.
3. Dəmirçizadə Ə. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 253 s.
4. Haarmann H. Die Sprachenwelt Europas. Frankfurt-New York, 1993, s. 201
5. Manquliyeva H. Alman dili Bavariya dialektinin linqvistik xüsusiyyətləri Bakı – 2017. 143.
6. <https://dilcilik.az/kitabxana/arasdirmalar/Azerbaycan-dilinin-semasiologiyasi.pdf>

Elmira Ismayilova

Summary

IMPLEMENTATION OF PHONETIC DIFFERENCES IN THE METHODOLOGY OF TEACHING GERMAN

This article explores the foundations of variation linguistics and examines the distinctions between German variants, particularly focusing on their relevance in language teaching. It highlights the lack of adequate representation of these varieties in teaching materials, which can create challenges for learners in real-life communication. The study calls for better integration of national variants into language education and encourages teachers to raise awareness of linguistic diversity among students.

Элмира Исмаилова

Резюме

ВНЕДРЕНИЕ ФОНЕТИЧЕСКИХ ОСОБЕННОСТЕЙ В МЕТОДИКУ ПРЕПОДАВАНИЯ НЕМЕЦКОГО ЯЗЫКА

В статье рассматриваются принципы вариативной лингвистики и особенности немецких языковых вариантов, а также их влияние на преподавание немецкого как иностранного языка. Отмечается, что в учебных материалах часто недостаточно внимания уделяется этим вариантам, что может вызывать трудности у учащихся в реальной языковой среде. Подчеркивается важность включения знаний о вариантах в учебный процесс и повышения осведомлённости преподавателей и студентов о языковом разнообразии.

Рәүғи: dos. Ş.Şabanov

Khayala Pashayeva

University of Warwick, Coventry, UK

Sevda Imanova

Azerbaijan University of Languages

10.30546/2518-752X.1.507.042

DIGITALISATION AND DIGITAL LITERACY OF HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS IN AZERBAIJAN: GLOBAL AND LOCAL TRENDS

Keywords: *Digital transformation; digitalisation; digital literacy; higher education; Azerbaijan*

Açar sözlər: *Rəqəmsal transformasiya; rəqəmsallaşdırma; rəqəmsal savadlılıq; ali təhsil; Azərbaycan*

Ключевые слова: *Цифровая трансформация; цифровизация; цифровая грамотность; высшее образование; Азербайджан*

1 Introduction

The rapid advancement of digital technologies has dramatically transformed how people communicate, access information, and operate businesses worldwide [17]. COVID-19 has demonstrated that digitalisation and technological advancements are essential to an increasingly globalised world [21]. Within Higher Education Institutions (HEIs), there is broad agreement that technology constitutes a critical part of the 21st-century university [4] and the cornerstone of the globalisation process within HEIs [22]. In light of the COVID-19 pandemic, digital transformation has emerged as the foremost priority in HEIs [21], [7]. Scholars in the field maintain that digital transformation is a defining characteristic of modern higher education [20], and this digital evolution has gained significant traction in HEIs over the past decade [26]. Bibliometric evidence shows a dramatic rise in peer-reviewed studies on HEI digital transformation during the first two years of the COVID-19 pandemic, signalling a sector-wide acceleration [24].

Moreover, advancements in Artificial Intelligence (AI) have made it a necessary part of this digital era, increasing the need to establish a digital infrastructure within HEIs [14]. Consequently, HEIs worldwide cannot distance themselves from digital transformation, as it remains essential for higher education [34]. A recent bibliometric review by Zhao & Zhou (2024) covering 8,521 papers published between 1968 and 2023 demonstrates that research on higher-education digitalisation has expanded exponentially, especially in the past decade. Yet, little is known about how lower-middle-income post-Soviet systems, such as Azerbaijan, are translating high-level digital strategies into campus-level

practice. This paper, therefore, asks: What progress have Azerbaijani HEIs made toward digital maturity, and what gaps remain relative to global benchmarks?

Azerbaijan is also participating in this global technological transformation as a developing country in the Eurasian region. Several initiatives and strategies have been set to pave the way for the digital transformation of HEIs [12]. For instance, the State Agency for Public Service and Social Innovations and the “Azerbaijan 2020: Look into the Future” development concept have laid the groundwork for digital transformation [33]. The subsequent socio-economic development strategy of Azerbaijan highlights the cultivation of innovative and digital skills in higher education as a national priority, signalling high-level political commitment to digitalisation [2].

The purpose of this paper is to discuss the development and incorporation of digitalisation within HEIs in Azerbaijan and compare the global and local trends in the field. By exploring current international and regional initiatives, opportunities, and challenges, this study aims to shed light on valuable insights into how HEIs in Azerbaijan can leverage the technologies to enhance their digital transformation.

2 Literature review: Digitalisation and Digital Transformation in HEIs

Digital transformation has been conceptualised in the literature through multiple lenses. Scholars frame digital transformation as the strategic use of technologies to improve performance, redesign workflows, and create new organisational value [36]. This notion is predominantly associated with the strategic orientation and business practices of organisations and enterprises. Digitalisation in education refers to integrating digital technologies into all aspects of teaching, learning, and administration [31]. At the operational level, it involves deploying e-textbooks, electronic diaries, and e-mail-based communication to replace paper-heavy routines, making it dependent on digital tools [10]. Studies indicate that while digital infrastructure in developing countries has improved, effective implementation requires alignment of technology, pedagogy, and policy [16].

HEIs hold a pivotal position in the development of human capital on a global scale. It is crucial for these institutions not only to adapt to technological advancements but also to take a proactive role in driving them. Subsequently, scholars have conceptualised the digital transformation of higher education as an ongoing process [26], [36], in particular, described digital transformation as a process through which organisations respond to evolving conditions by leveraging digital technologies to generate value, enhance outputs, or increase the overall value of their offerings. While many universities are enhancing their technological frameworks, there remains a pressing need for further progress, particularly in the realms of research and digital innovation. According to Gümüšoğlu (2017), the core domains of digital transformation in HE includes education, administration, research, and societal engagement. A deliberate and strategic focus on each of these areas can foster a more adaptive and resilient educational environment.

A growing body of research highlights the critical influence of institutional governance and management in advancing digital transformation during the globalisation era [12,13,23] universities form partnerships with industry, they play a key role in facilitating and supporting student mobility, delivering online education, and tracking academic progress. For instance, in sustainable management within

higher education, Spanish scholars [1] have emphasised that digital transformation entails a comprehensive integration of digital technologies across all institutional dimensions. This transformation necessitates substantial changes in technological infrastructure, organisational culture, and university operational processes [23]. Other researchers highlight digital transformation in universities as a form of organisational evolution. For instance, Hinings, Gegenhuber, and Greenwood [11] assert that “digital transformation is, without doubt, institutional change,” while Deja, Rak, and Bell (2021) describe it as a process of organisational transformation.

Grosbeck et al. (2020) stress the importance of clearly defined objectives concerning digital infrastructure, the cultivation of digital literacy among both faculty and students, and the seamless integration of technology into teaching practices. This includes formulating strategic plans, building external collaborations, fostering innovation, and ensuring institutions remain aligned with the dynamic expectations of students and the workforce (Pashayeva, 2024).

In the post-Soviet context, countries like Azerbaijan face unique institutional and cultural challenges that influence the pace and scale of digital adoption (Ismayilov & Khalilova, 2021). The digital divide, particularly between urban and rural areas, and the lack of trained faculty remain key barriers to achieving full digital maturity in HEIs [37].

Notable progress has been made in this area within Azerbaijani universities, particularly the HEIs that host international students. The urgency brought on by the COVID-19 pandemic has further accelerated these developments. These efforts reflect a continuous and structured approach to modernising administrative operations and harnessing digital technologies to enhance efficiency and accessibility.

2.1 Global Trends and Practices of Digitalisation in HEIs

The existing literature indicates that advancements in digital infrastructure and emerging technologies are prompting HEIs to expand their online course offerings, necessitating the development of educators’ digital skills and competencies. According to the research carried out by Prabowo and Bandur (2021), quantitatively, 42 per cent of the 125 Scopus papers surveyed employ purely quantitative methods, and nearly half were published during 2020-2021, underscoring the field’s rapid expansion. This can extend the global accessibility of HE. Digital learning tools are increasingly being customised to accommodate various learning and teaching styles, contributing to improved academic performance.

Digitalisation streamlines the distribution and access of learning resources, framing digital research in HE as an interdisciplinary space that bridges technology, pedagogy, administration, leadership, and ethics [40]. Together, these advances are modernising the sector while expanding accessibility and raising standards.

Recent survey data from Muscanell and Gay (2025) show that HEIs are shifting decisively from purely face-to-face instruction to hybrid and fully online models, forcing curriculum teams and teacher-education programmes to rethink assessment, engagement, and learner support. A growing body of systematic reviews [15] confirms that building advanced digital competences, from multimedia course design to data-informed pedagogy and fluent online communication, has become a strategic imperative for both staff and students. A key institutional priority is the cultivation of digital competencies among both educators and students. Supporting this transition

requires significant investment in digital infrastructure, including high-speed internet and virtual laboratories [40]. Additionally, ensuring equitable access to digital learning resources remains critical, particularly in light of the diverse needs and backgrounds of the student population [32].

The growing transformation and shift toward digital learning necessitate a fundamental overhaul of national education policies. Hence, governments must develop standardised regulations that uphold both the quality, cybersecurity and fairness of digital transformation. This highlights the need for strong legal frameworks to protect the personal information of students and educators and to ensure the security of educational data. In the following section, faced challenges and presented opportunities of digitalisation are discussed in more detail.

2.2 Global Trends and Practices of Digitalisation in Azerbaijan HEIs

Significant progress has been made in Azerbaijan toward the digitalisation of education, including the development of new ICT infrastructure and the integration and modernisation of advanced technologies. For instance, several HEIs in Azerbaijan connected to the Azerbaijan Education Network now have access to GEANT – the world’s largest international academic and research network. This connection enables these institutions to tap into GEANT’s extensive research capabilities, facilitating collaborative academic/scientific activities and joint research projects.

Over time, set measures have helped shape the country’s technological landscape [27]. As noted in Pashayeva [24]., the Strategic Roadmap (2016) included points such as:

1. The first direction focused on enhancing the educational content and improving curricula across all levels of education.

2. The second direction aimed to train professionals to meet contemporary standards, modernise human resources in education and create an inclusive training methodology for individuals with special needs.

3. The third direction focused on establishing a management mechanism in education that is transparent, responsible, and successful.

4. The fourth strategic direction aimed to develop an educational infrastructure that meets current standards and supports lifelong learning. This direction also includes crucial aspects such as establishing a suitable framework for implementing information and communication technology-driven learning methods and remote education.

5. The fifth objective focused on establishing a financially viable framework for funding the education system in the country, aligning it with the benchmarks set by the world’s top education systems. This involved utilising diverse resources to enhance the financing mechanism of education, implementing per capita funding and providing assistance for the provision of paid educational services.

The strategic plans of HEIs show notable emphasis on embedding IT skills across all levels of the education system, from primary to higher education [23]. This integration was identified as a crucial curriculum element starting in 2025, aligning with international educational standards [27]. According to the Strategic Roadmap (section 3.1.4), the initiative aims to enhance HEIs by combining education, research, and innovation.

Furthermore, Suleymanov's (2019; 2020) research outlines the most recent trends observed in HEIs in Azerbaijan amidst the globalisation process. The author identifies thirteen key trends, and one of those trends is related to the significance of adopting information and communication technologies (ICT). It was noted that the incorporation of ICT into higher education and administrative processes has rapidly expanded, mainly due to challenges presented by the COVID-19 pandemic.

One of the key areas within the innovative educational initiatives aimed at modernising the education system in Azerbaijan is the digitalisation of official educational documents. In this context, a significant step was taken on February 5, when the President of the Republic of Azerbaijan, Ilham Aliyev, signed a Decree to implement the amendments to the Law of the Republic of Azerbaijan "On Education," originally passed on December 18, 2020. This legislative action underscores the government's commitment to advancing the digital transformation of the education sector.

The "Virtual School" platform, introduced in Azerbaijan during the 2020–2021 academic year in response to the COVID-19 pandemic, proved effective in gathering extensive data on the educational activities of students. Notably, two rounds of national assessments conducted via the platform during this period enabled the establishment of a comprehensive database containing students' exam results [10].

The implementation of this innovative approach enhances Azerbaijan's position in international rankings and strengthens its reputation. However, those initiatives come with challenges as well as opportunities that the higher education sector must face.

2.1.1 Opportunities of the digitisation transformation of education in Azerbaijan

The digitalisation of education in Azerbaijan and the growing effectiveness of digital technologies have manifested in several keyways:

- Digital tools have streamlined administrative and organisational processes within educational institutions.
- The integration of technology has enhanced the overall learning experience, making education more accessible and convenient.
- Digital transformation provides an opportunity to be part of the global knowledge.
- The digital learning ecosystem enables to continuous refinement and improvement of teaching and learning processes.

2.1.2 Challenges of the digitisation process in education

As previously discussed, the digitalisation of HE in Azerbaijan has yielded notable achievements. However, several challenges persist. These issues include:

- Individuals lacking prior experience with internet usage and digital tools often struggle to adapt to online learning environments. Some are unaware of the educational benefits digitalisation offers, while others, despite recognising its potential, are unable to navigate applications without external assistance.
- A segment of the population lacks access to the necessary devices, such as computers or tablets, and high-speed internet, which are essential for effective participation in online education.

Given the rapid evolution of the knowledge economy, the commercialisation of knowledge, the rise of AI, and the emergence of new professions, some of which are replacing outdated roles, education must increasingly adopt a research-driven, forward-looking approach. As a result, educational institutions are expected to embrace greater responsibility and accountability. However, tangible indicators of research commercialisation remain limited. For instance, Azerbaijan filed only 171 patent applications in 2018, far below Belarus (513) and Georgia (274), highlighting the early stage of university-driven innovation [2].

As a result, like other nations worldwide, Azerbaijan has been significantly influenced by global trends in digital technology. Yet a misalignment between university outputs and labour-market needs persists: in 2019, more than 16,000 degree-holding youths were unemployed, evidence of a skills gap that hampers Azerbaijan's knowledge-economy ambitions [2]. Cross-sector benchmarks indicate that higher education ranks lowest on digital-readiness indices, chiefly because hierarchical governance and change-resistant academic cultures dampen agile leadership [24]. Scholars further underscore persistent digital divides: low- and lower-middle-income countries still struggle with infrastructure, devices and learning-platform access, hampering the transition to fully online models [39].

Furthermore, research suggests that in today's information society, scientific knowledge is evolving rapidly. Effectively managing the growing volume of data and harnessing it as a foundational scientific and educational resource requires a deeper engagement with disciplines such as informatics and its subfields. The fields such as Bibliometrics and Elmetrics significantly contribute to the advancement of science and the development of HEIs, particularly (Hajiyeva et al, 2023).

3 Requirements for the development

To ensure sustainable and effective digital transformation across HEIs in Azerbaijan, several key requirements must be fulfilled. These requirements span across policy, infrastructure, staff development, institutional governance, and technological innovation:

Regulatory Frameworks: Develop comprehensive regulations addressing digital learning standards, cybersecurity, data privacy, and online credential verification.

Digital Infrastructure Expansion: Ensure high-speed internet connectivity across all regions, particularly in underserved rural areas, to bridge the digital divide. Invest in virtual laboratories and integrate AI-driven tools to support advanced learning and research. Zhao and Zhou's (2024) findings reinforce the urgency of device-loan schemes and rural broadband initiatives to close these gaps.

Capacity Building and Digital Literacy: Design and implement nationwide professional development programs to build educators' digital competencies, including instructional design, online communication, and content creation. To establish a digital education system, there must be an ongoing focus on enhancing the technological competencies of academic staff. However, existing structural challenges within Azerbaijan's higher education system limit universities' ability to respond swiftly to evolving labour market needs, thereby impeding the development of a knowledge-driven society [35].

Strategic Institutional Planning: Each HEI should develop a dedicated digitalisation roadmap with clear goals, timelines, and measurable outcomes.

Benchmarking studies classify universities into ‘digital masters,’ ‘evolving planners,’ ‘growing implementers,’ and ‘starters’ based on the intersection of leadership strength and digital capability, implying that capacity-building interventions must be cluster-specific [24].

Research and Innovation Ecosystem: Foster interdisciplinary research that combines education, technology, and data science. Strengthen cooperation with global HEIs and networks to access shared digital resources and collaborative research opportunities. Current policy already envisages ‘innovation clusters’ within multidisciplinary universities; operationalising these clusters would anchor the education-research-innovation continuum and raise patenting as well as industry collaboration.

Sustainable Funding and International Collaboration: Secure diverse financing mechanisms to underwrite digital initiatives, including public-private-partnership (PPP) models and targeted grants for non-state innovation centres. Without such funding streams, digital uptake in Azerbaijani HEIs is likely to stall [2].

By addressing these foundational requirements, Azerbaijan can build a resilient and forward-looking higher education system capable of leveraging digital technologies to improve quality, access, and global competitiveness.

4 Conclusions

The digitalisation of HEIs in Azerbaijan reflects both a national imperative and a global trend, shaped by technological advancements. This paper has examined the complex and multidimensional nature of digital transformation in Azerbaijani HEIs through the lens of global and local developments, highlighting both opportunities and persistent challenges.

Globally, digital transformation in higher education has catalysed new pedagogical models, enhanced administrative efficiency, and fostered inclusive access to knowledge. In Azerbaijan, substantial strides have been made in aligning national education strategies with international digitalisation benchmarks. Recent legislative amendments and strategic documents, such as the “Strategic Roadmap” and “Azerbaijan 2030,” underscore the institutionalisation of digital initiatives in education governance.

Despite these advances, several systemic challenges remain. The digital divide between urban and rural areas, limited access to necessary technological tools, lack of policy regulations and frameworks (e.g. data protection, cybersecurity), and gaps in digital literacy among both faculty and students hinder the equitable implementation of digital transformation. Addressing these challenges requires a coordinated approach encompassing policy reform, infrastructural investment, human capital development, and institutional capacity building.

Ultimately, the success of digitalisation in Azerbaijan’s higher education sector depends on a holistic and inclusive strategy that bridges technological, pedagogical, and administrative domains. By embracing digital transformation as both an educational and societal objective, Azerbaijan has the potential to emerge as a regional leader in higher education innovation, thereby contributing to the global knowledge economy and fostering a resilient, future-ready academic ecosystem.

Despite its breadth, this review is limited by (i) reliance on publicly available Azerbaijani sources, which may overlook grey literature; (ii) the absence

of primary stakeholder interviews, leaving some findings unvalidated; and (iii) a rapidly evolving policy landscape that could render certain data obsolete. Future studies should employ mixed-methods designs, including surveys and semi-structured interviews with faculty, students, and policymakers, to triangulate evidence and track digital transition and maturity over time.

References:

1. Abad-Segura, E., González-Zamar, M.-D., Infante-Moro, J. C., & Ruipérez García, G. (2020). Sustainable management of digital transformation in higher education: Global research trends. *Sustainability*, 12(5), Article 2107. <https://doi.org/10.3390/su12052107>
2. Aliyev, M., & Aliyeva, S. (2024). Revisiting Digital Transformation of Azerbaijan Higher Education in the New Digital Era. *Yildiz Social Science Review*, 10(1), 72-83. <https://doi.org/10.51803/yssr.1441943>
3. Al-Fraihat, D., Joy, M., & Sinclair, J. (2020). Evaluating E-Learning systems success: An empirical study. *Computers in Human Behavior*, 102, 67–76. <https://doi.org/10.1016/j.chb.2019.08.004>
4. Chauca, M., Phun, Y., Curro, O., Chauca, C., Yallico, R., & Quispe, V. (2021). Disruptive innovation in active activity-based learning methodologies through digital transformation. *International Journal of Information and Education Technology*, 11(4), 200-204. <https://doi.org/10.18178/ijiet.2021.11.4.1512>
5. Cheng, Z., Dinh, N. B. K., Caliskan, A., & Zhu, C. (2024). A systematic review of digital academic leadership in higher education. *International Journal of Higher Education*, 13(4), 38-51. <https://doi.org/10.5430/ijhe.v13n4p38>
6. Deja, M., Rak, D., & Bell, B. (2021). Digital transformation readiness: Perspectives on academia and library outcomes in information literacy. *The Journal of Academic Librarianship*, 47(5), Article 102403. <https://doi.org/10.1016/j.acalib.2021.102403>
7. Garcez, A., Silva, R., & Franco, M. (2022). Digital transformation shaping structural pillars for academic entrepreneurship: A framework proposal and research agenda. *Education and Information Technologies*, 27(1), 1159-1182. <https://doi.org/10.1007/s10639-021-10638-5>
8. Grosseck, G., Malița, L., & Bunoiu, M. (2020). Higher education institutions towards digital transformation—The WUT case. In A. Curaj, L. Deca, & R. Pricopie (Eds.), *European Higher Education Area: Challenges for a new decade* (pp. 565–581). Springer, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-030-56316-5_35
9. Gümüsoğlu, E. K. (2017). Digital transformation in higher education. *Adıyaman University Journal of Social Sciences Institute*, 3(4), 30-42.
10. Hajiyeva, N. A., Huseynov, R. T., Huseynova, M. R., Mammadova, A. V., & Mammadov, S. J. (2023). Digitalization of education in Azerbaijan. *AGORA International Journal of Economical Sciences*, 17(2), 130-136. <https://doi.org/10.15837/ajies.v17i2.6450>
11. Hinings, B., Gegenhuber, T., & Greenwood, R. (2018). Digital innovation and transformation: An institutional perspective. *Information and Organization*, 28(1), 52-61. <https://doi.org/10.1016/j.infoandorg.2018.02.004>
12. Imanova, S. (2021). Promoting Azerbaijani students' intercultural competence through distance education of foreign languages. *Arab World English Journal*, 12(3), 232-241. <https://dx.doi.org/10.24093/awej/vol12no3.16>
13. Isaxanli, H. (2018). Education facing globalisation in post-communist country: Azerbaijan. In *Proceedings of the 4th International Conference on Higher Education Advances (HEAd'18)*. <http://hdl.handle.net/20.500.12323/3952>

14. Iuga, I. C., & Socol, A. (2024). Government Artificial Intelligence readiness and brain drain: Influencing factors and spatial effects in the European Union member states. *Journal of Business Economics and Management*, 25(2), 268–296. <https://doi.org/10.3846/jbem.2024.21136>
15. Karimi, H., & Khawaja, S. (2025). Exploring digital competence among higher education teachers: A systematic review. *International Journal of Learning, Teaching and Educational Research*, 24(1), 298-314. <https://doi.org/10.26803/ijlter.24.1.15>
16. Laurillard, D. (2016). How should professors adapt to the changing digital education environment? In E. De Corte, L. Engwall, & U. Teichler (Eds.), *From books to MOOCs: Emerging models of learning and teaching in higher education* (pp. 3–16). Portland Press.
17. Machado, A. d. B., Sousa, M. J., Dal Mas, F., Secinaro, S., & Calandra, D. (Eds.) (2024). *Digital transformation in higher education institutions*. Springer.
18. Mammadov, T., & Jamalova, M. (2025). Adapting to a rapidly evolving world: Insights from AI initiatives in Azerbaijan. *Advances in Mobile Learning Educational Research*, 5(1), 1262-1271. <https://doi.org/10.25082/AMLER.2025.01.003>
19. Mejías-Acosta, A., D’Armas Regnault, M., Vargas-Cano, E., & Cárdenas-Cobo, J. (2024). Assessment of digital competencies in higher education students: Development and validation of a measurement scale. *Frontiers in Education*, 9, Article 1497376. <https://doi.org/10.3389/feduc.2024.1497376>
20. Muscanell, N., & Gay, K. (2025, April 14). 2025 students and technology report: Shaping the future of higher education through technology, flexibility, and well-being. EDUCAUSE.
21. Organisation for Economic Co-operation and Development. (2022, October 3). *Education at a glance 2022: OECD indicators*. OECD Publishing. <https://doi.org/10.1787/3197152b-en>
22. O’Brien, J. (2020). Digital ethics in higher education: 2020. EDUCAUSE Review. <https://er.educause.edu/articles/2020/5/digital-ethics-in-higher-education-2020>
23. Pashayeva, K. (2024). *The impact of globalisation on organisational culture and leadership in higher education in Azerbaijan* (Doctoral dissertation). University of Warwick.
24. Prabowo, H., & Bandur, A. (2021). Digital transformation in higher education: Global trends and future research direction. *Journal of Innovation in Business and Economics*, 5(2), 103-118. <https://doi.org/10.22219/jibe.v5i02.21218>
25. President of the Republic of Azerbaijan. (2021, February 2). Order on approval of “Azerbaijan 2030: National Priorities for Socio-Economic Development” [Presidential decree]. Retrieved April 9, 2025, from <https://www.refworld.org/legal/decrees/natlegbod/2021/en/147786>
26. Rodríguez-Abitia, G., & Bribiesca-Correa, G. (2021). Assessing digital transformation in universities. *Future Internet*, 13(2), Article 52. <https://doi.org/10.3390/fi13020052>
27. Strategic Roadmap for National Economy Perspective of the Republic of Azerbaijan (2016). <https://monitoring.az/assets/upload/files/15075d-6928310402cd152c96db0d6835.pdf>
28. Suleymanov, T. (2019). ‘University Branding in Azerbaijan: Empirical Study of Students’ Choices for Education,’ *Economic and Social Development: Book of Proceedings 2019*, Available at: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3475982 (Accessed: (27 November 2020)).
29. Suleymanov, T. (2020). ‘Transformation of Higher Education in Azerbaijan: Reforms, Policies and Current Trends.’ *The Journal of Economic Sciences: Theory and Practice*, 77(2), pp. 40-60.

30. Tømte, C. E., Laterza, V., Pinheiro, R. M., & Avramovic, A. (2020). Is there a Scandinavian model for MOOCs? Understanding the MOOC phenomenon in Denmark, Norway, and Sweden. *Nordic Journal of Digital Literacy*, 15(4), 234-245. <https://doi.org/10.18261/ISSN.1891-943X-2020-04-02>
31. UNESCO. (2022). Reshaping policies for creativity: Addressing culture as a global public good [Global Report]. UNESCO. Retrieved February 7, 2025, from <https://www.unesco.org/reports/reshaping-creativity/2022/en>
32. UNESCO. (2025, March 31). UNESCO spotlights how digital learning can promote equity in low-resource contexts. <https://www.unesco.org/en/articles/unesco-spotlights-how-digital-learning-can-promote-equity-low-resource-contexts>
33. United Nations Development Programme. (2024, March 8). UNDP Annual Report 2023. United Nations Development Programme. <https://www.undp.org/publications/undp-annual-report-2023>
34. Valdés, K. N., Alpera, S. Q., & Cerdá Suárez, L. M. (2021). An institutional perspective for evaluating digital transformation in higher education: Insights from the Chilean case. *Sustainability*, 13(17), 9850. <https://doi.org/10.3390/su13179850>
35. Valehov, J., & Streitwieser, B. (2022). The “entrepreneurial university”: A catalyst for the redevelopment of the Azerbaijani higher education system. *Journal of Comparative & International Higher Education*, 14(2), 26-46. <https://doi.org/10.32674/jcihe.v14i2.4309>
36. Vial, G. (2019). Understanding digital transformation: A review and a research agenda. *The Journal of Strategic Information Systems*, 28(2), 118-144. <https://doi.org/10.1016/j.jsis.2019.01.003>
37. World Bank. (2018). Azerbaijan: The role of higher education in innovation. World Bank, Washington, DC.
38. Zhang, N., & Liu, Y. (2024). Design and implementation of virtual laboratories for higher education sustainability: A case study of Nankai University. *Frontiers in Education*, 8, Article 1322263. <https://doi.org/10.3389/educ.2023.1322263>
39. Zhao, B., & Zhou, J. (2024). Research hotspots and trends in digitalization in higher education: A bibliometric analysis. *Heliyon*, 10, e39806. <https://doi.org/10.1016/j.heliyon.2024.e39806>
40. Zou, Y., Kuek, F., Feng, W., & Cheng, X. (2025). Digital learning in the 21st century: Trends, challenges, and innovations in technology integration. *Frontiers in Education*, 10, Article 1562391. <https://doi.org/10.3389/educ.2025.1562391>

Xəyalə Paşayeva
Sevda İmanova

Xülasə

AZƏRBAYCANDA ALİ TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNİN RƏQƏMSALLAŞMASI VƏ RƏQƏMSAL SAVADLILIQI: QLOBAL VƏ YERLİ TENDENSİYALAR

Bu məqalədə Azərbaycanda ali təhsilin qlobal və yerli tendensiyalar çərçivəsində rəqəmsallaşdırılması geniş kontekstdə araşdırılır. Azərbaycan ali təhsil müəssisələrində rəqəmsallaşma və rəqəmsal savadlılığın artırılması üçün qəbul edilə bilən rəqəmsal transformasiyanın hərəkətverici qüvvələrini, əsas çağırışları və ən yaxşı təcrübələrindən bəhs edilir. Tədqiqatın məqsədi qlobal və regional aspektdən siyasətləri, texnoloji irəliləyişləri və nümunə araşdırmaları təhlil edərək Azərbaycanda ali təhsildə daha effektiv və davamlı rəqəmsal ekosistem üçün tövsiyələr verməkdir.

Хаяла Пашаева
Севда Иманова

Резюме
ЦИФРОВИЗАЦИЯ И ЦИФРОВАЯ ГРАМОТНОСТЬ
В ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ АЗЕРБАЙДЖАНА:
ГЛОБАЛЬНЫЕ И ЛОКАЛЬНЫЕ ТЕНДЕНЦИИ

В данной работе рассматривается цифровизация высшего образования в Азербайджане в контексте глобальных и локальных тенденций. Анализируются движущие силы цифровой трансформации, основные вызовы и лучшие практики, которые могут быть использованы для содействия цифровизации и повышения цифровой грамотности в высших учебных заведениях Азербайджана. Цель исследования – выработка рекомендаций по созданию более эффективной и устойчивой цифровой экосистемы в сфере высшего образования Азербайджана на основе анализа политики, технологических достижений и тематических исследований в глобальном и региональном контексте.

İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ İNTERAKTİV METODLAR

Açar sözlər: *interaktiv metod, kommunikativ yanaşma, müasir tədris metodları, fəal öyrənmə prosesi*

Keywords: *interactive method, communicative approach, modern educational methods, active learning process*

Ключевые слова: *интерактивный метод, коммуникативный подход, современные методы преподавания, активный процесс обучения*

Giriş. Müasir dövrdə xarici dilin tədrisi təhsil sisteminin ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir. Qloballaşan dünyada xarici dilin tədrisi, mənimsənilməsi və inkişafı fərdlər, həm də peşəkar inkişaf üçün əhəmiyyətli rol oynayır. Hal-hazırda elm və texnikanın yüksəlişi gənclərin xarici dillərə – xüsusilə də ingilis dilinə marağını günü-gündən artırır. İxtisasından, peşəsindən, statusundan asılı olmayaraq ingilis dilinin mənimsənilməsi hamı üçün aktualdır. Ölkəmiz müstəqillik qazandıqdan sonrakı dövrlərdə beynəlxalq əlaqələrini daha da genişləndirmiş, dünya siyasi və iqtisadi arenasında öz sözünü deməyə başlamışdır. Məhz bu səbəbdən, əsas beynəlxalq ünsiyyət vasitəsi hesab edilən ingilis dilinin tədrisi təhsilin qarşısında qoyulan ən vacib tələblərdən birinə çevrilmişdir.

Mövzunun aktuallığı: Hal-hazırda müasir təhsil sistemində, xüsusilə də xarici dilin tədrisində, interaktiv metodun tətbiqi çox geniş yayılmışdır. Bu metodun funksiyaları, istifadə qaydaları, mərhələləri xarici dilin öyrənilməsinə və inkişafına təkan verən amillərdən hesab edilir. Pedaqoji yanaşmalara əsasən, tələbə dərslin passiv tərəfi deyil, aktiv üzvü kimi çıxış etməlidir. Bu nöqtəyi nəzərdən dil və nitq bacarıqlarının inkişaf etdirilməsində interaktiv yanaşmanın rolu danılmazdır.

İngilis dilinin tədrisində istifadə edilən ənənəvi metodlar.

İngilis dili tədrisinin tarixi-xronoloji ardıcılığına nəzər salsaq görərik ki, bir çox metodlar sınaqdan keçirilib. Dilin xarakterik və səciyyəvi xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq bəzi metodların istifadəsi uğurlu, bir çoxunun istifadəsi uğursuz nəticələnmişdir. Müasir dövrümüzdə istifadə edilən interaktiv metoddan bəhs etməmişdən əvvəl xarici dilin tədrisi zamanı istifadə edilmiş ənənəvi üsulların qısa və xarakterik xüsusiyyətlərinə nəzər salaq. İlk olaraq “Qrammatika-tərcümə” metodundan başlayaq. Bu ənənəvi vasitənin əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, xarici dilin tədrisi zamanı ana dilindən istifadə edilir, danışmaq və yazıdan çox qrammatik qaydaların izahına və əzbərlənməsinə, qaydalara əsasən tapşırıqların icrasına geniş yer verilir. Digər əməliyyatlara – dinləmə, danışmaq, yazı kimi bacarıqlara az yer verilməsi bu metodun ən böyük mənfəi tərəfi hesab edilə bilər.

Dilin inkişaf prosesində dilçi alimlər xarici dilin mənimsənilməsinə xüsusi əhəmiyyət verdiklərindən daima daha mükəmməl metod axtarışında olublar. Daha bir ənənəvi üsullar siyahısına “Birbaşa metod”-u əlavə etmək olar. Bu metodda Qrammatika – tərcümə metodundan fərqli olaraq dərslər yalnız ingilis dilində aparılırdı. Tələbələrə ana dilindən istifadə etməyə icazə verilmirdi. Məhz bu metodun əsas məqsədi sual-cavab, dialoqlar vasitəsilə tələbələrdə danışıq bacarığını daha çox inkişaf etdirmək idi. Bu metodun çatışmayan cəhətinə gəldikdə isə, qrammatik qaydaların izahına çox az yer verilir. Bu da daha yüksək dil mərhələsində tələbələrin probleminə çevrilirdi. Növbəti bəhs edəcəyimiz metod “Audio-linqvistik” metoddur. Adından da görüldüyü kimi, bu üsul tələbələrdə dinləmə bacarığının inkişafına xidmət göstərirdi. Digər metodlar kimi bu vasitənin də özünəməxsus yaxşı və pis cəhətləri var idi. Üstünlükləri ondan ibarət idi ki, tələbələr bu metodun tətbiqi zamanı düzgün tələffüz vərdişlərinə yiyələnirdilər. Mənfi cəhəti, tələbələrdə yazı bacarığı, danışıq bacarığı, özlərini ifadə edə bilmə bacarığı zəifləyirdi [1].

Daha bir metod – Kommunikativ yanaşma-dan söz açarkən qeyd edə bilərik ki, bu ənənəvi üsul müasir dövrümüzdə innovativ metodlarla paralel şəkildə istifadə edilir. “Kommunikativ yanaşma” metodunun üstün cəhətlərindən biri- tələbələrdə real ünsiyyət bacarıqlarının inkişafına təkan verməkdir. Bu bacarığın inkişaf etdirilməsi üçün həmin metodun tətbiqində qrup və cüt halında işdən, layihələr və rollu oyunlardan istifadə edilir. Təbii ki, digər üsullarda olduğu kimi, bu metodda da mənfi cəhətlər görmək mümkündür. Düzdür dil öyrənənlər üçün əsas məhsuldar dil bacarıqları olan danışıq, yazı, dinləməni inkişaf etdirir, lakin qrammatikanın sistemli şəkildə öyrədilməsinə az zaman ayırır. Bu da öz növbəsində dil öyrənənlərdə müəyyən problemlərin yaranmasına səbəb olur. İstər şifahi, istərsə də yazılı nitqlərdə boşluqlar yaranır.

İngilis dilinin tədrisində interaktiv metodun rolu

Yuxarıda sadaladığımız metodların hər biri xarici dillərin tədrisi zamanı geniş istifadə edilmiş və daha da mükəmməlləşdirilmiş formada müasir dövrümüzdə qədər gəlib çatmışdır. Düzdür, tarixə nəzər salsaq görə bilərik ki, bu metodların tətbiqinin bəziləri özünü doğrultmamış, yəni dilin tədrisində elə də faydalı olmamışdır. Bu səbəbdən dilçi alimlərin tədqiqatlarının nəticəsi olaraq daha mükəmməl formaya malik – tələbənin və müəllimin fəal dərslər prosesində qarşılıqlı şəkildə aktivliyini özündə ehtiva edən, tələbənin dərslər prosesində yalnız dinləyici kimi deyil, eyni zamanda fəal iştirakçı olduğunu nümayiş etdirən, dilin dörd əsas– oxu, dinləmə, yazı və danışıq bacarıqlarını inkişaf etdirməyə yönəlmiş, eyni zamanda kommunikativ yanaşmaya əsaslanan interaktiv metod formalaşmışdır.

Bir neçə dilçi alimin elmi araşdırmalarına nəzər salsaq müşahidə edirik ki, məhz, interaktiv metodun müasir metodologiyaları, xüsusi olaraq kommunikativ yanaşmaları praktik nümunələr əsasında tətbiq edilir və öyrənilir.

Qeyd etdiyimiz kimi interaktiv metodun tətbiqinin əsas məqsədi ingilis dilinin tədrisi zamanı dil öyrənənlərin – dörd bacarığının kommunikativ yanaşmaya əsaslanan şəkildə inkişaf etdirilməsidir. İlk olaraq tələbədə oxu vərdişlərinin formalaşması yollarına nəzər salsaq görərik ki, dilçi alimlər tələbələrdə bu bacarığın formalaşmasının və inkişaf etdirilməsinin labüdlüyünü daima vurğulamışlar. On-

ların fikrincə dil öyrənəndə oxu bacarığını formalaşdırarkən lüğət ehtiyatının, söz bazasının inkişafına da şərait yaradılmış olur.

Məşhur dilçi alim Ceremi Harmerin fikrinə əsasən tələbələrdə oxu bacarıqlarını formalaşdırarkən onlarda qrammatik qaydaların yazı və oxu zamanı düzgün tətbiqinə, cümlə konstruksiyalarının səlis qurulmasına, oxu mətnlərində paraqrafların sistemli şəkildə bölünməsinə, danışarkən və müzakirə apararkən (debat, yaxud disput formatında) seçiləcək maraqlı mövzular haqqında müxtəlif səpkidə fikir sahibi olmasına zəmin yaradılır [3].

Daha sonra Ceremi Harmer vurğulayır ki, oxu bacarığının inkişafı zamanı mətnlərin düzgün seçilməsi ən vacib amillərdəndir. Tələbələrin dil səviyyələrinə uyğun seçilmiş mətnlər onlara daha faydalı və yararlı ola bilər. Bu zaman dil öyrənənin ixtisasına, peşəsinə də diqqət yetirmək lazımdır. Məsələn, əgər dil öyrənən həkimdirsə, ona daha çox tibbi terminlərdən ibarət, bizneslə məşğul olursa, bizneslə əlaqəli terminlər və frazeoloji birləşmələrdən ibarət mətn və s. təqdim edilə bilər. İnteraktiv metod oxu bacarığının daha dərinədən qavranılmasına, mənimsənilməsinə, dil öyrənənlərin mətnlə aktiv işləməsinə və xarici dilin ünsiyyət vəsiyyəti kimi öyrənilməsinə xidmət edir [3].

Oxu bacarıqlarının üstünlüklərini sadalayarkən qeyd etdik ki, bu vərdişlərin inkişafı digər: yazı, danışq və s. kimi bacarıqların inkişafına təkan verir. Bu metodun tətbiqi zamanı tələbə mətni passiv şəkildə oxuyan tərəf deyil, mövzu ilə dialoqa girən və onun üzərində aktiv işləyən tərəf kimi çıxış edir.

Bəs oxu bacarıqlarının inkişafı zamanı interaktiv metod hansı formada tətbiq edilir? Bu suala cavab tapmaq üçün interaktiv metodun funksiyalarına nəzər salaq. Oxu bacarığı zamanı bu metodun tətbiqi üç mərhələdən ibarətdir:

1. Oxudan əvvəl olan mərhələdir. Bu mərhələyə bir növ təqdimat, hazırlıq da deyirlər. Bu vaxt müəllim verilmiş mətnə aid tələbəni sual-cavab edir, mövzuya dair hər hansı bir şəkil, video-təlimat nümayiş etdirir, tələbəni mətnin mövzusu haqqında müzakirə aparmağa sövq edir. Tələbələr də öz növbəsində köhnə bilikləri bazasında məlumatlara əsaslanaraq fikirlərini bildirirlər.

2. Oxu prosesi mərhələsidir. Bu zaman verilmiş mətn hissələrə bölünür, tələbələr həmin hissələr üzərində cüt şəkildə və yaxud qrup halında işləməyə sövq edilir. Mətnə dair suallar verilir və geniş müzakirələr aparılır.

3. Oxudan sonrakı prosesdir. Bu mərhələdə mətnin əsas məzmunu, sujet xətti, personajları ətrafında geniş müzakirələr aparılır, mətnin müəyyən hissəsini canlandırmaq (rollu oyunların tətbiqi) tələbələrə həvalə edilir. Eyni zamanda tələbələrdə yaradıcılıq qabiliyyətini formalaşdırmaq və inkişaf etdirmək üçün mətnə fərqli sonluq yazmaq tapşırılır.

Daha vacib dil məsələlərdən biri də dinləmə bacarığıdır. Bir çox tədqiqatçıların və dilçi alimlərin yanaşmalarına əsaslanaraq deyə bilərik ki, ənənəvi metodlarla müqayisədə interaktiv metodun bu bacarığın inkişafına yönəlik tətbiq edilən funksiyaları daha effektiv hesab edilir. Bu metodun tətbiqinin ən üstün cəhətlərindən biri də odur ki, tələbələrdə dinləmə bacarıqlarını inkişaf etdirərkən onların dərstdə daha fəal olmasına, motivasiya etməsinə, dərse daha aktiv şəkildə cəlb olunmasına köməklik göstərir. Dil öyrənənlər verilmiş dinləmə mətninə daha diqqətlə qulaq asır, verilmiş mətnin məzmununu dəqiq şəkildə qavramağa çalışırlar. İnteraktiv metodun dinləmə bacarığını inkişaf etdirmək üçün tətbiqinin effektivli-

yini aşağıda verəcəyimiz müddəalarla daha dəqiq aydınlaşdırmağa çalışacağıq. Bir çox dilçi alimlərin araşdırmalarına əsasən interaktiv dinləmə fəaliyyətləri tələbələrə koqnitiv və metakoqnitiv strategiyaların istifadəsinə yönəlik olur. Bu zaman tələbələrə əvvəlcədən ehtimal, nəticə çıxarma, dinləmə zamanı qeyd aparma və qarşılaşdıqları çətinlikləri nümayiş etdirmək bacarıqları formalaşır. Tələbələr mətnin məzmununu üzərində bir-biriləri ilə müzakirə zamanı öz fikirlərini aydınlaşdırır, sual verir və dərhal geridönüş əldə edirlər. Bu zaman müəllim dərs prosesində bələdçi rolunu oynayır, onlara azad şəkildə müzakirə aparmaq, öz fikirlərini açıq-aşkar ifadə etmək və bir-birilərinin səhvlərini düzəltmək imkanı yaradır [2].

Əlavə olaraq onu da qeyd etmək yerinə düşərdi ki, dinləmə mətnləri seçilərkən müəllim daha diqqətli olur, məzmunun real həyatla bağlılığına, tələbələrə dünyagörüşün inkişafına təkan verəcək səpkidə olmasına xüsusi qayğı ilə yanaşır. Dinləmə bacarığının inkişafında müxtəlif interaktiv fəaliyyətlərə – qrup, yaxud cüt şəklində iş, rollu oyunların tətbiqi, tələbələrin dərsə marağını cəlb etmək üçün əyani və texniki vəsaitlərin istifadəsinə geniş yer verilir.

Dilçilikdə məhsuldar fəaliyyətlərdən sayılan yazı bacarığının inkişafında interaktiv metodun rolu danılmazdır. Yazı vərdişlərinin mənimsənilməsi və inkişafı, nisbətən daha mürəkkəbdir. Yazı bacarığının mənimsənilməsinin əhəmiyyətindən bəhs edərkən aşağıdakı mərhələlərə diqqət etmək lazımdır.

1. Gücləndirmək, möhkəmləndirmək – bəzi tələbələr dili mənimsəyərkən şifahi nitqə, şifahi danışıqğa üstünlük verirlər. Lakin dil öyrənənlərin böyük əksəriyyəti ingilis dilini mənimsəyərkən dili yazılı şəkildə qavramağa üstünlük verir. Dil konstruksiyalarının yazılı şəkildə nümayişi xarici dilin öyrənmə prosesində əvəzəlməzdir. Bir çox tələbələr öyrəndikləri hər yeni materialı yadda saxlamaq üçün yazılı nitqə müraciət edirlər.

2. Dilin inkişafı – düzdür, qeyd edəcəyimiz fikri bütün xarici dil öyrənənlərə aid etməsək də, dilçi ailələrin tədqiqatlarına əsasən dili daha dərindən mənimsəməyin ən effektiv rolu yazılı nitqin inkişafından asılıdır. Dili yazılı şəkildə mənimsəyərkən biz daha çox məntiqimizi işə salırıq, düzgün cümlə strukturlarından dəqiq şəkildə istifadə edirik. Qeyd etdiyimiz kimi, yazı bacarığı daha çox dəqiqlik (accuracy) tələb edən bir bacarıqdır. Tələbə öz yazılı nitqin daha çox qrammatik qaydaların, durğu işarələrinin yerli-yerində işlədilməsinə xüsusi əhəmiyyət verir.

3. Yazılı nitqin üslublarına yiyələnmə – yazı bacarığının inkişafı zamanı tələbə bir çox yazı nümunələrinin – istər rəsmi, istərsə də qeyri-rəsmi nümunələrin düzgün yazılma strukturuna yiyələnməli, müxtəlif üslublarda söz və ifadələrdən dəqiq istifadə etməlidir. Eyni zamanda tələbələrə yazı bacarığının inkişafı zamanı müxtəlif məzmunlu yazı nümunələrinin strukturunu daha yaxşı öyrənməli və tətbiq etməlidir.

4. Mətnin sonunu yazma – bu mərhələdə ingilis dilini tədris edən müəllim tələbələrə hər hansı bir mətn verir, onların daha çox qrup şəklində işləmələrini təmin edir, bir qrup tələbəyə pozitiv sonluq, digər qrup tələbəyə isə neqativ sonluq yazmağı tapşırır. Bu mərhələnin nəticəsində tələbələrə həm yazı bacarığı, həm də yaradıcılıq qabiliyyəti inkişaf etdirilir [4].

Bundan başqa, tələbələrə yazı bacarığını formalaşdırarkən dərs prosesində bir çox fəaliyyətlər həyata keçirilir. Bunlara rollu oyunların tətbiqi, verilmiş mətndəki səhvlərin tapılması və düzəldilməsi, funksional yazı növlərində səlisliyi inki-

şaf etdirmək məqsədilə rəqəmsal platformalarda yazı və s. kimi fəaliyyətləri misal göstərmək olar.

Daha bir məhsuldar dil bacarıqlarından hesab edilən danışıq səriştəsinin mənimsənilməsində interaktiv metod çox böyük rol oynayır. Bu metodun tətbiqi zamanı həm müəllim və tələbələr arasında, həm də tələbələrin öz aralarında qarşılıqlı fəaliyyət, ünsiyyət həyata keçirilir, bu da öz növbəsində dil öyrənən tələbəni dərsin aktiv tərəfinə çevirir. Bunun nəticəsində tələbələr öz fikirlərini sərbəst ifadə edir, dərş müddətində ünsiyyət bacarıqlarına yiyələnirlər.

İlk olaraq bu metod tələbəni dərşdə aktiv iştiraka və motivasiyaya sövq edir. Dərş müddətində təşkil edilən rol oyunları, müzakirələr, debatlar, diskussiyalar, cüt və qrup şəklində layihələr üzərində işlər tələbənin dili daha sərbəst və düzgün formada istifadə etməsinə şərait yaradır. Eyni zamanda, nitq prosesində tələbənin danışıq zamanı etdiyi səhvlər geribildirim şəklində həm müəllimlər, həm də tələbələr tərəfindən düzəldilir. Bu hal danışıq bacarığının mənimsənilməsi prosesini daha da effektiv edir. İnteraktiv metodun tətbiqi özünəinamı formalaşdırdıqca tələbə öz fikrini daha sərbəst ifadə edir və bu da səlis danışımağa birbaşa təkən verir.

Nəticə. İngilis dilinin tədrisində interaktiv metodun tətbiqi müasir dövrdə pedaqoji yanaşmanın əsas hissəsini təşkil edir. Məhz interaktiv metod özündən əvvəlki ənənəvi metodlardan fərqli olaraq dili tədris edən müəllimləri dərş tələbəyəö-nümlü təşkil etməyə sövq edir. Bu zaman tələbə dərşin aktiv iştirakçısına çevrilir, dərşdə daha çox nəzəri yanaşmalara deyil, praktik, təcrübi biliklərin mənimsənilməsinə üstünlük verilir. Bu səbəbdən təşkil olunmuş dərş daha yaddaqalan və səmərəli olur. Nəticə olaraq qeyd edə bilərik ki, ənənəvi metodlardan fərqli olaraq interaktiv metod müasir dövrdə təhsilin tələblərinə tam şəkildə cavab verir. Xüsusi olaraq, xarici dilin-İngilis dilinin tədrisi zamanı istifadə edilən interaktiv üsul tələbələr tərəfindən dilin asan yolla, səmərəli şəkildə mənimsənilməsinə təkən verir.

Ədəbiyyat:

1. Babayeva X.Ə. Xarici dillərin tədrisində interaktiv metodların səmərəliliyi, Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun Elmi Əsərləri, 2022.
2. Effect of Interactive Approach on Students Listening Skill in English Language in Maiduguri Metropolis, Borno State, Nigeria, October, 2023.
3. Harmer. J. The practice of English language teaching, 4th edition, Pearson Longman, 2007.
4. Harmer. J. How to teach English (new edition), 2007.
5. <https://www.teachingenglish.org.uk>

Tarana Quliyeva

Summary

THE APPLICATION ON INTERACTIVE METHOD IN TEACHING OF ENGLISH LANGUAGE

The article explores the roles of using the interactive method, considered one of the most relevant in the modern educational process in teaching English. The article begins with an overview of various methods employed throughout the history of linguistics, focusing on their respective functions and contributions to language teaching.

Subsequently, traditional methods are compared with modern approaches, highlighting their similarities and differences through critical analysis. In contemporary educational

methodology, interactive methodology, interactive approaches ensure students' active participation during lessons and contribute to the development of their four main language skills such as reading, writing, speaking and listening.

Тарана Кулиева

Резюме

**ПРИМЕНЕНИЕ ИНТЕРАКТИВНОГО МЕТОДА
В ПРЕПОДАВАНИИ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА**

В статье исследуется роль использования интерактивного метода, считающегося одним из самых актуальных в современном образовательном процессе в преподавании английского языка. Статья начинается с обзора различных методов, использовавшихся на протяжении истории лингвистики с акцентом на их функции и вклад в преподавание языка.

Впоследствии традиционные методы сопоставляются с современными подходами с целью выявления их сходств и различий посредством критического анализа. В современной образовательной методологии интерактивные подходы обеспечивают активное участие студентов на занятиях и способствуют развитию четырёх основных языковых навыков: чтения, письма, аудирования и говорения.

Rəyçi: dos. S.R. İmanova

İBTİDAİ SİNİFDƏ EMOSİONAL İNTELLEKTİN İNKİŞAFI VƏ SOSİALLAŞMA

Açar sözlər: sosiallaşma, intellekt, inkişaf, emosional

Keywords: socialization, intelligence, development, emotional

Ключевые слова: социализация, интеллект, развитие, эмоциональность

Giriş. Emosional intellekt insanların öz duyğularını və başqalarının emosiyalarını tanımaq, anlamaq və idarə etmək qabiliyyəti kimi təsvir edilir. Erkən yaşda uşaqların emosional intellektinin inkişafı onların sosiallaşma prosesinə və ümumi inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərir. Bu, ibtidai sinif dövründə xüsusilə vacibdir, çünki aşağı yaş qrupunda olan uşaqların həm öz emosiyalarını idarə etmək, həm də başqaları ilə səmərəli münasibətlər qurmaq bacarıqlarının rəsmiləşdirilməsinin əsas dövrüdür. Emosional intellekt və sosiallaşma bir-biri ilə sıx əlaqəlidir.

Tədqiqatın aktuallığı. Sosiallaşma, uşaqların cəmiyyətdəki qaydalar və dəyərlər çərçivəsində necə davranacağını öyrəndiyi prosesdir. Bu prosesdə emosional intellektin inkişafı mühüm rol oynayır, çünki uşaqların dostları və müəllimləri ilə uğurlu münasibətlər qurması onların emosional səriştəsinə bağlıdır. Emosional intellekti inkişaf etmiş uşaqlar öz duyğularını daha açıq və düzgün şəkildə ifadə edə bilir, həmçinin, başqalarının hissələrinə həssas yanaşırlar. Bu isə sosial münasibətlərin möhkəmlənməsinə səbəb olur. Uşaqlar arasında tez-tez münaqişələr yaranabilir. Yüksək emosional intellektə malik uşaqlar bu münaqişələri daha səmərəli şəkildə həll edə bilir və uzunmüddətli sağlam münasibətlər qurur. Emosional intellektin inkişafı uşaqların kollektiv işlərdə və qruplarda uğurlu əməkdaşlıq etməsinə dəstək verir. Onlar başqalarının hissələrinə hörmət edərək, qrup daxilində daha uyğun və aktiv iştirakçı olurlar. Nəticə etibarilə, ibtidai sinif dövründə emosional intellektin inkişafı uşaqların sosiallaşması və ümumi inkişafı üçün əsasdır. Bu mərhələdə uşaqlara öz emosiyalarını başa düşmək və idarə etmək bacarıqlarının öyrədilməsi, onların gələcək həyatlarında uğurlu və sağlam münasibətlər qurmasına zəmin yaradır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. İbtidai sinif şagirdlərinin emosional intellektinin inkişafını və onların sosiallaşma prosesini araşdırmaq və bu sahədə tədrisin əhəmiyyətini vurğulamaq.

Məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələr müəyyənləşdirilib:

Emosional intellektin tərifı və əhəmiyyəti. Şagirdlərə emosional intellektin nə olduğunu, onun formalaşmasının təhsil prosesindəki rolunu və ümumi inkişaf-larına təsirini təhlil etmək.

Emosional intellektin inkişafına təsir edən amillər. İbtidai sinif şagirdlərində emosional intellektin yaranmasını stimullaşdıran pedaqoji üsul və yanaşmaların araşdırılması.

Sosiallaşma prosesinin təsiri. Emosional intellektin sosiallaşmaya təsirini və bu-nun şagirdlərin ictimai və emosional bacarıqlarını necə inkişaf etdirdiyini araşdırmaq.

Pedaqoji metodların və tətbiq edilən tədris yanaşmalarının rolu. Emosional intellektin inkişafını dəstəkləyən tədris metodlarının müəyyənləşdirilməsi və on-ların sosial bacarıqların inkişafında effektivliyinin təhlili.

Tədris mühitinin rolu Ailənin və məktəbin şagirdlərin emosional intellekti-nin inkişafına və sosiallaşmalarına necə təsir etdiyini araşdırmaq.

Məktəb mühitində sosial münasibətlərin təşviqi. Şagirdlər arasında münasi-bətlərin inkişaf etdirilməsi və sosial bacarıqların artırılması məqsədilə tətbiq edilə-bilən təhsil yanaşmalarını təhlil etmək.

Bu məqsəd və vəzifələr, ibtidai sinif şagirdlərinin emosional intellektini in-kişaf etdirməyə və onların daha yaxşı sosiallaşmalarına yardım edəcək tədbirlərin müəyyənləşdirilməsinə yönəldilmişdir.

Tədqiqatın predmeti və obyektı. İbtidai sinif şagirdlərində emosional intellektin inkişafı və sosiallaşma prosesləri. Bu sahədə şagirdlərin emosional ba-carığının inkişafı, sosial əlaqələr, empati, emosional özünü tənzimləmə, və sosial bacarıqların tədris mühitində necə inkişaf etdirildiyi araşdırılacaq. İbtidai sinif şa-girdləri və onların təhsil aldığı mühit, xüsusilə, təhsil prosesində emosional intel-lektin inkişafına təsir edən faktlar, pedaqoji üsullar, tədris metodları və sosial əla-qələr. Bu obyekt şagirdlərin emosional və sosial inkişafını təmin edən məktəb və ailə mühitini də əhatə edəcək.

Tədqiqatın elmi yeniliyi.

Tədqiqatın elmi yeniliyi aşağıdakı aspektlərdə özünü göstərir:

İbtidai sinifdə emosional intellektin inkişafının xüsusi yanaşmalarla tədqiqi:

Şagirdlərin emosional intellektini inkişaf etdirən xüsusi pedaqoji üsulların və metodların analizi, ibtidai siniflərdə bu sahəyə dair əvvəlki tədqiqatlardan fərqli olaraq daha müfəssəl və konkret yanaşmaların təqdim edilməsi.

Sosiallaşma və emosional intellekt arasındakı əlaqənin aydınlaşdırılması:

– Emosional intellektin inkişafı ilə sosiallaşma arasındakı əlaqənin dərinlən araşdırılması, xüsusilə ibtidai sinif şagirdləri səviyyəsində bu iki amilin necə qar-şılıqlı təsir göstərdiyinin izah edilməsi.

Pedaqoji tətbiqlərdə innovativ metodların istifadəsi:

– Emosional intellektin və sosial bacarıqların inkişafına yönəlmiş yeni tədris yanaşmalarının və innovativ metodların müəyyənləşdirilməsi və onların ibtidai sinifdə tətbiqinin təhlili.

Emosional intellektin ailə və məktəb mühiti ilə əlaqəsi:

– Məktəb və ailənin emosional intellektin inkişafındakı rolu və sosiallaşma prosesindəki təsirinin araşdırılması, xüsusilə bu sahədə müasir tədris yanaşmalarının istifadəsi ilə bağlı yeni tapıntılar.

Emosional və sosial bacarıqların inteqrasiyası:

– Şagirdlərdə emosional və sosial bacarıqların bir-birinə inteqrasiyası və bu bacarıqların inkişafının necə gücləndirilməli olduğunu izah edən yeni nəzəri və praktiki yanaşmaların ortaya qoyulması.

Bu yeniliklər, ibtidai sinif təhsilində şagirdlərin emosional və sosial inkişafını gücləndirmək məqsədilə yeni metod və yanaşmaların tətbiqinə töhfə verəcək, bu sahədəki elmi tədqiqatlara yeni perspektivlər əlavə edəcəkdir.

Tədqiqatın metodologiyası. Tədqiqat, emosional intellektin inkişafını və sosiallaşma prosesini daha dərinlən anlamağa imkan verəcək, həmçinin effektiv pedaqoji yanaşmaların müəyyənəşdirilməsinə kömək edəcəkdir.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqat, ibtidai sinif şagirdlərinin emosional intellektinin inkişafı və sosiallaşma prosesinin əlaqəsi barədə yeni nəzəri yanaşmalar təqdim edəcək. Bu, təhsil və psixoloji sahələrdəki mövcud nəzəri bilikləri zənginləşdirəcək və şagirdlərin sosial-emosional inkişafını daha yaxşı başa düşməyə imkan yaradacaq.

Emosional intellektin inkişafına yönəlmiş tədris metodlarının nəzəri əsasları daha da dəqiqləşdirilir və ibtidai təhsil sistemində bu sahəyə yeni bir yanaşma forması təklif edilir. Tədqiqatın nəticələri, şagirdlərdə emosional və sosial bacarıqların inkişafı üçün nəzəri model və yanaşmaların yaradılmasına zəmin hazırlayır. Bu tədqiqat, ibtidai təhsilin şagirdlərin emosional və sosial inkişafına necə təsir etdiyini daha dərinlən araşdıraraq təhsil fəlsəfəsi və psixologiyasının inkişafına töhfə verir.

Tədqiqatın nəticələri, ibtidai siniflərdə emosional intellektin inkişafına və sosial bacarıqların artırılmasına yönəlmiş yeni pedaqoji yanaşmaların tətbiqinə kömək edəcək. Müəllimlərə və təhsil müəssisələrinə emosional və sosial inkişafı dəstəkləyən metodlar və fəaliyyətlər barədə praktiki rəhbərlik verəcək.

İbtidai sinifdə emosional intellektin inkişafı və sosiallaşma

Müasir təhsil sistemində təkəcə akademik biliklərin verilməsi kifayət deyil; eyni zamanda, uşaqların sosial, emosional və psixoloji inkişafı da böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan ibtidai sinif yaşlı uşaqlar üçün emosional intellektin inkişafı və sosiallaşma prosesləri, xüsusilə, vacibdir. İbtidai təhsil pilləsi uşaqların bilik və bacarıqlarını təkmilləşdirməklə yanaşı, həm də onlara özünü tanımaq, duyğularını anlamaq və idarə etmək, qazandıqlarını üstələmək kimi mühüm sosial və emosional bacarıqlar qazandırır.

Emosional intellektli uşaqlar öz duyğularını anlamaq və başqalarının hissələrinə həssas olmaq bacarığı qazanırlar. Bu qabiliyyət onlara məktəb mühitində başqaları ilə möhkəm əlaqələr qurmağa, stress və münaqişələrlə daha yaxşı mübarizə aparmağa və eyni zamanda sosial mühitdə uğur qazanmağa kömək edir. Sosiallaşma prosesi uşaqların cəmiyyətin dəyərləri və normativ normaları çərçivəsində davranmağı öyrəndiyi bir prosesdir və bu, bilavasitə, emosional intellektlə bağlıdır.

Bu mövzuda aparılan araşdırmalar göstərir ki, ibtidai sinifdə emosional intellektin inkişafı uşaqların gələcək həyatında sosial adaptasiyasına, liderlik bacarıqlarına və ümumi psixoloji sağlamlığına təsir göstərir. Müvafiq olaraq, təhsilin bu ilkin mərhələsində uşaqların emosional intellektinin formallaşdırılması, sosial bacarıqlarının inkişafı müəllimlər və valideynlər üçün prioritet məsələlərdən biri olmalıdır.

İbtidai sinifdə emosional intellektin inkişafı və sosiallaşma proseslərinin araşdırılması uşaqların sosial, emosional və akademik inkişafına böyük təsir gös-

tərir. Bu tədqiqatın məqsədi ibtidai siniflərdə emosional intellektin inkişafının uşaqların sosial münasibətlərinə, onların məktəbdəki davranışlarına və ümumi sosiallaşma prosesinə təsirini öyrənməkdir. Bu kontekstdə uşaqların emosional sabitliyi, empatiya qabiliyyəti, öz duyğularını idarə etmək bacarığı və sosial münasibətləri arasında əlaqənin araşdırılması işin əsas istiqamətini təşkil edir.

İbtidai sinifdə olan uşaqların emosional intellekt səviyyəsi onların dostluq münasibətlərinə və sinifdəki sosial davranışlarına birbaşa və güclü təsir göstərir. Yüksək emosional intellektə malik uşaqlar başqalarının hissələrini daha yaxşı başa düşür, öz duyğularını daha effektiv ifadə edir və sosial mühitdə daha uyğun davranışlar sərgiləyirlər [1, s. 240].

Emosional intellekt uşaqlara başqalarının hissələrini anlamağa və onlara həssaslıqla yanaşmağa kömək edir. Bu qabiliyyət dostluq əlaqələrinin möhkəmlənməsində mühüm rol oynayır. Yüksək emosional intellektə malik uşaqlar dostlarının hissələrinə diqqət yetirir, onları dinləyir, çətin anlarda dəstək olurlar. Bu uşaqlar hissələrini aydın ifadə edir. Dostları ilə münasibətlərini gücləndirməyə və hər hansı fikir ayrılıqlarını aradan qaldırmağa hazır olurlar.

Münaqişələrin həlli: Yüksək emosional intellektə malik uşaqlar konfliktli vəziyyətləri konstruktiv şəkildə idarə etməyə meyllidirlər. Münaqişələrdə sakit və ehtiyatlı olurlar, problemin həllinə diqqət yetirirlər, emosional partlayışlardan uzaq olurlar. Bu şərtlər uşaqların dostluq əlaqələrinin daimi və möhkəm olmasına şərait yaradır. Uşaqlar bir-birini başa düşdükdə və dəstək olduqda, dostluqlarını uzun müddət qoruya bilirlər.

Yüksək emosional intellektə malik uşaqlar qrup işində və kollektiv fəaliyyətlərdə daha yaxşı ünsiyyətə malikdirlər. Onlar qrup daxilində başqalarının rollarını və hissələrini nəzərə alaraq, qarşılıqlı hörmət və razılıqla fəaliyyət göstərir. Bu, həm qrup işinin effektivliyini artırır, həm də sinifdə ümumi müsbət atmosfer yaradır. Yüksək emosional intellekt uşaqlara hissələrini anlayaraq başqalarına rəhbərlik etməyi öyrədir. Onlar liderlik rolunu daha yaxşı yerinə yetirə və sinifdə başqalarına dəstək ola bilirlər. Emosional intellekt bu uşaqlara stressin öhdəsindən gəlməyə kömək edir. Çətin vəziyyətlərdə daha sakit qalırlar və problemin həllinə diqqət yetirirlər ki, bu da sinifdə daha sabit və məhsuldar atmosfer yaradır [2, s.1321].

Emosional tənzimləmə: Emosional intellektli uşaqlar öz hissələrini idarə edə və onları tənzimləməyi bacarırlar. Məsələn, üzüldükdə və ya məyus olduqda qarşı tərəfə zərər vermədən münaqişələri həll edə bilirlər.

Emosional intellekti aşağı olan uşaqlar sosial münasibətlərdə çətinlik çəkirlər. Dostluq münasibətlərində problemlər yaradır. Münaqişə vəziyyətində onlar emosional partlayışlar yaşaya, aqressiv və ya təhqiramiz davranışlar göstərə bilirlər. Hissələrini düzgün ifadə edə bilmədiklərinə görə belələri qrup işlərində və əməkdaşlıq tələb edən fəaliyyətlərdə çətinliklər çəkirlər. Sinif mühitində özlərini təcrid olunmuş hiss edir və sinif yoldaşlarından uzaqlaşırırlar. Bu da sosial izolyasiyaya gətirib çıxarır.

Emosional intellektin inkişafı ibtidai sinif şagirdlərinin sosial münasibətlərində və davranışında mühüm rol oynayır. Belə uşaqlar daha yaxşı dostluq münasibətləri qurur, münaqişələri məhsuldar həll edir və sinifdə müsbət davranış nümayiş etdirirlər. [3, s. 185].

Emosional intellekt insanların öz duyğularını və başqalarının emosiyalarını tanımaq, anlamaq və idarə etmək qabiliyyəti təlqin edir. Erkən yaşda uşaqların

emosional intellektinin inkişafı onların sosiallaşma prosesinə və ümumi inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərir. İbtidai sinif dövründə uşaqların həm öz emosiyalarını idarə etməsi, həm də başqaları ilə səmərəli münasibətlər qurması vacibdir. Sosiallaşma, uşaqların cəmiyyətdəki qaydalar və dəyərlər çərçivəsində davranışını təmin edir. Bu prosesdə emosional intellektin inkişafı mühüm rol oynayır. Uşaqların dostları və müəllimləri ilə uğurlu münasibətlər qurması onların emosional səriştəsinə bağlıdır. Uşaqlar arasında tez-tez münaqişələr yarana bilər. Yüksək emosional intellektli uşaqlar bu münaqişələri daha səmərəli həll edir və uzunmüddətli sağlam münasibətlər qurur. Emosional intellektin inkişafı uşaqlara başqalarının hissələrinə hörmət etməyi, qrup daxilində daha uyğun və aktiv iştiraka nail olmağa şərait yaradır. Nəticə etibarilə, ibtidai sinif dövründə emosional intellektin inkişafı uşaqların sosiallaşması və ümumi inkişafı üçün əsasdır.

Müxtəlif emosional intellekt səviyyələrinə malik uşaqlar arasında münaqişələri həll etmək və əməkdaşlıq bacarığı əhəmiyyətli dərəcədə fərqlidir. Yüksək emosional intellektli uşaqlar münaqişələri daha mükəmməl və sülh yolu ilə həll edir, problemi kollektiv şəkildə həll etməkdə daha çox uğur qazanırlar. Emosional intellekti aşağı olan uşaqlar münaqişələrdə emosional reaksiyalara meyillidirlər və dostluqda çətinliklərlə üzləşirlər. Bu fərqlər məktəb mühitində sosial inkişafa və akademik fəaliyyətə əhəmiyyətli təsir göstərir.

İbtidai sinifdə emosional intellektin inkişafı və sosiallaşma prosesi uşaqların sosial, emosional və akademik həyatının əsasını təşkil edir. Bu dövr uşaqlar üçün öz emosiyalarını tanımaq, başqalarının hissələrini anlamaq və güclü sosial əlaqələr qurmaq bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün kritik bir mərhələdir. Araşdırmalar göstərir ki, emosional intellekt uşaqların sinifdəki davranışlarına, onların dostluq münasibətlərinə və münaqişələrin həllinə birbaşa təsir göstərir.

İbtidai sinifdə emosional intellektin inkişafı uşaqların gələcək həyatlarında uğurlu olması üçün vacibdir. Bu dövrdə müəllimlər və valideynlər uşaqların emosional intellektini inkişaf etdirmək üçün dəstək və rəhbərlik etməlidirlər. Bu, uşaqların sosial bacarıqlarını artırmaqla yanaşı, onların özünü ifadə etmə qabiliyyətini, başqaları ilə münasibətlərini və ümumi psixoloji sağlamlığını gücləndirir. Xüsusilə, emosional intellektin inkişafı ibtidai sinif uşaqlarında sağlam sosiallaşma prosesinə və müsbət həyat bacarıqlarının formalaşmasına kömək edir. Uşaqların emosional intellektinin inkişafı cəmiyyətimizin sağlam və uğurlu gələcəyinin təminatıdır.

Ədəbiyyat:

1. Zlate, M., Fundamentele psihologiei (Fundamentals of psychology). Bucharest: Pro Humanitate., 2020.
2. Houde, O, Psychology of Child (Psihologia copilului). Bucharest: Cartier. 2017.
3. Goleman, D., Emotional Intelligence (Inteligența emotională). Bucharest: Curtea Veche. 2021.

Elmira Hasanova

Summary

DEVELOPMENT OF EMOTIONAL INTELLIGENCE AND SOCIALIZATION IN THE PRIMARY CLASSROOM

Emotional intelligence is described as the ability of people to recognize, understand and manage their own emotions and the emotions of others. The development of children's

emotional intelligence at an early age has a significant impact on their socialization process and overall development. This is especially important during the elementary school years, because it is the main period of formalization of the skills of children in this age group, both to control their emotions and to build effective relationships with others. Emotional intelligence and socialization are closely related. Socialization is the process by which children learn how to behave within the rules and values of society. The development of emotional intelligence plays an important role in this process, because children's successful relationships with friends and teachers depend on their emotional competence. Children with developed emotional intelligence can express their emotions more openly and correctly, and are sensitive to the feelings of others. This leads to the strengthening of social relations. Conflicts can often arise between children. Children with high emotional intelligence are able to resolve these conflicts more effectively and build long-term healthy relationships. The development of emotional intelligence supports children's successful cooperation in collective work and groups. They respect the feelings of others and become more appropriate and active participants in the group. Consequently, the development of emotional intelligence during elementary school is fundamental to children's socialization and overall development. Teaching children the skills to understand and manage their emotions at this stage lays the groundwork for them to build successful and healthy relationships in their future lives.

Эльмира Хасанова

Резюме

РАЗВИТИЕ ЭМОЦИОНАЛЬНОГО ИНТЕЛЛЕКТА И СОЦИАЛИЗАЦИИ В НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ

Эмоциональный интеллект описывается как способность людей распознавать, понимать и управлять своими эмоциями и эмоциями других. Развитие эмоционального интеллекта детей в раннем возрасте оказывает существенное влияние на процесс их социализации и общее развитие. Это особенно важно в первые годы обучения в школе, поскольку это основной период формализации умения детей этой возрастной группы – таких как контролировать свои эмоции, так и строить эффективные взаимоотношения с окружающими. Эмоциональный интеллект и социализация тесно связаны. Социализация – это процесс, посредством которого дети учатся вести себя в рамках правил и ценностей общества. Развитие эмоционального интеллекта играет важную роль в этом процессе, ведь от их эмоциональной компетентности зависят успешные взаимоотношения детей с друзьями и учителями. Дети с развитым эмоциональным интеллектом могут более открыто и правильно выражать свои эмоции, чутко реагируют на чувства других. Это приводит к укреплению социальных отношений между детьми. Дети с высоким эмоциональным интеллектом способны более эффективно разрешать эти конфликты и строить долгосрочные здоровые отношения. Развитие эмоционального интеллекта способствует успешному сотрудничеству детей в коллективной работе и группах. Они уважают чувства других и становятся более адекватными и активными участниками группы. Следовательно, развитие эмоционального интеллекта в начальной школе имеет основополагающее значение для социализации и общего развития детей. Обучение детей навыкам понимания и управления своими эмоциями на этом этапе закладывает основу для построения успешных и здоровых отношений в их будущей жизни.

Рәуғи: проф. F.Rüstəmov

MƏKTƏB-AİLƏ ƏMƏKDAŞLIĞI VƏ ONUN ŞAĞIRDİN SOSIAL İNKİŞAFINA TƏSİRİ

Açar sözlər: sosial inkişaf, məktəb-ailə əməkdaşlığı, emosional rifah, şagird davranışı, valideyn-müəllim ünsiyyəti

Keywords: social development, school-family collaboration, emotional well-being, student behavior, parent-teacher communication

Ключевые слова: социальное развитие, сотрудничество школа-семья, эмоциональное благополучие, поведение учащихся, общение родителей и учителей

Giriş. Müasir təhsil sistemində yalnız akademik nəticələr deyil, eyni zamanda şagirdlərin sosial və emosional inkişafı da ön plana çıxmaqdadır. Təhsilin əsas məqsədi təkcə bilik və bacarıq qazandırmaqla kifayətlənmir, həm də şəxsiyyətin formalaşdırılması, cəmiyyətə uyğun davranış modellərinin aşılması və şagirdin psixososial inkişafının təmin edilməsidir. Bu baxımdan, uşağın şəxsiyyət kimi inkişafında ailə və məktəb mühüm rol oynayır. Xüsusilə ibtidai və orta təhsil dövründə bu iki sosial institutun birgə fəaliyyəti uşağın gələcək həyatında əsaslı iz buraxır. Ailə və məktəb bir-birini tamamlayan, uşağın təlim-tərbiyə prosesinə fərqli, lakin qarşılıqlı əlaqəli təsirlər göstərən iki əsas amildir.

Məktəb və ailə arasında qurulan əməkdaşlıq, yalnız informasiya mübadiləsi ilə məhdudlaşmamalı, qarşılıqlı hörmət, anlayış və ortaq məsuliyyət prinsiplərinə əsaslanmalıdır. Bu əməkdaşlıq sayəsində şagird daha balanslı, emosional sabit və sosial baxımdan uyğunlaşa bilən bir fərd kimi formalaşır. Ailə və məktəbin eyni tərbiyə prinsiplərini tətbiq etməsi, uşağın davranışında ardıcılıq və sabitlik yaradır. Əks halda, məktəbdə və evdə qarşılaşdığı fərqli yanaşmalar uşaqda çətinlik yarada bilər və bu, onun davranışlarında ziddiyyətlərə səbəb ola bilər.

Məktəb-ailə əməkdaşlığı uşağın bir fərd kimi cəmiyyətə inteqrasiyasında mühüm mərhələdir. Uşaq bu əməkdaşlıq çərçivəsində təkcə bilik deyil, həm də dəyərlər, sosial normlar, etik davranış qaydaları və emosional nəzarət kimi həyati bacarıqları mənimsəyir. Uşaq üçün ailə birinci sosiallaşma mühiti olsa da, məktəb bu prosesi sistemli şəkildə inkişaf etdirən və istiqamətləndirən ikinci mühüm sosial məkandır. Əgər bu iki mühüm mühit bir-biri ilə koordinasiyalı şəkildə fəaliyyət göstərərsə, uşağın inkişafı daha müsbət və davamlı olar.

Valideynlərin məktəb həyatında aktiv iştirakı – müəllimlərlə mütəmadi ünsiyyət qurması, tədbirlərə qatılması, övladlarının dərslə fəaliyyəti ilə maraqlanması

və məktəbin müəyyən qərarlarında fikir bildirməsi – uşağın özünü dəyərli hiss etməsinə və sosial məsuliyyət duyğusunun formalaşmasına səbəb olur. Bu cür fəaliyyətlər uşağın məktəbdəki mövqeyini gücləndirir, onun motivasiyasını artırır və məktəbi təkcə öyrənmə yeri deyil, həm də sosial inkişaf mühiti kimi qəbul etməsinə şərait yaradır.

Müasir pedaqogika və inkişaf psixologiyası sahəsində aparılan tədqiqatlar da göstərir ki, valideynlərin təhsildə iştirak səviyyəsi ilə uşaqların akademik nailiyyətləri və sosial bacarıqları arasında güclü müsbət əlaqə mövcuddur. Valideynin məktəblə əlaqədə olması uşağın dərəcə davamiyyətini artırır, dərəcə marağını yüksəldir, sinif daxilində və məktəbdəki davranışlarını müsbət istiqamətdə dəyişdirir. Eyni zamanda, valideynlər məktəbdə hansı tərbiyə və öyrətmə metodlarının tətbiq edildiyinə bələd olaraq evdə bu yanaşmaları davam etdirə bilirlər. Bu da şagirdin davranışlarında sabitlik və ahəng yaradır.

Bu əməkdaşlıq prosesi yalnız valideynlər və müəllimlər arasında deyil, eyni zamanda məktəb rəhbərliyi və digər pedaqoji heyət ilə də əlaqəli şəkildə inkişaf etməlidir. Məktəb rəhbərliyi valideynlərlə açıq və şəffaf münasibətlər qurmalı, onları məktəbdə baş verən hadisələr, yeniliklər və dəyişikliklər barədə vaxtında məlumatlandırmalıdır. Bu şəraitdə valideynlər özlərini məktəb həyatının bir hissəsi kimi hiss edir və bu, onların uşaqlarına münasibətində və tərbiyə metodlarında da öz əksini tapır.

Məktəb və ailə arasında sağlam, qarşılıqlı hörmətə əsaslanan əməkdaşlıq modeli yalnız şagirdin təhsilində deyil, onun sosial və emosional inkişafında da mühüm rol oynayır. Belə bir əməkdaşlıq mühiti uşağın özünü dəyərli və güvənli hiss etməsinə təmin edir, onu açıq fikirli, əməkdaşlığa meyilli, sosial baxımdan yetkin bir fərd kimi formalaşdırır. Bu baxımdan, müasir təhsil strategiyalarında məktəb-ailə əməkdaşlığının təşviqi və dəstəklənməsi prioritet istiqamətlərdən biri olmalıdır.

Əməkdaşlıq formaları – müəllim-valideyn görüşləri, ailəvi tədbirlər və seminarlar, valideynlərin dərəcədənənar fəaliyyətlərə cəlb edilməsi, davamlı ünsiyyət və məlumat paylaşımı (telefon, məktub, e-mail və s.) ola bilər.

Sosial inkişaf – uşağın cəmiyyətin üzvü kimi öz yerini tapması, sosial rolları mənimsəməsi, ətrafdakı insanlarla ünsiyyətə girmə və birgə yaşam bacarıqlarını əldə etməsi prosesidir. Bu inkişaf uşaqlıq dövründən başlayaraq həyat boyu davam edir. İbtidai və ümumi orta təhsil dövrü isə bu inkişafın əsas mərhələsini təşkil edir.

Şagirdin sosial inkişafının başlıca göstəriciləri bunlardır:

- effektiv ünsiyyət bacarıqları;
- məsuliyyət hissi;
- əməkdaşlıq və komanda işi;
- konfliktlərin dinc yolla həlli;
- empati qurmaq bacarığı;
- öz fikrini azad və hörmətlə ifadə etmək;

Ailə uşağın daxil olduğu ilk və ən mühüm sosial mühitdir. Bu mühitdə uşaq həyatın ilk illərindən etibarən əsas sosial bacarıqları öyrənir. Ünsiyyət qurmaq, münasibət formalaşdırmaq, emosiyalarını ifadə etmək və davranış qaydalarına uyğun hərəkət etmək kimi fundamental sosial vərdislər ilk olaraq ailə daxilində for-

malaşır. Valideynlər bu mərhələdə uşağın həyatında əsas yaradıcı model kimi çıxış edirlər. Uşaq valideynlərin bir-biri ilə və özləri ilə necə davrandığını müşahidə edərək bu hərəkətləri təqlid edir və sosial öyrənmə yolu ilə mənimsəyir.

Ailədəki emosional iqlim uşağın psixoloji inkişafında olduğu kimi, sosial inkişafında da həlledici rol oynayır. Əgər ailə mühiti sevgi dolu, anlayışlı və təhlükəsizdirsə, uşaq özünü qorunmuş və dəyərli hiss edir. Bu da onun özünəinam hissini gücləndirir, başqaları ilə sərbəst ünsiyyət qurmasına, münasibətlərdə açıq və dürüst olmasına imkan yaradır. Belə mühitdə böyüyən uşaqlar adətən əməkdaşlığa meyilli, paylaşmağı bacaran və sosial rolları mənimsəməyə hazır fərdlər kimi formalaşırlar.

Demokratik ailə modeli uşağın fikrinin dəyərləndirildiyi, sərhədlərin aydın, lakin məntiqli şəkildə qoyulduğu, cəzanın yerinə dialoqun üstün tutulduğu mühitdir. Bu cür tərbiyə şəraiti uşağın həm sosial, həm də emosional inkişafını təşviq edir. Uşaq başqalarının fikirlərini dinləməyi, öz fikrini hörmətlə bildirməyi və kompromisə gəlməyi öyrənir. Bu isə məktəbdə və gələcək cəmiyyət həyatında qarşılıqlı münasibətlərin uğurlu qurulmasının əsasını təşkil edir.

Əksinə, ailə daxilində zorakılıq, diqqətsizlik, laqeydlik və ya avtoritar münasibətlər uşağın sosial inkişafını ciddi şəkildə zədələyə bilər. Zorakılıq yalnız fiziki deyil, həm də emosional və psixoloji (söyüş, təhqir, tənqid, sevgi və diqqət göstərməmək) şəkildə təzahür edə bilər. Belə mühitdə böyüyən uşaqlarda özünə inam azalır, təşəbbüskarlıq zəifləyir və ya tam əksinə olaraq, aqressiv və üsyankar davranışlar artır.

Bu kimi hallarda uşaq öz hisslərini ifadə etməkdə çətinlik çəkə bilər, çünki ailədə emosiyaların ifadəsi ya qadağan olunub, ya da cəza ilə nəticələnib. Nəticədə uşaq ya daxilə qapanır, ya da davranışlarını qeyri-adekvat şəkildə – məsələn, sinif yoldaşlarına qarşı təcavüzkar münasibətlə ifadə edir. Bu cür uşaqlar məktəb mühitində dostluq münasibətləri qurmaqda, müəllimlərlə sağlam ünsiyyət formalaşdırmaqda çətinlik çəkirlər.

Bundan başqa, həddindən artıq sərt nizam-intizam olan ailələrdə uşaq davranış sərbəstliyi qazanmır, onlarda qərar vermə və məsuliyyət hissi formalaşmır. Hər zaman valideynin nəzarəti altında olan uşaq məktəbdə müstəqil davranmaqda çətinlik çəkir. Belə uşaqlar ya hər vəziyyətdə böyüklərin göstərişini gözləyir, ya da ani azadlıq şəraitində nəzarətsiz və uyğunsuz davranışlar sərgiləyə bilirlər.

Təcrübələr göstərir ki, sağlam sosial inkişaf keçirməyən uşaqlarda:

- sosial izolyasiya (özünə qapanmaq, oyun və fəaliyyətlərdən uzaq durmaq);
- aqressivlik və impulsiv davranışlar;
- müəllim və ya yoldaşlarla konfliktlər;
- qaydaları pozma və itaətsizlik kimi hallar müşahidə oluna bilər.

Bu səbəbdən valideynlər uşağın sosial və emosional ehtiyaclarına həssas yanaşmalı, onlara açıq ünsiyyət imkanları yaratmalı və müsbət davranışları model olaraq nümayiş etdirməlidirlər. Unudulmamalıdır ki, ailədə formalaşan bu ilkin davranış və münasibət nümunələri uşağın məktəbə və cəmiyyətə uyğunlaşmasını, dostluq münasibətləri qurmasını və sağlam sosial şəxsiyyət kimi yetişməsinə birbaşa müəyyən edir. Məktəb, uşağın ailədən sonra daxil olduğu ikinci mühüm sosial mühitdir. Burada o, müəllimlərlə, sinif yoldaşları, məktəb rəhbərliyi ilə ünsiyyət qurur. Məktəb, eyni zamanda, sosial qaydaların öyrənilməsi, kollektiv davra-

nışların inkişaf etdirildiyi bir məkandır. Müəllimlər bu prosesin əsas tənzimləyicisidir. Onlar sinifdə tolerantlıq, əməkdaşlıq və məsuliyyət mühitini formalaşdıraraq sosial bacarıqların inkişafına birbaşa təsir göstərirlər.

Əgər müəllimlər şagirdlərlə demokratik və hörmətə əsaslanan münasibətlər qursa, uşaqlar da bir-birinə qarşı eyni münasibəti göstərməyə meyilli olurlar. Bununla yanaşı, məktəbdə təşkil edilən qrup işləri, layihə əsaslı öyrənmə, sosial tədbirlər və kollektiv oyunlar sosial bacarıqların təkmilləşdirilməsində mühüm yer tutur.

Məktəb və ailə birgə, əlaqəli şəkildə fəaliyyət göstərdikdə, uşağın inkişafı üçün iki əsas təsir dairəsi – ailəvi tərbiyə və məktəb mühiti bir-birini tamamlayan və uzlaşdırılmış şəkildə fəaliyyət göstərmiş olur. Bu uzlaşma uşağın həm təlim-tərbiyə prosesində, həm də sosiallaşma mərhələsində ardıcıl, sabit və aydın siqnal-lar almasına şərait yaradır. Belə şəraitdə uşaq həm evdə, həm də məktəbdə eyni dəyərlərlə – məsələn, hörmət, əməkdaşlıq, məsuliyyət, dürüstlük və qayda-qanuna riayət ilə qarşılaşdığı üçün, bu dəyərləri mənimsəməkdə çətinlik çəkmir və onların həyatında nə üçün vacib olduğunu daha yaxşı dərk edir.

Bu baxımdan ailə və məktəb arasında funksional əməkdaşlıq uşağın sosial bacarıqlarının, emosional sabitliyinin və şəxsiyyətinin inkişafında mühüm rol oynayır. Elmi tədqiqatlar və empirik müşahidələr göstərir ki, məktəblə fəal əlaqədə olan valideynlərin uşaqları:

- dərəcə daha məsuliyyətli və ciddi yanaşır, çünki təlim-tərbiyə prosesinin həm evdə, həm də məktəbdə izləndiyini dərk edirlər;
- daha güclü ünsiyyət bacarıqları nümayiş etdirir – fikirlərini ifadə etməkdən çəkinmirlər, dostluq münasibətləri qurmağa meyilli olurlar və sosial proseslərdə özlərini daha inamlı aparırlar;
- özlərinə güvən səviyyələri yüksək olur – çünki həm valideynlərindən, həm də müəllimlərindən davamlı dəstək və diqqət alırlar;
- cəmiyyətə inteqrasiya olunmaqda daha uğurlu olurlar – çünki sosial qaydaları daha yaxşı mənimsəyirlər və müxtəlif sosial mühitlərə daha rahat uyğunlaşa bilirlər.

Belə uşaqlar ümumiyyətlə, daha açıq fikirli, əməkdaşlığa meyilli və sağlam psixoloji fonla seçilirlər. Onların məktəbdəki uğuru yalnız akademik göstəricilərlə deyil, həm də sosial nüfuzları, müəllim və yoldaşlarla münasibətləri ilə ölçülür. Bu da onların gələcəkdə daha uğurlu və balanslı fərdlər kimi formalaşma ehtimalını artırır.

Əksinə, məktəb və ailə arasında əlaqənin zəif və ya natamam olduğu hallarda, uşaq müxtəlif və ziddiyyətli davranış mesajları ilə qarşılaşa bilər. Məsələn, evdə sərbəstliyə icazə verilən uşaq məktəbdə sərt qaydalarla rastlaşarsa və ya əksinə, bu, uşağın daxili konfliktlər yaşamasına səbəb olur. Bu ziddiyyətlər nəticəsində uşaq davranışlarında qeyri-sabitlik, qərarlılıq və uyğunlaşma çətinlikləri ilə üzləşə bilər. Hətta bəzi hallarda uşaq ailə və məktəb arasında “seçim etmək” məcburiyyətində qalır, bu isə onun psixoloji sabitliyinə mənfi təsir göstərir.

Belə vəziyyətlərdə uşaqlarda aşağıdakı problemlər müşahidə oluna bilər:

- psixoloji gərginlik və emosional narahatlıq (təzyiq altında hiss etmək, təşviş, özgüvən əksikliyi);

- davranış pozuntuları – məktəbdə qaydalara əməl etməmək, aqressivlik, sinifdən yayınma və s.;
- akademik geriləmə – motivasiyanın azalması, dərslə marağın itməsi, tapşırıqların mütəmadi yerinə yetirilməməsi;
- sosial təcrid – dost qazanmaqda və münasibət qurmaqda çətinliklər, ya da əksinə, zərərli sosial qruplara qoşulma riski.

Bu səbəbdən təhsil siyasətində və məktəb rəhbərliyində ailə-məktəb əlaqələrinin sistemli şəkildə təşkili xüsusi diqqət tələb edir. Müəllimlər və valideynlər arasında qarşılıqlı hörmətə və ortaq məqsədə əsaslanan əməkdaşlıq formaları – o cümlədən, valideynlərlə müntəzəm görüşlər, birgə tədbirlər, ailəvi maarifləndirmə proqramları uşağın inkişafında mühüm körpü rolunu oynayır.

Yekun olaraq qeyd etmək olar ki, məktəb və ailə arasında səmərəli əməkdaşlıq, uşağın təkə təhsil uğuruna deyil, həm də şəxsiyyət kimi formalaşmasına, sosial uyğunlaşmasına və gələcək həyat keyfiyyətinə birbaşa təsir göstərir. Bu iki sosial institutun qarşılıqlı dəstəyi və ortaq məqsəd ətrafında birləşməsi, uşağın sabit və dəyərlərə əsaslanan bir mühitdə yetişməsinə təmin edir.

Elmi yeniliyi. Məqalənin elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, məktəb-ailə əməkdaşlığının şagirdin sosial inkişafına təsiri sistemli və kompleks şəkildə təhlil olunmuş, bu əməkdaşlığın təkə akademik nəticələrə deyil, eyni zamanda uşağın emosional sabitliyi, ünsiyyət bacarığı və sosial uyğunlaşmasına təsiri elmi əsaslarla izah edilmişdir. Mövcud pedaqoji və psixoloji yanaşmalar fonunda, məktəb və ailənin koordinasiyalı fəaliyyəti yeni aspektlərdən araşdırılmışdır.

Praktiki əhəmiyyəti. Araşdırma nəticələri təhsil işçiləri, valideynlər və məktəb rəhbərləri üçün praktik tövsiyələr təqdim edir. Məktəb-ailə əməkdaşlığının gücləndirilməsi şagirdin sosial bacarıqlarının inkişafını dəstəkləyir, valideynlərin təhsildə fəal iştirakını təşviq edir və müəllim-valideyn münasibətlərinin təkmilləşdirilməsinə real zəmin yaradır.

Nəticə. Nəticə etibarilə, məktəb və ailə arasındakı əməkdaşlıq şagirdin yalnız akademik deyil, eyni zamanda sosial inkişafında da mühüm rol oynayır. Həm ailə, həm də məktəb bu prosesi müstəqil deyil, birgə şəkildə idarə etməlidir. Valideynlərin məktəb həyatına aktiv şəkildə cəlb olunması, müəllimlərin isə valideynlərlə açıq və davamlı ünsiyyət qurması şagirdin şəxsiyyət kimi formalaşmasına, cəmiyyətə sağlam və məsuliyyətli bir fərd kimi yetişməsinə böyük töhfə verir.

Ədəbiyyat:

1. “Azərbaycan gəncliyi 2011-2015-ci illərdə” Dövlət Proqramı, Bakı: 2011-ci il 7 iyul. 17 s.
2. Abbasov A.N., Əlizadə N. O. Pedaqogika: Orta ixtisas məktəbləri üçün dərs vəsaiti. Bakı: Mürtəcim, 2010, 320s.
3. Ağayev A., Talıbov Y. T., Eminov A.İ., İsayev İ.N. Pedaqogika, “Adiloğlu” Bakı: 2006, 360 s.
4. Əhmədov H. M. Azərbaycan məktəbi və pedaqoji fikir tarixi, dərslik, “Elm və təhsil”, 2014, 432 s.
5. Abbasov A.N., Məmmədzadə R., Məmmədli L.A. Pedaqogika: Müntəxabat. Bakı: Tərcümə və nəşriyyat- poliqrafiya mərkəzi, 2021, 608.

6. Burns R., (2001).Curriculum renewal: Curriculum mapping. A chapter in the Curriculum Handbook. Alexandria, VA: Association for supervision and Curriculum Development.
7. Erikson, H.L. (2001). Stirring the head, heart and soul: Refning curriculum and instruction (2nd ed.) Thousand Oaks, CA: Corwin.

Lamiya Aliyeva

Summary

THE IMPACT OF SCHOOL-FAMILY COLLABORATION ON STUDENTS' SOCIAL DEVELOPMENT

In modern education, student development encompasses not only academic success but also emotional and social well-being. This study explores the role of school-family collaboration in shaping the social development of students. It emphasizes that coordinated efforts between school and family – especially during primary and secondary education – create a stable environment for children to acquire essential life skills such as communication, empathy, responsibility, and conflict resolution. The research identifies that children raised in harmonious school-family systems tend to demonstrate better self-confidence, emotional stability, and social adaptability. Furthermore, the study provides practical recommendations for educators and parents to enhance cooperation, contributing positively to a student's holistic development.

Ламия Алиева

Резюме

ВЛИЯНИЕ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ МЕЖДУ ШКОЛОЙ И СЕМЬЁЙ НА СОЦИАЛЬНОЕ РАЗВИТИЕ УЧАЩИХСЯ

В современной системе образования акцент делается не только на академические успехи, но и на эмоциональное и социальное развитие учащихся. В данной работе рассматривается влияние взаимодействия между школой и семьёй на формирование социальных навыков у детей. Особое внимание уделяется важности согласованных действий родителей и учителей в период начального и среднего образования. Исследование показывает, что при активном взаимодействии семьи и школы у детей формируются уверенность в себе, стабильность в поведении и успешная социальная адаптация. Также предлагаются практические рекомендации для педагогов и родителей с целью укрепления партнёрства в интересах всестороннего развития ребёнка.

Rəyçi: dos. V.Bəşirov

İBTİDAI SİNİFLƏRDƏ TƏDRİS METODLARININ YENİLİKLƏRİ

Açar sözlər: *ibtidai təhsil, fərdi yanaşma, aktiv öyrənmə, texnologiya, STEAM, inkişaf, müəllim, valideyn, qrup işi, yenilik, keyfiyyət, təhsil*

Keywords: *primary education, individual approach, active learning, technology, STEAM, growth, teacher, parents, group work, innovation, quality, education*

Ключевые слова: *начальное обучение, индивидуальный подход, активное обучение, технологии, STEAM, развитие, учитель, родители, групповая работа, новшество, качество, обучение*

Giriş. İbtidai təhsil uşaqların təhsil həyatında ən vacib və həlledici mərhələ hesab olunur. Bu dövr onların yalnız bilik bazasının formalaşdığı deyil, həm də sosial, emosional və intellektual inkişaflarının başladığı əsas zamandır. İbtidai sinif illərində əldə olunan bacarıq və vərdislər uşağın gələcək təhsil uğurlarının təməlini qoyur. Müasir dövrdə təhsil sahəsində baş verən sürətli dəyişikliklər, xüsusilə texnologiyanın inkişafı və qloballaşma ibtidai təhsildə ənənəvi metodların yenidən nəzərdən keçirilməsini zəruri edir. Bu baxımdan, yeni və innovativ tədris üsullarının tətbiqi uşaqların həm aktual biliklər əldə etməsinə, həm də gələcəyin çağırışlarına hazırlaşmasına imkan yaradır.

İbtidai təhsil uşaqların təhsil həyatında ən vacib və həlledici mərhələ hesab olunur. Bu dövr onların yalnız bilik bazasının formalaşdığı yox, həm də sosial, emosional və intellektual inkişaflarının başladığı əsas zamandır. İbtidai sinif illərində qazandığı bacarıq və vərdislər uşağın gələcək təhsil uğurlarının təməlini təşkil edir. Buna görə də, bu mərhələdə tətbiq olunan tədris metodları müasir tələblərə uyğun olmalı, davamlı inkişaf etdirilməli və yenilənməlidir. Zamanın dəyişməsi ilə birlikdə təhsil sahəsində də ciddi transformasiyalar baş verir. Xüsusilə texnologiyanın sürətli inkişafı, qloballaşma və informasiya cəmiyyətinin formalaşması ibtidai təhsildə ənənəvi yanaşmaların yenidən nəzərdən keçirilməsini tələb edir. Bu səbəbdən müəllimlər və təhsil sistemləri yeni, innovativ tədris üsullarını tətbiq etməyə meyilli olurlar ki, uşaqlar həm aktual biliklərə yiyələnsə bilsinlər, həm də gələcəyin çağırışlarına hazırlıqlı olsunlar.

Aktiv öyrənmə metodları bu yeniliklərin mərkəzində dayanır. Bu metodlar sayəsində şagirdlər sadəcə passiv dinləyicilər deyil, dərs prosesinin fəal iştirakçılarına çevrilirlər. Onlar yalnız məlumat almaqla kifayətlənməyib, əldə etdikləri bilikləri praktiki şəkildə tətbiq etmək imkanı qazanırlar. Aktiv öyrənmə çərçivəsində interaktiv tapşırıqlar, qrup işləri və layihə əsaslı fəaliyyətlər geniş istifadə olunur. Məsələn, şagirdlər birlikdə müəyyən məsələ üzərində işləyir, fikirlərini müzakirə edir, problemləri həll etməyə çalışırlar. Bu cür tədris şəraiti onların tək-cə nə-

zəri biliklərini artırmır, həm də əməkdaşlıq, kommunikasiya, kritik düşünmə və yaradıcı yanaşma bacarıqlarını inkişaf etdirir. Uşaqlar təhsilə daha maraqlı olur, motivasiyaları yüksəlir və öyrənmə prosesindən daha çox zövq alırlar. Bu da təhsilin effektivliyini əhəmiyyətli dərəcədə artırır və uşaqların gələcək təhsil və həyat uğurları üçün möhkəm zəmin yaradır.

Bununla yanaşı, informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının (İKT) ibtidai siniflərdə tətbiqi təhsilin keyfiyyətini və effektivliyini əhəmiyyətli dərəcədə artırır. Müasir texnoloji vasitələr şagirdlərin dərəcə marağını yüksəltməklə yanaşı, onların öyrənmə prosesini daha interaktiv və anlaşılın edir. Məsələn, elektron dərsliklər vasitəsilə şagirdlər istənilən vaxt mövzuları təkrar edə, çətin hissələri yenidən işləyə bilirlər ki, bu da onların anlayış səviyyəsini artırır. İnteraktiv lövhələr müəllimə dərsi daha dinamik keçirməyə imkan verir; burada şagirdlər dərəcədə fəal iştirak edir, müxtəlif tapşırıqları həll edir, vizual materiallarla işi asanlaşdırırlar.

Bundan əlavə, təhsil proqramları və onlayn resurslar şagirdlərə müxtəlif mövzuları müxtəlif formalarda, video, animasiya və interaktiv oyunlar vasitəsilə öyrənmək imkanı yaradır. Bu cür vasitələr həm diqqətin yayılmasının qarşısını alır, həm də uşaqların dərs prosesinə marağını artırır. Virtual laboratoriyalar isə uşaqlara təcrübələr aparmaq, fərqli eksperimentləri təhlükəsiz şəraitdə sınaq etmək imkanı verir ki, bu da onların təcrübə biliklərinin formalaşmasına böyük töhfədir. Təhsil oyunları isə öyrənməyi həm əyləncəli, həm də məhsuldar edir, şagirdlər oyunda iştirak etməklə mövzuları daha yaxşı mənimsəyirlər.

Digər bir yenilik isə fərdiləşdirilmiş tədris yanaşmasıdır. Bu yanaşmada hər bir uşağın fərdi xüsusiyyətləri, qabiliyyətləri və maraqları diqqətlə nəzərə alınır. Müəllimlər şagirdlərin fərdi öyrənmə sürətini və tərzini izləyərək, onlara uyğunlaşdırılmış tapşırıqlar və dərs materialları təqdim edirlər. Beləliklə, hər bir şagird öz potensialını maksimum dərəcədə inkişaf etdirə bilər. Fərdiləşdirilmiş tədris yanaşması həm də uşaqlar arasında motivasiyanı artırır, özünəinam hissini gücləndirir və onları təhsildə uğura daha çox yaxınlaşdırır.

Ümumilikdə, informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqi və fərdiləşdirilmiş yanaşmanın mənimsənilməsi ibtidai siniflərdə təhsilin müasir çağırışlara uyğunlaşmasını təmin edir, öyrənmə prosesini daha məhsuldar və cəlb edici edir.

Eyni zamanda, integrativ tədris metodları ibtidai siniflərdə müxtəlif fənlərin məzmununu əlaqələndirərək şagirdlərdə geniş və sistemli dünyagörüşünün formalaşmasına xidmət edir. Bu metodlar şagirdlərə bilikləri müstəqil şəkildə ayrı-ayrı fənlər çərçivəsində deyil, qarşılıqlı əlaqədə, bütövlükdə anlamağa imkan verir. Məsələn, dil və ədəbiyyat dərslərində riyaziyyat və təbiət elmlərinə aid mövzuların birləşdirilməsi uşaqlara müxtəlif sahələr arasındakı əlaqəni görmək və anlayışlarını daha dərinlən inkişaf etdirmək imkanı yaradır. Belə bir yanaşma, şagirdlərin məlumatları tək-cə fakt olaraq qəbul etməsini deyil, onları analiz etməsini, ümumi kontekstdə düşünməsini və praktiki həyatda tətbiq etməsini təmin edir. Məsələn, ədəbiyyat dərslərində oxuduqları hekayədəki hadisələrin riyazi problemlərlə bağlı nümunələrlə əlaqələndirilməsi və ya təbiət elmlərində öyrəndikləri proseslərin dil bacarıqları ilə ifadə olunması dərslərin mənasını daha da artırır.

Bundan əlavə, valideynlərlə əməkdaşlığın gücləndirilməsi ibtidai təhsilin uğurunda vacib rol oynayır. Müasir tədris metodları valideynlərin uşaqların təhsil

prosesindən daim xəbərdar olmalarını təmin edir və onlara uşağın inkişafına dəstək olmaq üçün lazımı vasitələr təqdim edir. Bu əməkdaşlıq valideynlərin evdə uşaqlarla birlikdə tədris fəaliyyətlərinə qoşulmasına şərait yaradır, beləliklə, öyrənmə prosesi məktəbdəki ilə məhdudlaşmır, evdə də davam edir. Müəllimlər valideynləri uşaqların nailiyyətləri və çətinlikləri barədə məlumatlandırır, onlara təhsil üçün uyğun strategiyalar və məsləhətlər verir. Bu yaxın münasibət şagirdlərin motivasiyasını artırır və onların uğurlu təhsil almalarında əsas dəstək mənbəyi olur. Nəticədə, həm məktəb, həm də ailə birgə çalışaraq uşaqların təhsilində keyfiyyətli və davamlı irəliləyiş əldə edə bilər.

Beynəlxalq təhsil sahəsində aparıcı ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, ibtidai təhsildə uğurun açarı innovativ metodların, texnologiyaların və şagird mərkəzli yanaşmaların uğurlu tətbiqindədir. Məsələn, Finlandiyada təhsil sistemi uzun illərdir ki, fərdiləşdirilmiş öyrənməyə xüsusi önəm verir. Burada müəllimlər hər bir şagirdin fərdi inkişaf səviyyəsinə uyğun tədris planları hazırlayır və şagirdlərin maraqlarını nəzərə alaraq dərsləri daha mənalı edir. Finlandiyada məktəblərdə sosial-emosional inkişafın dəstəklənməsi üçün psixoloji yardım və sosial bacarıqların inkişafı proqramları geniş yayılıb ki, bu da uşaqların ümumi rifahına müsbət təsir göstərir.

ABŞ-da isə STEAM (Science, Technology, Engineering, Arts, Mathematics) tədris modeli ibtidai təhsil mərhələsində geniş tətbiq olunur. Bu yanaşma şagirdlərin təkcə akademik biliklər deyil, eyni zamanda yaradıcı düşünmə, kritik analiz və problem həll etmə bacarıqlarını inkişaf etdirməsinə imkan verir. STEAM layihələri vasitəsilə uşaqlar real həyat problemlərini araşdırır, texnoloji vasitələrdən istifadə edərək öz layihələrini hazırlayır, təqdim edir və həmkarları ilə əməkdaşlıq edirlər. Belə bir tədris mühiti onların marağını artırır, elmi və texnoloji sahələrə yönəlməsini stimullaşdırır.

Yaponiyada isə “Kumon” və ya “Reggio Emilia” kimi tədris yanaşmaları məşhurdur. “Reggio Emilia” modeli, xüsusilə ibtidai siniflərdə, uşaqların maraqlarını və maraqları əsasında öyrənməni təşviq edir. Bu yanaşmada uşaq təkcə bilik alıcısı deyil, həm də tədrisin fəal iştirakçısı, araşdırıcı və yaradıcı şəxsiyyəti kimi qəbul olunur. Bu modelin əsas xüsusiyyəti uşağın təbii maraqlarına uyğun layihələr üzərində işləməsi və müəllimlərlə, həmyaşıdları ilə davamlı dialoqda olmasıdır.

Müasir dövrdə ibtidai təhsilin keyfiyyətinin artırılması ölkəmizin gələcəyi üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Dünyanın qabaqcıl təhsil sistemlərində tətbiq olunan yeniliklərdən istifadə etməklə, ibtidai siniflərdə tədris prosesini daha səmərəli və cəlbədicə etmək mümkündür. Bu məqsədlə, tədris metodlarının yenilənməsi, müasir texnologiyaların tətbiqi və müəllimlərin peşəkar inkişafının təmin olunması əsas istiqamətlər kimi ön plana çıxır.

İbtidai təhsildə fərdiləşdirilmiş yanaşmanın genişləndirilməsi mühüm addımlardandır. Finlandiya təhsil sistemi bu baxımdan nümunə olaraq göstərilə bilər. Orada hər bir şagirdin fərdi qabiliyyətləri və ehtiyacları nəzərə alınaraq tədris proqramları hazırlanır. Müəllimlər isə şagirdlərin inkişafını daimi izləyən qiymətləndirmə vasitələri ilə fərdi dəstək göstərir. Ölkəmizdə də bu təcrübənin tətbiqi şagirdlərin təhsil uğurlarını artırmaq üçün vacibdir. Belə fərdiləşdirilmiş tədris yanaşması şagirdlərin öz güclərini maksimum səviyyədə inkişaf etdirməsinə, təhsilə maraqlı və motivasiyanın yüksəlməsinə gətirib çıxarır.

Bundan başqa, STEAM – elm, texnologiya, mühəndislik, incəsənət və riyaziyyatın inteqrasiya olunması – layihə əsaslı tədris proqramlarının ibtidai siniflərdə tətbiqi də vacibdir. ABŞ kimi ölkələrdə bu proqramlar şagirdlərin kompleks düşünmə və yaradıcı bacarıqlarının formalaşmasına ciddi təsir göstərir. Bizim məktəblərdə də bu istiqamətdə addımlar atılmalı, şagirdlərin bilik və bacarıqları real həyatda tətbiq olunan layihələr vasitəsilə inkişaf etdirilməlidir.

İntegrativ tədris metodlarının gücləndirilməsi də təhsil prosesinin keyfiyyətini yüksəldir. Müxtəlif fənlərin məzmununun əlaqələndirilməsi şagirdlərə bilikləri ayrı-ayrı yox, bütövlükdə anlamağa imkan verir. Məsələn, dil və ədəbiyyat dərslərində riyaziyyat və təbiət elmləri ilə bağlı mövzuların birləşdirilməsi onların dərsləri daha dərinlən qavramasını təmin edir. Bu cür yanaşma uşaqların analitik düşüncə tərzini gücləndirir və biliklərin praktiki istifadəsinə şərait yaradır.

Müasir texnologiyaların təhsilə inteqrasiyası da böyük əhəmiyyət daşıyır. Elektron dərslilər, interaktiv lövhələr və təhsil proqramları ibtidai siniflərdə dərsin daha maraqlı və interaktiv keçirilməsini təmin edir. Bu vasitələr şagirdlərin diqqətini cəlb edir və onların mövzuları daha yaxşı mənimsəməsinə kömək edir. Xüsusilə proqramlaşdırma və robototexnika kimi sahələrin erkən yaşda tədrisi uşaqların texnoloji bacarıqlarının inkişafı üçün vacibdir. Böyük Britaniya və Cənubi Koreya kimi ölkələrdə bu sahədə uğurlu təcrübələr mövcuddur və biz də onlardan faydalana bilərik. Bundan əlavə, virtual və artırılmış realıq texnologiyalarının tətbiqi dərsləri daha interaktiv və vizual edir, şagirdlərin marağını və öyrənmə motivasiyasını artırır.

Müəllimlərin peşəkar inkişafı tədris metodlarının yenilənməsində əsas rol oynayır. Müasir təlimlər, kurslar və seminarlar vasitəsilə müəllimlər yeni metod və texnologiyalarla tanış olur, onları tədris prosesində uğurla tətbiq etməyi öyrənirlər. Eyni zamanda, mentorluq sistemləri müəllimlər arasında təcrübə mübadiləsini gücləndirir və onların peşəkar inkişafını sürətləndirir. Müəllimlərin rəqəmsal savadlılığının artırılması da zəruridir, belə ki, onlar müasir texnoloji vasitələrdən effektiv istifadə etməyi bacarmalıdırlar.

Valideynlərin təhsil prosesinə cəlb olunması da ibtidai təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsində mühüm amildir. Valideynlər müasir tədris metodları barədə məlumatlandırılmalı, evdə uşaqlara dəstək olmaq üçün zəruri resurslarla təmin edilməlidirlər. Müəllimlər və valideynlər arasında effektiv əlaqənin qurulması uşaqların təhsil motivasiyasını artırır və onların məktəbdə və evdə daha uğurlu olmasına şərait yaradır. Bu birlikdə çalışmaq uşaqların sosial və emosional inkişafını da dəstəkləyir, onların təhsil prosesində qarşılaşdıqları çətinliklərin aradan qaldırılmasına kömək edir.

Dünyadan gələn qabaqcıl təcrübələrin ölkəmizdə ibtidai təhsilə uğurla tətbiqi tədrisin keyfiyyətini əhəmiyyətli dərəcədə artıracaqdır. Fərdiləşdirilmiş tədris, STEAM layihələri, integrativ metodlar, rəqəmsal texnologiyalar və müəllimlərin davamlı peşəkar inkişafı sayəsində şagirdlər yalnız nəzəri biliklərlə kifayətlənməyəcək, həm də onları praktikada tətbiq etmə bacarığı qazanacaq, yaradıcı, məsuliyyətli və texnoloji savadlı fərdlər kimi yetişəcəklər. Bu isə ölkəmizin gələcək intellektual potensialının artırılması və qlobal təhsil standartlarına uyğunlaşması üçün əsas amil olacaqdır.

İbtidai siniflərdə tədris metodlarının davamlı yenilənməsi təhsil prosesini həm daha maraqlı, həm də daha səmərəli hala gətirir. Müasir təhsil yanaşmaları sayəsində şagirdlər sadəcə passiv bilik qəbul edənlər deyil, dərslər hər mərhələsində fəal iştirak edən, öz öyrənmə prosesinin subyektivi olan fərdlərə çevrilirlər. Aktiv öyrənmə metodları onların təfəkkürünü, yaradıcılığını və problem həll etmə qabiliyyətlərini inkişaf etdirir, bununla da biliklərin sadəcə əzbərlənməsi deyil, dərin qavranılması təmin olunur.

Bununla yanaşı, rəqəmsal texnologiyaların tədrisə inteqrasiyası öyrənmə prosesini daha interaktiv, vizual və əyləncəli edir. Elektron resurslar və interaktiv proqramlar şagirdlərin diqqətini cəlb edir, onların müxtəlif öyrənmə tərzlərinə uyğunlaşaraq hər kəsin fərdi ehtiyaclarını qarşılayır. Bu isə təhsilin keyfiyyətini artırmaqla yanaşı, uşaqların texnoloji biliklərinin də formalaşmasına səbəb olur ki, bu da müasir dövrdə çox vacibdir.

Fərdiləşdirilmiş yanaşma isə təhsil prosesində hər bir şagirdin fərdi potensialını maksimum dərəcədə ortaya çıxarmağa xidmət edir. Müəllimlər uşaqların qabiliyyətlərini, maraqlarını və öyrənmə sürətini nəzərə alaraq onlara uyğun tapşırıqlar və dəstək formaları təqdim edirlər. Bu yanaşma sayəsində hər bir şagird özünə inamını artırır, təhsilə marağı yüksəlir və öz gücünü hiss edir.

Eyni zamanda, valideynlərlə sıx əməkdaşlıq ibtidai təhsilin uğurunda mühüm amil kimi çıxış edir. Valideynlərin təhsil prosesində aktiv iştirakı uşaqların motivasiyasını artırır, onların məktəbdə və evdə əldə etdikləri biliklərin daha möhkəm şəkildə mənimsənməsinə kömək edir. Bu birlikdə çalışmaq şagirdlərin sosial və emosional inkişafını da dəstəkləyir, onların təhsil yolunda qarşılaşdıqları çətinliklərin öhdəsindən daha asan gəlmələrini təmin edir.

İbtidai siniflərdə tədris metodlarının yenilənməsi və müasir təhsil texnologiyalarının tətbiqi gələcəyin təhsilli, yaradıcı və məsuliyyətli fərdlərinin yetişməsində əsas rol oynayır. Bu proses həm də təhsil sisteminin davamlı inkişafını təmin edir, ölkəmizin intellektual potensialının artmasına zəmin yaradır.

Elmi yeniliyi. Məqalədə ibtidai təhsildə fərdiləşdirilmiş yanaşmaların, aktiv öyrənmə metodlarının və informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının inteqrasiyasının tədris keyfiyyətinə təsiri araşdırılır. Yeni elmi yanaşma kimi, müxtəlif fənlərin inteqrativ şəkildə tədrisi və STEAM layihələrinin ibtidai təhsildə tətbiqi vurğulanır. Bundan əlavə, müəllimlərin peşəkar inkişafı və valideynlərlə əməkdaşlığın effektiv qurulması ibtidai təhsilin davamlı inkişafında önəmli amillər kimi qiymətləndirilir. Bu yanaşmalar təhsil prosesində uşaqların motivasiyasını, öyrənmə marağını və praktiki bacarıqlarını artırmağa yönəlib.

Praktiki əhəmiyyəti. Təklif olunan metod və yanaşmalar ibtidai sinif müəllimləri üçün praktik tövsiyələr təqdim edir, tədris prosesinin müasir çağırışlara uyğunlaşdırılmasına yardımçı olur. Elektron dərsliklər, interaktiv lövhələr, layihə əsaslı və fərdiləşdirilmiş tədris proqramları məktəblərdə dərslərin effektivliyini artırır. Valideynlərlə sıx əməkdaşlıq uşaqların təhsilinə davamlı dəstək verir və məktəb ilə ev arasında əlaqəni gücləndirir. Həmçinin, müəllimlərin peşəkar inkişaf proqramları onların müasir texnologiyalar və metodlardan səmərəli istifadə etməsini təmin edir, bu da ümumi təhsil keyfiyyətini yüksəldir.

Nəticə. İbtidai təhsilin müasir çağırışlara uyğun yenilənməsi, fərdiləşdirilmiş və aktiv öyrənmə metodlarının tətbiqi, informasiya-kommunikasiya texnolo-

giyalarının inteqrasiyası uşaqların bilik və bacarıqlarının inkişafını təmin edir. Bu proses onların təhsilə marağını artırır, yaradıcı və məsuliyyətli fərdlər kimi formalaşmasına şərait yaradır. Beynəlxalq təcrübələrdən götürülən müasir təhsil yanaşmaları ölkəmizdə ibtidai təhsilin səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün əsas amillərdir. Tədris metodlarının davamlı təkmilləşdirilməsi və müəllimlərin peşəkar inkişafının təmin olunması gələcəyin savadlı və texnoloji cəhətdən hazırlıqlı nəsillərinin yetişməsində həlledici rol oynayır.

Aysel Alasgar

Summary

INNOVATIONS IN TEACHING METHODS IN PRIMARY GRADES

Primary education is a crucial stage in children's development, forming the foundation for their future success. Modern educational changes, especially technology and globalization, require innovative teaching methods. Active learning, personalized approaches, and ICT integration enhance student engagement and practical skills. Examples from Finland, the USA, and Japan highlight successful international practices like STEAM education and Reggio Emilia. Strengthening teacher training and parent involvement is essential for improving education quality. Adapting these methods will help cultivate creative, responsible, and technologically skilled individuals, boosting the country's intellectual potential.

Айсель Алескер

Резюме

НОВОВВЕДЕНИЯ В МЕТОДАХ ПРЕПОДАВАНИЯ В НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ

Начальное образование – важнейший этап развития детей, закладывающий основу будущих успехов. Современные изменения в образовании, особенно технологии и глобализация, требуют инновационных методов обучения. Активное обучение, персонализированный подход и интеграция ИКТ повышают интерес учеников и практические навыки. Опыт Финляндии, США и Японии демонстрирует успешные международные практики, такие как STEAM и методика Реджио Эмилия. Важна также подготовка учителей и сотрудничество с родителями для повышения качества образования. Внедрение этих методов способствует формированию креативных, ответственных и технически грамотных личностей, укрепляя интеллектуальный потенциал страны.

Рәүғи: G.Abdullayeva

SÜNİ INTELEKTİN PEDAQOJİ FƏALİYYƏTƏ TƏSİRİ

Açar sözlər: Süni intellekt, pedaqoji fəaliyyət, təhsil texnologiyaları, fərdiləşdirilmiş təlim, adaptiv öyrənmə sistemləri, etik məsələlər, təhsil analitikası

Keywords: Artificial intelligence, pedagogical activity, educational technologies, personalized learning, adaptive learning systems, ethical issues, educational analytics

Ключевые слова: Искусственный интеллект, педагогическая деятельность, образовательные технологии, персонализированное обучение, адаптивные обучающие системы, этические вопросы, образовательная аналитика

Giriş. XXI əsrin texnoloji inkişafı nəticəsində süni intellekt sistemləri həyatın müxtəlif sahələrində geniş tətbiq edilməsi başlanmışdır. Bu inkişafdən təsirlənmiş, pedaqoji fəaliyyətin təşkili və idarə olunması da yeni mərhələyə qədəm qoymuşdur. Süni intellektin tətbiqi müəllimlərin iş yükünün azaldılması, fərdi yanaşmanın gücləndirilməsi, tədris prosesinin effektivliyinin artırılması və şagirdlərin inkişaf dinamikasının daha dəqiq izlənməsi kimi imkanlar yaradır. Adaptiv təlim platformaları, avtomatlaşdırılmış qiymətləndirmə sistemləri, virtual təlim köməkçiləri və təhsil analitikası vasitəsilə pedaqoji fəaliyyətin forması və məzmunu əhəmiyyətli dərəcədə dəyişir. Bununla yanaşı, süni intellektin təhsil mühitinə inteqrasiyası bir sıra çətinlikləri və riskləri də gündəmə gətirir. Buraya müəllim və şagird münasibətlərində dəyişikliklər, etik məsələlər, şəxsi məlumatların qorunması və texnologiyanın tədris prosesində asılılıq yaratması kimi problemlər daxildir. Mövcud vəziyyətdə təhsildə süni intellektin tətbiqinin üstünlükləri və məhdudiyyətləri balanslı şəkildə qiymətləndirilməli, pedaqoji fəaliyyətin məqsədlərinə uyğun şəkildə idarə olunmalıdır. Bu məqalədə süni intellekt texnologiyalarının pedaqoji fəaliyyətə təsiri müxtəlif aspektlərdən elmi əsaslarla təhlil ediləcək, həm potensial imkanlar, həm də ortaya çıxan risklər araşdırılacaqdır.

Süni intellektin təhsildə istifadə olunma istiqamətləri. Süni intellekt texnologiyaları təhsil sektorunda müxtəlif istiqamətlərdə tətbiq edilməkdədir. Bu texnologiyalar təlimin fərdiləşdirilməsi, şagirdlərin inkişaf dinamikasının monitorinqi, təlim prosesinin optimallaşdırılması və tədris resurslarının avtomatlaşdırılmış idarə olunması kimi sahələrdə geniş imkanlar yaradır. Ənənəvi tədris modelləri fərqli qabiliyyətlərə və öyrənmə tərzinə malik şagirdlərin ehtiyaclarını tam qarşılamadığı halda, süni intellekt əsaslı sistemlər fərdi öyrənmə yolları təklif etməklə hər bir şagirdin potensialını daha effektiv şəkildə inkişaf etdirməyə imkan verir. Adaptiv təlim platformaları istifadəçilərin fəaliyyətlərinə əsaslanaraq dərslərin məzmununu və tapşırıqları fərdiləşdirir, beləliklə təlim prosesi daha məqsədyönlü və şagird yönümlü xarakter alır. Bundan əlavə, süni intellekt vasitəsilə şagirdlərin bilik səviyyəsinin və inkişaf dinamikasının real vaxtda təhlili həyata keçirilə bilər.[3]

Təhsil analitikası sistemləri topladığı məlumatlar əsasında müəllimlərə şagirdlərə uyğun dəstək strategiyaları təklif edir və erkən müdaxilə imkanlarını artırır. Süni intellekt həmçinin qiymətləndirmə proseslərinin avtomatlaşdırılmasına da töhfə verir. Ənənəvi qiymətləndirmə metodlarından fərqli olaraq, süni intellekt əsaslı qiymətləndirmə alətləri şagirdlərin cavablarını daha sürətli və obyektiv şəkildə təhlil edir, həm də geniş miqyaslı məlumatlar əsasında onların zəif və güclü tərəflərini müəyyənləşdirir. Bu yanaşma müəllimlərin tədris prosesinə daha çox vaxt ayırmasına və şagirdlərin fərdi ehtiyaclarına uyğunlaşmasına şərait yaradır. Süni intellekt əsaslı virtual təlim köməkçiləri də təhsil sahəsində geniş tətbiq olunmaqdadır. Bu texnologiyalar şagirdlərin suallarına operativ cavab verir, əlavə izahlar təqdim edir və təlim zamanı interaktivliyi artırır. Nəticə etibarilə, süni intellektin təhsildə tətbiqi pedaqoji fəaliyyətin effektivliyini artırmaq, fərdi yanaşmanı gücləndirmək və tədris prosesini daha dinamik və çevik hala gətirmək baxımından mühüm rol oynayır. [5]

Adaptiv təlim sistemləri. Adaptiv təlim sistemləri süni intellekt texnologiyaları əsasında fəaliyyət göstərən, şagirdlərin fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq onlara uyğun tədris materialları təqdim edən innovativ platformalardır. Bu sistemlər şagirdlərin əvvəlki biliklərini, öyrənmə tərzlərini, məzmunu anlama səviyyələrini və irəliləyiş dinamikalarını analiz edir. Əldə olunan nəticələr əsasında hər bir şagirdə fərdi tədris planı tərtib olunur. Bu yanaşma, ənənəvi “bütün şagirdlər üçün eyni dərs” modelinin effektivliyini artıraraq, tədris prosesində inklüzivliyi və fərdiləşdirilmiş öyrənməni təmin edir. Adaptiv təlim sistemləri həm də zəif nəticə göstərən şagirdlərə əlavə tapşırıqlar və izahlı materiallar təqdim edir, yüksək səviyyəli şagirdlər üçün isə mürəkkəb problemlər və araşdırma yönümlü tapşırıqlar təklif edir. Beləliklə, hər bir şagird öz potensialına uyğun inkişaf imkanı əldə edir. Bu texnologiyaların istifadəsi nəticəsində müəllimlər şagirdlərin zəif tərəflərini daha sürətli müəyyən edir və fərdi müdaxilə strategiyaları hazırlaya bilərlər. [1]

Avtomatlaşdırılmış qiymətləndirmə. Avtomatlaşdırılmış qiymətləndirmə sistemləri süni intellekt və maşın öyrənməsi alqoritmlərinə əsaslanaraq imtahanların, testlərin və tapşırıqların avtomatik yoxlanmasını həyata keçirir. Bu sistemlər şagirdlərin verdiyi cavabları əvvəlcədən müəyyən edilmiş kriteriyalara əsasən qiymətləndirir və nəticələri dərhal təqdim edir. Ənənəvi qiymətləndirmə metodları ilə müqayisədə, avtomatlaşdırılmış qiymətləndirmə obyektivlik, sürət və effektivlik baxımından üstünlüklərə malikdir. Bu texnologiyaların tətbiqi müəllimlərin vaxt sərfini azaldır, onlara pedaqoji fəaliyyətə və tədris keyfiyyətinin artırılmasına daha çox zaman ayırmaq imkanı verir. Eyni zamanda, şagirdlər dərhal rəy alaraq öz zəif və güclü tərəflərini vaxtında müəyyən edə bilər və öz inkişaflarını effektiv şəkildə idarə edir. Avtomatlaşdırılmış qiymətləndirmə sistemləri, açıq suallarda da tətbiq olunaraq süni intellektin dil emalı texnologiyaları vasitəsilə yazılı cavabları təhlil edib qiymətləndirməyə imkan yaradır. [6]

Virtual müəllimlər və təlim köməkçiləri. Virtual müəllimlər və təlim köməkçiləri süni intellekt texnologiyalarına əsaslanan proqramlardır və onlar şagirdlərə müxtəlif fənlər üzrə dərs izah etmək, suallara cavab vermək, tapşırıqlarda kömək göstərmək kimi funksiyaları yerinə yetirirlər. Bu sistemlər chatbotlar və ya intellektual təlim platformaları formasında təqdim olunur. Onlar 24/7 rejimində fəaliyyət göstərdiyindən, şagirdlər dərstdən kənar vaxtlarda belə öyrənmə fəaliyyətini davam etdirə bilərlər. Virtual müəllimlər şagirdlərin suallarına fərdi yanaşma ilə cavab verir, onların

tədris ehtiyaclarını anlayaraq uyğun izahlar təqdim edir. Bu cür texnologiyalar xüsusilə uzaqdan təhsil, onlayn kurslar və öz-özünə öyrənmə modelləri üçün geniş imkanlar açır. Bununla yanaşı, virtual köməkçilər müəllimlərin dəstəyi ilə birlikdə istifadə olunduqda, təlim prosesinin keyfiyyətini əhəmiyyətli dərəcədə artırır. [3]

Təhsil analitikası. Təhsil analitikası (education analytics) şagirdlərin tədris fəaliyyəti, bilik əldə etmə səviyyəsi və performans göstəriciləri barədə geniş məlumatların toplanması və təhlili əsasında formalaşır. Süni intellekt sistemləri bu məlumatları emal edərək müəllimlərə, idarəçilərə və siyasətçilərə qərarvermə prosesində dəstək olur. Təhsil analitikası vasitəsilə şagirdlərin tədris dinamikası izlənilir, onların zəif tərəfləri və potensial imkanları müəyyən edilir. Bu texnologiya erkən xəbərdarlıq sistemləri qurmağa imkan verir; məsələn, şagirdin təhsildə uğursuzluq riskini əvvəlcədən müəyyən edərək vaxtında müdaxilə strategiyaları hazırlanır. Eyni zamanda, təhsil analitikası müəllimlərə fərdi tədris metodlarının effektivliyini ölçmək və təkmilləşdirmək imkanı yaradır. Beləliklə, süni intellektin təhsil analitikasında tətbiqi, təlimin daha məlumat əsaslı və məqsədyönlü şəkildə həyata keçirilməsinə şərait yaradır. [4]

Pedaqoqlar üçün üstünlüklər. Süni intellektin pedaqoji fəaliyyətə inteqrasiyası tədrisin keyfiyyətini artırmaqla yanaşı, müəllimlərin iş yükünü azaldır və onların pedaqoji bacarıqlarını daha effektiv istifadə etmələrinə imkan yaradır. Bu texnologiyalar müəllimlərin vaxtını daha səmərəli şəkildə istifadə etməsinə şərait yaradır, şagirdlərin fərdi inkişafını izləməyə və hər birinin ehtiyaclarına uyğun tədris planları hazırlamağa kömək edir. [2]

İş yükünün azalması. Süni intellektin tətbiqi ilə müəllimlər bir sıra inzibati və monoton tapşırıqlardan azad olur. Məsələn, imtahanların və testlərin avtomatlaşdırılmış qiymətləndirilməsi, şagirdlərin fəaliyyətlərinin izlənməsi və nəticələrin dərhal təqdim edilməsi müəllimlərin iş yükünü əhəmiyyətli dərəcədə azaldır. Süni intellekt vasitəsilə tədris planlarının və tapşırıqlarının fərdiləşdirilməsi də avtomatlaşdırıla bilər, bu da müəllimlərin dərslərini daha səmərəli istifadə etmələrini təmin edir. Ənənəvi qiymətləndirmə metodları çox vaxt müəllimin əlində qələm və kağızla vaxt keçirməsini tələb edir, lakin süni intellektin avtomatik qiymətləndirmə alqoritmləri bu prosesi sürətləndirir və insan səhvlərinin qarşısını alır. Bu, müəllimlərin daha çox pedaqoji fəaliyyətlərə, şagirdlərlə üz-üzə vaxt keçirməyə, onların ehtiyaclarını başa düşməyə və dərsləri daha interaktiv və faydalı keçirməyə imkan verir. [7]

Şəxsi yanaşmanı gücləndirmək. Süni intellektin tətbiqi müəllimlərə şagirdlərin fərdi ehtiyaclarını daha yaxşı anlamaq və onlara şəxsən uyğun tədris metodları tətbiq etmək imkanı verir. Süni intellektə əsaslanan tədris platformaları hər bir şagirdin öyrənmə sürətini, maraqlarını və mövzuları anlama qabiliyyətini izləyir və buna uyğun dərslər materialları təqdim edir. Bu, müəllimə şagirdlərlə daha yaxından əlaqə qurmağa və onların inkişafını daha yaxşı izləməyə şərait yaradır. Şəxsi yanaşmanın gücləndirilməsi eyni zamanda şagirdin motivasiyasını artırır. Fərdiləşdirilmiş öyrənmə materialları şagirdlərin öz səviyyələrinə uyğun tapşırıqları yerinə yetirməsinə və bu prosesdə daha çox maraq göstərməsinə səbəb olur. Beləliklə, hər bir şagirdin ehtiyaclarına cavab verən tədris yanaşması onların dərslər prosesinə daha çox cəlb olunmalarını və təhsil uğurlarının artmasını təmin edir. [7]

Tədris prosesinin fərdiləşdirilməsi və təkmilləşdirilməsi. Tədris prosesinin fərdiləşdirilməsi süni intellektin ən əhəmiyyətli üstünlüklərindən biridir. Bu

texnologiyalar şagirdlərin dərsə hazırlıq səviyyəsini, onların anlama qabiliyyətini və əvvəlki biliklərini qiymətləndirərək tədris proqramını avtomatik olaraq uyğunlaşdırır. Hər bir şagirdin öz öyrənmə tərzinə və tempinə uyğunlaşdırılmış dərs planları yaradılır, bu da tədrisi daha effektiv və məqsədyönlü edir. Fərdiləşdirilmiş tədris, şagirdlərin öyrənmə materiallarını öz sürətlərinə uyğun mənimsəmələrinə və onları daha dərinlən anlamalarına şərait yaradır. Şagirdin zəif tərəflərini dərhal müəyyən edərək, onlara əlavə resurslar və dəstək təqdim edilir. Bu, tədris prosesini daha elastik və şagirdlər üçün daha uyğun hala gətirir. Eyni zamanda, fərdiləşdirilmiş tədris sistemi şagirdlərin potensialını daha yaxşı kəşf etməyə və onların inkişafını hərtərəfli dəstəkləməyə imkan verir. [9]

Inklüziv təhsilin təşviqi. Süni intellektin təhsildə tətbiqi inklüziv təhsilin təkmilləşdirilməsinə böyük töhfə verir. Müxtəlif ehtiyacları olan şagirdlər (məsələn, fiziki və ya psixoloji çətinliklər yaşayanlar, xüsusi təhsil ehtiyacı olanlar) üçün fərdiləşdirilmiş tədris materialları və resurslar təklif edilir. Bu texnologiyalar vasitəsilə şagirdlərin hər biri üçün uyğun tədris alətləri yaradılır və onların təhsil prosesinə tam şəkildə inteqrasiyası təmin olunur. Süni intellekt platformaları, eyni zamanda, müxtəlif səviyyədə öyrənən şagirdlərə fərqli tapşırıqlar və dərs materialları təqdim edərək, inklüziv təhsilin sosial ədalət prinsiplərinə uyğun olmasına şərait yaradır. Bu texnologiyaların istifadəsi ilə hər bir şagirdin fərdi ehtiyaclarına uyğun tədris şəraiti yaradılır, beləliklə təhsil sistemi daha ədalətli və bərabərhüquqlu olur. Ehtiyacı şagirdlərə verilən dəstək, onların təhsil prosesində qarşılaşdıqları çətinlikləri aşmalarına və yüksək nailiyyətlər əldə etmələrinə kömək edir.

Çətinliklər və risklər. Süni intellektin təhsil sistemində inteqrasiyası birmənalı şəkildə təhsil sahəsində inkişaf və yenilik gətirə bilər. Lakin, bu inkişafın paralelində bəzi çətinliklər və risklər də mövcuddur. Bu risklərin başında müəllimlərin rolunun dəyişməsi, süni intellektin tərəfsiz olmaması, etik məsələlər və əənənəvi pedaqoji metodların zəifləməsi kimi məsələlər dayanır. Çətinliklər və risklər süni intellektin təhsildə tətbiqi ilə əlaqədar bir sıra yeni çağırışlar və məsələlər yaradır. Bu məsələlərin həlli təhsilin gələcək inkişafı və keyfiyyətli tədrisin təmin olunması üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Aşağıda göstərilən çətinliklər və risklər süni intellektin pedaqoji fəaliyyətə daxil olmasının qarşısında dayanan əsas maneələrdən bir neçəsidir: [11]

Müəllimlərin rolunun dəyişməsi. Süni intellektin pedaqoji prosesə inteqrasiyası ilə müəllimlərin əənənəvi rolu dəyişir. Əənənəvi tədris sistemində müəllimlər yalnız bilik verən şəxslər kimi çıxış edirdilər. Lakin süni intellektin tətbiqi ilə bu rol daha çox bələdçi, rəhbər və mentor roluna çevrilir. Bu dəyişiklik həm müsbət, həm də mənfi təsirlər yarada bilər. Birinci nöqtəyi-nəzərdən, müəllimlər daha çox şagirdlərin ehtiyaclarına və inkişaf səviyyələrinə uyğun fərdi tədris yanaşmaları təmin edə bilərlər. Süni intellekt onların işini asanlaşdıraraq, dərs materiallarını daha effektiv şəkildə təqdim etməyə və şagirdləri fərdi olaraq dəstəkləməyə imkan verir. Lakin, bu dəyişiklik müəllimlərin peşəkar bacarıqlarını yenidən formalaşdırmağı tələb edir. Müəllimlər artıq sadəcə bilik verən şəxslər deyil, şagirdlərə öyrənmə prosesində istiqamət verən və onları dəstəkləyən bələdçilərdir. Bu isə, müəllimlərin əlavə təlim və dəstəyə ehtiyacı olduğunu göstərir. [10]

Süni sistemlərinin tərəfsiz olmaması (Alqoritmik qərəz). Süni intellekt sistemləri, xüsusən də tədris alətləri və qiymətləndirmə alqoritmləri, düzgün şəkildə

təlimatlandırılmadığı təqdirdə, qərəzli nəticələr verə bilər. Algoritmik qərəz (bias) süni intellektin təlimatda istifadə olunan məlumatlardan asılı olaraq formalaşır. Bu o deməkdir ki, tədris sistemləri müəyyən sosial, mədəni və ya iqtisadi qrupları təhrif edilmiş və ya qeyri-bərabər şəkildə qiymətləndirə bilər. Məsələn, şagirdlərin daha əvvəlki nailiyyətləri və sosial statusu haqqında məlumatlar, qiymətləndirmə və tədris tövsiyələrini təsir edə bilər. Bu, bərabərsizliklərin və ədalətsiz nəticələrin ortaya çıxmasına səbəb ola bilər. Algoritmik qərəz həm də etnik, cinsi və ya digər sosial qruplara qarşı ədalətsiz yanaşmaya səbəb ola bilər. Bu məsələnin həlli üçün süni intellekt alqoritmlərinin davamlı olaraq qiymətləndirilməsi və təhlil edilməsi, məlumatların düzgün və müxtəlif qaynaqlardan alınması vacibdir. [13]

Etik məsələlər. Süni intellektin təhsildə istifadəsi etik məsələləri gündəmə gətirir. Ən mühüm məsələlərdən biri şəxsi məlumatların qorunması və şagirdlərin izlənməsidir. Süni intellektin şagirdlərin fəaliyyətlərini izləyərək onların tədris prosesini təhlil etməsi şəxsi məlumatların gizliliyi ilə bağlı narahatlıqlara səbəb olur. Şagirdlərin öyrənmə fəaliyyətləri, mütəmadi test nəticələri və digər şəxsi məlumatlar süni intellekt sistemləri tərəfindən toplanır və emal edilir. Bu cür məlumatların qorunması üçün təhsil müəssisələri ciddi təhlükəsizlik tədbirləri görməli və şəxsi məlumatların etibarlı şəkildə saxlanılmasını təmin etməlidir. Həmçinin, şagirdlərin və valideynlərin bu məlumatların toplanması və istifadəsi ilə bağlı razılığı alınmalıdır. Etik baxımdan, şagirdlərin öz öyrənmə proseslərini izləməkdən əvvəl onlara aydın və başa düşülən izah verilməlidir ki, şəxsi məlumatlarının necə istifadə olunacağını başa düşsünlər. [14]

Ənənəvi pedaqoji metodların zəifləməsi riski. Süni intellektin təhsil sahəsində tətbiqinin digər bir riski ənənəvi pedaqoji metodların zəifləməsidir. Müəllimlər və şagirdlər süni intellektlə əlaqəli alətlərdən daha çox istifadə etməyə başladığıca, ənənəvi tədris metodları (məsələn, mühazirələr, qrup müzakirələri və klassik şagird-müəllim qarşılıqlı əlaqəsi) arxa planda qala bilər. Bu dəyişiklik təhsilin insan yönümlü aspektini zəiflədə bilər. Şagirdlərlə müəllimlər arasında üz-üzə əlaqə, təbii söhbətlər və şəxsi təsir vasitəsilə həyata keçirilən öyrənmə, süni intellekt sistemləri ilə əvəz edilə bilməz. Süni intellektin istifadə edilməsi müəllimlərin rolu üzərində bir çox dəyişikliklər yaratmaqla yanaşı, ənənəvi tədris metodlarının zəifləməsinə və təhsil sistemində humanizm elementlərinin azalmasına səbəb ola bilər. Süni intellektin təhsildə tətbiqi ilə əlaqədar ortaya çıxan çətinliklər və risklər, bu texnologiyaların potensialını ən yaxşı şəkildə istifadə etmək üçün düzgün yanaşma və strateji planlaşdırma tələb edir. Müəllimlərin rolu, etik məsələlər və ənənəvi pedaqoji yanaşmaların qorunması məsələləri diqqətlə nəzərdən keçirilməli və həll yolları tapılmalıdır. [15]

Azərbaycan təcrübəsi. Azərbaycanda təhsildə süni intellektin tətbiqi sahəsində son illərdə bir sıra mühüm addımlar atılmışdır. Bu addımlar təhsilin rəqəmsallaşması və müasir texnologiyaların tətbiqi istiqamətində aparılan genişmiqyaslı islahatların bir hissəsidir. Süni intellektin təhsildə istifadəsi, xüsusilə elektron məktəb layihələri və digər rəqəmsal təşəbbüslər vasitəsilə həyata keçirilir. Bu sahədə əldə olunan təcrübə, həmçinin gələcək perspektivlər üçün də böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycanda təhsildə süni intellektdən istifadə sahəsində atılan addımlar. Azərbaycanda təhsilin rəqəmsallaşdırılması və süni intellektin tətbiqi isti-

qamətində müxtəlif layihələr həyata keçirilmişdir. Bu təşəbbüslər əsasən məktəblərin, universitetlərin və digər təhsil müəssisələrinin müasir texnologiyalarla təmin edilməsi və tədris proseslərinin daha effektiv hala gətirilməsi məqsədini güdür.

Elektron məktəb layihələri. Azərbaycanda elektron məktəb layihəsi təhsilin rəqəmsallaşdırılmasına yönəlmiş mühüm təşəbbüslərdən biridir. Bu layihənin məqsədi məktəblərin idarəetmə sistemlərini və tədris proseslərini elektronlaşdırmaqdır. Elektron məktəb layihəsi vasitəsilə şagirdlərin qiymətləndirmələri, dərslər, dərslər, dərslər materialları və digər məlumatlar elektron platformalarda təqdim edilir. Bu da müəllimlərə və şagirdlərə daha çevik və effektiv öyrənmə və idarəetmə imkanları yaradır. Süni intellekt bu sistemlərə inteqrasiya edildikdə, şagirdlərin fəaliyyətini izləmək, onların güclü və zəif tərəflərini müəyyənləşdirmək və fərdi öyrənmə planları yaratmaq mümkündür.

Rəqəmsallaşma təşəbbüsləri. Azərbaycanda rəqəmsallaşma təşəbbüsləri ölkə üzrə təhsil sistemində süni intellektin tətbiqini dəstəkləyən digər mühüm addımlardır. Bu təşəbbüslərə ölkə üzrə məktəblərin və universitetlərin rəqəmsal resurslarla təmin edilməsi, müasir dərslər proqramlarının hazırlanması və tədrisin keyfiyyətinin artırılması məqsədini daşıyan layihələr daxildir. Həmçinin, bu təşəbbüslər şagirdlərin və tələbələrin müasir texnologiyalardan daha səmərəli istifadə etməsini təmin edir və onların təhsil prosesində daha aktiv iştirakını stimullaşdırır. Rəqəmsal tədris platformaları vasitəsilə şagirdlər və tələbələr öz öyrənmə tempinə uyğun dərslər materiallarına daha asan şəkildə daxil ola bilərlər.

Mövcud imkanlar və gələcək perspektivlər. Azərbaycanda təhsildə süni intellektin tətbiqi ilə bağlı əldə olunan təcrübələr gələcəkdə daha geniş miqyasda tətbiq oluna bilər. Mövcud imkanlar və gələcək perspektivlər bu texnologiyanın təhsildə daha çox inteqrasiya edilməsinə şərait yaradır.

Mövcud imkanlar. Azərbaycanda süni intellektin təhsildə tətbiqi üçün bəzi əsas infrastruktur və texnoloji imkanlar mövcuddur. Məsələn, ölkədə bir sıra məktəblər və universitetlər müasir texnologiyalarla təchiz olunmuşdur və rəqəmsal tədris platformaları istifadə olunur. Həmçinin, dövlət tərəfindən həyata keçirilən təhsil islahatları və müasir tədris metodlarının tətbiqi bu sahədə infrastrukturun inkişafına dəstək verir. Mövcud imkanlar həm də təhsil işçilərinin süni intellektə dair bilik və bacarıqlarının artırılmasına yönəlmiş müxtəlif təlim və sertifikat proqramlarını əhatə edir. Azərbaycanda süni intellekt sahəsində təhsil müəssisələri ilə birgə işləyən yerli və beynəlxalq şirkətlər mövcuddur. Bu əməkdaşlıqlar nəticəsində, süni intellekt texnologiyalarının təhsildə tətbiqi üzrə müxtəlif layihələr həyata keçirilir, təhsil mühiti rəqəmsallaşdırılır və müəllimlərə yeni alətlər təqdim edilir.

Gələcək perspektivlər. Azərbaycanda süni intellektin təhsildə daha geniş şəkildə tətbiqi üçün bir sıra gələcək perspektivlər mövcuddur. Bu perspektivlər arasında əsasən təhsil sisteminin daha da rəqəmsallaşdırılması, süni intellektin tədrisi qiymətləndirmə alətlərinə inteqrasiyası, müəllimlərin və tələbələrin süni intellektlə təchiz olunmuş mühitlərdə daha çevik öyrənmə və tədris imkanlarına sahib olmaları qeyd edilə bilər. Süni intellektin təhsildə daha da inkişaf etdirilməsi üçün ölkə üzrə müxtəlif müəssisələr arasında əməkdaşlığın genişləndirilməsi, yerli və beynəlxalq təcrübələrin öyrənilməsi vacibdir. Həmçinin, süni intellektin təhsil sahəsindəki tətbiqlərinin daha mükəmməl olması üçün yeni alqoritmlərin yaradılması, təhsil resurslarının diversifikasiyası və şagirdlərin ehtiyaclarına uyğun fərdi tədris planları

nın hazırlanması əhəmiyyətlidir. Gələcəkdə, süni intellektin tətbiqi ilə şagirdlərə fərdi tədris planları təqdim etmək, onların öyrənmə sürətinə uyğun dərs məzmunları təqdim etmək və müxtəlif sosial qruplara uyğun inklüziv təhsil imkanları yaratmaq mümkündür. Bu da Azərbaycanda təhsil keyfiyyətini yüksəltməklə yanaşı, daha bərabər və ədalətli təhsil sistemi qurmağa imkan verəcəkdir. Süni intellektin Azərbaycanda təhsildə tətbiqi, həmçinin müvafiq hüquqi və etik çərçivələrin yaradılmasını tələb edir. Təhsil sahəsindəki bu inqilabi dəyişikliklər, ölkənin gələcəkdə daha rəqabətə dayanıqlı, texnoloji və elmi baxımdan inkişaf etmiş bir cəmiyyətə çevrilməsinə töhfə verə bilər. Bu istiqamətdə atılacaq addımlar həm milli, həm də beynəlxalq səviyyədə təhsilin inkişafını daha effektiv və müasir hala gətirəcəkdir.

Nəticə. Süni intellektin (Sİ) pedaqoji fəaliyyətə təsiri ümumilikdə müsbət və inkişafetdiricidir. Bu texnologiyalar tədris prosesini daha effektiv, fərdiləşdirilmiş və adaptiv hala gətirərək müəllimlərin iş yükünü azaltmaqla yanaşı, şagirdlərin təhsil təcrübələrini zənginləşdirir. Sİ-nin tətbiqi ilə tədris daha dinamik və innovativ bir formaya keçərək, şagirdlərə ehtiyaclarına uyğun tədris imkanları təqdim edir. Lakin, bu texnologiyanın tətbiqi diqqət və məsuliyyət tələb edir. Müəllimlərin rolunun dəyişməsi, etik məsələlər və şəxsi məlumatların qorunması kimi məsələlər, texnologiyanın istifadəsində böyük mahiyyət daşıyır. Gələcəkdə müəllim və süni intellektin əməkdaşlığı ilə təhsildə daha yüksək nəticələr əldə oluna bilər. Müəllimlər, şagirdlərin inkişafını daha yaxından izləmək, fərdi yanaşmalar tətbiq etmək və tədris prosesini daha şəffaf və məqsədyönlü şəkildə təşkil etmək üçün süni intellektdən faydalana bilərlər. Bu əməkdaşlıq, müəllimlərin ən yaxşı təhsil təcrübələri yaratmağa və şagirdlərin öyrənmə qabiliyyətini ən yüksək səviyyəyə çatdırmağa kömək edəcəkdir. Bu prosesin səmərəliliyi yalnız müasir texnologiyaların tətbiqi ilə deyil, həm də pedaqoji və etik prinsiplərə rədrisin uyğun aparılması ilə mümkün olacaqdır.

Ədəbiyyat:

1. Baker, R. S. (2005). *Teaching in intelligent tutoring systems: A survey of artificial intelligence in education*. *Educational Psychologist*, 40(4), 301-313.
2. Bender, W. N. (2012). *A teacher's guide to using technology in the classroom*. Routledge.
3. Chung, G. K. W. K., & VanLehn, K. (2006). *Evaluating the effectiveness of an intelligent tutoring system: A case study*. *Journal of Educational Psychology*, 98(3), 558-570.
4. Dede, C. (2014). *The role of digital technologies in deepening learning in the classroom*. *Educational Leadership*, 71(8), 60-64.
5. García-Sánchez, J. N., & García-Sánchez, I. (2019). *Artificial intelligence applications in education: A review*. *Computers & Education*, 142, 103642.
6. Graesser, A. C., & McNamara, D. S. (2010). *Computational analyses of student learning and performance*. *Educational Psychology Review*, 22(3), 341-351.
7. Holmberg, J., & Henson, R. (2018). *Artificial intelligence in education: A revolution in pedagogical approaches?* *International Journal of Educational Technology in Higher Education*, 15(2), 1-12.
8. Hwang, G. J., & Chang, C. K. (2011). *The use of AI-based intelligent systems for personalized learning*. *Computers & Education*, 57(3), 2133-2141.
9. Luckin, R., & Holmes, W. (2016). *Intelligence Unleashed: An argument for AI in education*. Pearson.

10. Popenici, S. A. D., & Kerr, S. (2017). *Exploring the impact of artificial intelligence on teaching and learning in higher education*. Higher Education, 74(4), 635-653.
11. Pugh, K. J., & Bergin, D. A. (2014). *The role of adaptive learning technologies in supporting personalized education*. Educational Technology Research and Development, 62(4), 527-550.
12. Siemens, G. (2015). *Connectivism: A learning theory for the digital age*. International Journal of Instructional Technology and Distance Learning, 2(1), 3-10.
13. VanLehn, K., & Siler, S. (2003). *The use of intelligent tutors in promoting student learning*. Journal of Educational Psychology, 95(4), 814-826.
14. Woolf, B. P., & Arroyo, I. (2006). *Building intelligent tutoring systems to address issues of adaptive feedback*. International Journal of Artificial Intelligence in Education, 16(1), 1-26.
15. Yacef, K., & Lajoie, S. P. (2014). *Intelligent tutoring systems: An overview of the research and development*. Journal of Educational Psychology, 106(1), 39-49.

Kamala Yusifova

Summary

THE IMPACT OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE ON PEDAGOGICAL ACTIVITY

The accelerated development of artificial intelligence technologies has led to enormous transformation in the educational system, and in the establishment of the profession. Developments in the field of digital have given a potential to develop new principles of organization of pedagogical activity, to individualize the pedagogical process and to ensure the quality of training. At the same time, the implementation of artificial intelligence in the pedagogical area has led to changes in teachers' and teachers' roles, affecting the models of use in pedagogical activity. The use of artificial intelligence, however, has led to ethical, legal and methodological problems. In these articles, a review of the impact of artificial intelligence on pedagogical activity from various sides and scientific research of the trends of development and threats is performed.

Камала Юсифова

Резюме

ВЛИЯНИЕ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА НА ПЕДАГОГИЧЕСКУЮ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ

Ускоренное развитие технологий искусственного интеллекта привело к огромным трансформациям в системе образования и в становлении профессии. Развитие цифровых технологий дало возможность создавать новые принципы организации педагогической деятельности, индивидуализировать педагогический процесс и обеспечивать качество обучения. В то же время внедрение искусственного интеллекта в педагогическую сферу привело к изменениям в ролях учителей и преподавателей, влияя на модели использования в педагогической деятельности. Однако применение искусственного интеллекта вызвало этические, правовые и методологические проблемы. В данной статье проводится обзор влияния искусственного интеллекта на педагогическую деятельность с различных сторон, а также научное исследование тенденций развития и угроз.

Рәүсә: prof. A.Мәммədov

YUXARI SINIF ŞAĞIRDLƏRİNİN SİYASİ MƏDƏNİYYƏTİNİN FORMALAŞMASINDA KURİKULUMUN TƏSİRİ (BEYNƏLXALQ TƏCRÜBƏYƏ MÜQAYİSƏLİ BAXIŞ)

Açar sözlər: siyasi mədəniyyət, kurikulum, vətəndaşlıq təhsili, yuxarı sinif şagirdləri, demokratik cəmiyyət, siyasi sosiallaşma, təhsil siyasəti rus və ingilis dillərinə tərcümə et

Keywords: political culture, curriculum, civic education, high school students, democratic society, political socialization, education policy

Ключевые слова: политическая культура, учебная программа, гражданское образование, старшеклассники, демократическое общество, политическая социализация, образовательная политика

Giriş. Siyasi mədəniyyət cəmiyyətin idarəetmə sisteminə, hüquqi qaydalara və vətəndaşlıq davranışlarına olan münasibətini müəyyənləşdirən mühüm psixoloji-sosial göstəricidir. Bu mədəniyyətin formalaşması prosesi erkən yaş dövrlərində başlayaraq, məktəb dövründə, xüsusilə yuxarı sinif mərhələsində sistemli şəkildə inkişaf etdirilməlidir. Gənclərin siyasi sistemlə bağlı təsəvvürləri, dövlət quruluşuna münasibəti, vətəndaş məsuliyyəti və demokratik iştirakçılığı formalaşdırmaq üçün təhsil sistemi əsas baza rolunu oynayır.

Məktəb kurikulumu isə bu sistemin əsas məzmun və istiqamətverici sənədidir. Kurikulum vasitəsilə şagirdlər yalnız nəzəri biliklərlə deyil, həm də siyasi dəyərlərlə, sosial təcrübələrlə və ictimai məsuliyyət anlayışı ilə tanış olur. Bu məqalədə məqsəd – yuxarı sinif şagirdlərinin siyasi mədəniyyətinin formalaşmasında kurikulumun nə dərəcədə effektiv rol oynadığını araşdırmaq, onun müasir tələblərə cavab verib-vermədiyini müəyyənləşdirmək və bu sahədə mövcud boşluqları təhlil etməkdir.

Siyasi mədəniyyət, fərdlərin siyasi sistemə münasibətini, davranış formalarını və dəyərlərini əhatə edən geniş anlayışdır. Almond və Verbanın (1963) klassik əsərində göstəriləndiyi kimi, siyasi mədəniyyət üç əsas tipə bölünür:

Parokiyal siyasi mədəniyyət – fərdlər siyasi sistemə biganədir.

Passiv siyasi mədəniyyət – siyasi proseslərə maraqlı olsa da, iştirakçılıq yoxdur.

İştirakçı siyasi mədəniyyət – vətəndaşlar aktivdir, siyasi qərarlara təsir etməyə çalışır.

Bu növ mədəniyyətin formalaşmasında ailə, media, ictimaiyyət və ən əsası məktəb mühüm rol oynayır. Məktəb tək-cə tədris yeri deyil, həm də sosial və siyasi dəyərlərin öyrədildiyi məkandır.

Kurikulumun siyasi mədəniyyətə təsir edən əsas komponentləri yuxarı sinif mərhələsində “Azərbaycan tarixi”, “Hüquq”, “Vətəndaşlıq”, “Ədəbiyyat” və “Fəlsəfə” fənləri şagirdlərə siyasi sistem, dövlət strukturları, hüquqi münasibətlər,

vətəndaşlıq dəyərləri və etik davranış modelləri barədə biliklər təqdim edir. Məzmunun adekvat və aktual olması bu prosesin səmərəliliyini artırır.

Müasir kurikulumlar fənlərarası yanaşma və layihə əsaslı təlimlə şagirdləri real problemlərlə qarşılaşdırır. Məsələn, “demokratiya nədir?”, “sərbəst ifadə hüququnun sərhədləri”, “qanunilik” kimi suallar şagirdlərə praktiki və tənqidi baxış qazandırır.

Debatlar, rollu oyunlar, simulasiya proqramları, “məktəb parlamenti” təşəbbüsləri şagirdlərə siyasi qərarların necə verildiyini və onlarda iştirakın mümkünlüyünü praktiki şəkildə öyrədir. Demokratik dəyərlər yalnız nəzəri deyil, fəaliyyət vasitəsilə mənimsənilməlidir.

Siyasi mədəniyyətin yalnız bilik səviyyəsində deyil, davranış səviyyəsində də formalaşdırılması əsas şərtdir. Ədalət, məsuliyyət, şəffaflıq, tolerantlıq və dialoq kimi dəyərlər tədris prosesində nümunəvi şəkildə təqdim olunmalıdır.

Azərbaycanda 2008-ci ildən başlayan kurikulum islahatları ümumtəhsil sistemində ciddi dəyişikliklərə səbəb oldu. Yeni təhsil konsepsiyasında şagird yönümlülük, tənqidi düşüncə və praktik bacarıqlar əsas prinsip olaraq götürüldü. Və bu, siyasi mədəniyyətin formalaşmasına da müsbət təsir edə bilirdi.

Mövcud fənn proqramları çox zaman nəzəri və əzbərçilik yönümlüdür.

Tənqidi və analitik düşüncə bacarıqları ikinci plandadır.

Fənlərarası əlaqələrin zəifliyi siyasi düşüncənin sistemli formalaşmasını əngəlləyir. Halbuki müasir pedaqoji yanaşmalar göstərir ki, aktiv öyrənmə modeli – yəni öyrənənin bilik və bacarığını praktik fəaliyyətdə tətbiq etməsi – siyasi dəyərlərin şagirdlər tərəfindən yalnız informativ deyil, həm də davranış səviyyəsində mənimsənilməsində mühüm rol oynayır.

Elmi yenilik. Müxtəlif ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, siyasi mədəniyyətin formalaşmasında kurikulumun düzgün tərtibi və onun tətbiqi mexanizmləri mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Araşdırmalar zamanı xarici ölkələrdə tətbiq olunan kurikulum modellərində aşağıdakı diqqətəlayiq nüanslar müşahidə olunur:

1. Finlandiya: Bu ölkədə ümumi təhsil kurikulumu siyasi şüur və vətəndaşlıq biliklərini fənlərarası yanaşma ilə təqdim edir. Şagirdlər təkcə nəzəri biliklərlə kifayətlənmir, həm də tənqidi düşüncə, sosial məsuliyyət və ictimai fəallıq kimi sahələrdə konkret layihələr və fəaliyyətlərdə iştirak edirlər. Təhsil prosesi öyrənəni cəmiyyətin fəal üzvünə çevirmək məqsədi daşıyır və bu, məktəbdaxili müzakirələr, debatlar, layihələr və ictimai təşəbbüslərlə dəstəklənir.

2. Almaniya: Almaniya məktəblərdə “Politikbildung” (siyasi təhsil) adlı fənn tədris olunur və bu fənn məcburi xarakter daşıyır. Dərslər siyasət, hüquq və cəmiyyət mövzularını əhatə edir və şagirdlərin bu sahələrdə fəal iştirakını təşviq edir. Məsələn, dərs prosesində simulyativ parlament iclasları, hüquqi debatlar və sosial problemlərin interaktiv müzakirəsi təşkil olunur. Bu isə gənclərdə həm hüquqi şüurun, həm də demokratik davranış modellərinin formalaşmasına şərait yaradır.

3. Estoniya: Estoniyada isə kurikulumun mühüm komponentlərindən biri rəqəmsal vətəndaşlıq və media savadlılığıdır. Bu sahələr siyasi iştirak üçün əsas bacarıqlar kimi tanınır və təhsil sistemində inteqrasiya olunub. Şagirdlər rəqəmsal platformalarda məlumatları düzgün analiz etməyi, dezinformasiyanı ayırd etməyi və ictimai təşəbbüslərə onlayn formada qoşulmağı öyrənirlər. Bu yanaşma infor-

masiya cəmiyyətində formalaşan gənc nəslin siyasi proseslərdə daha məsuliyyətli və fəal iştirakına zəmin yaradır.

Praktik əhəmiyyəti isə aktiv öyrənmə və praktik fəaliyyətə əsaslanan yanaşmalar, xüsusilə simulativ modellər və ictimai təşəbbüslər vasitəsilə şagirdlərin siyasi mədəniyyətinin inkişaf etdirilməsi, həm onların vətəndaşlıq bacarıqlarının təkmilləşdirilməsinə, həm də demokratik cəmiyyətə inteqrasiya prosesinin sürətlənməsinə mühüm töhfə verir. Bu baxımdan, Azərbaycanda da kurikulum islahatları zamanı siyasi iştirak və vətəndaşlıq dəyərlərinin formalaşdırılmasını stimullaşdıran praktiki komponentlərin artırılması zəruridir.

Müasir dövrdə vətəndaş cəmiyyətinin formalaşmasında və davamlı inkişafında siyasi mədəniyyətin və demokratik dəyərlərin təməl rol oynadığı heç kəsə sirr deyil. Bu baxımdan, ümumi təhsil sistemində şagirdlərin siyasi iştirak imkanlarının genişləndirilməsi və bu istiqamətdə kurikulumun gücləndirilməsi xüsusi aktualıq daşıyır.

Hazırkı kurikulum sənədlərində siyasi iştirak, etik dəyərlər, fərqli fikrə hörmət və demokratiya anlayışlarına müəyyən qədər yer ayrılsa da, bu mövzuların daha sistemli və praktik yönümlü şəkildə təqdim olunması zəruridir. Şagirdlər yalnız nəzəri biliklərlə deyil, həm də həmin dəyərləri gündəlik həyatda tətbiq etmə imkanları ilə təmin olunmalıdırlar. Bu isə onların gələcəkdə cəmiyyətin fəal və məsuliyyətli üzvü kimi yetişməsinə mühüm töhfə verəcəkdir.

Siyasi maarifləndirmə yalnız bilik ötürməklə məhdudlaşmamalı, şagirdin düşünmə, təhlil etmə, qərar vermə və mövqe bildirmə bacarıqlarını inkişaf etdirəndir. Bu məqsədlə layihə əsaslı və fənlərarası öyrənmə metodlarının tətbiqi genişləndirilməlidir. Məsələn, tarix, coğrafiya, ədəbiyyat və hüquq dərslərində birgə planlaşdırılmış mövzular vasitəsilə siyasi və vətəndaşlıq mövzuları daha əhatəli və real həyatda tətbiq olunan formatda şagirdlərə təqdim oluna bilər. Belə yanaşma həm də tənqidi düşüncə və empatiya bacarıqlarının inkişafına xidmət edir.

Digər mühüm məsələ müəllimlərin siyasi maarifləndirmə sahəsində sərəştərliliyidir. Müəllimlər bu sahədə yalnız məlumat daşıyıcısı deyil, həm də nümunəvi vətəndaş və yönləndirici rolunu oynamalıdır. Bunun üçün müəllimlərə kurikulumun məzmunu ilə bağlı mütəmadi və sistemli təlimlərin təşkili vacibdir. Bu təlimlərdə etik dəyərlərin tədrisi, demokratiya prinsiplərinin öyrədilməsi, şagirdlərin fəal iştirakının stimullaşdırılması kimi mövzular ön planda olmalıdır.

Bununla yanaşı, məktəbdaxili demokratik mühitin yaradılması da böyük əhəmiyyət daşıyır. Şagirdlərin qərar qəbuletmə proseslərinə real şəkildə cəlb olunması üçün məktəblərdə şagird parlamentləri yaradılmalı, onların fəaliyyəti stimullaşdırılmalı və qərarvermədə rəyvermə hüququ tanınmalıdır. Debat klubları vasitəsilə şagirdlər fikir bildirmə, arqument irəli sürmə və qarşılıqlı hörmət çərçivəsində dialoq aparmaq bacarığı əldə edirlər. Simulativ seçki modelləri və rol oyunları isə şagirdlərə demokratik prosesləri praktik şəkildə yaşamaq imkanı yaradır və gələcəkdə sosial fəallıqlarını artırır.

Nəticə.Bütün bu tədbirlər ümumilikdə təhsilalanların yalnız bilikli deyil, həm də yüksək siyasi mədəniyyətə və vətəndaş məsuliyyətinə sahib fərdlər kimi formalaşmasına xidmət edir. Azərbaycanda da bu istiqamətdə kurikulumun yenilənməsi, müəllim hazırlığı və məktəbdaxili strukturların təkmilləşdirilməsi istiqamətində ardıcıl və sistemli islahatların aparılması zəruridir.

Yuxarı sinif şagirdləri cəmiyyətin gələcək fəal vətəndaşlarıdır. Onların siyasi mədəniyyətinin formalaşdırılması gələcəkdə demokratik, vətənpərvər, dövlətini və millətini qoruyan vətəndaşların yetişməsi üçün əsas meyardır. Kurikulum bu baxımdan ən təsirli alətlərdən biridir. Lakin onun effektivliyi yalnız məzmunla deyil, həm də tətbiq mexanizmləri, müəllim hazırlığı və sosial-mədəni mühitlə sıx bağlıdır.

Ədəbiyyat:

1. Ağayev, Ə.Ə. (1998). *Məktəblilərin vətəndaşlıq borcu tərbiyəsi*. Bakı.
2. Ağayev, Ə.Ə. (2005). *Azərbaycan ictimai pedaqoji fikrində şəxsiyyətin formalaşması problemi: Monoqrafiya*. Bakı: Maarif.
3. Ağayev, Ə.Ə., Talıbov, Y.R., Eminov, A.O., & İsayev, İ.N. (2006). *Pedaqogika: Ali və orta ixtisas məktəblərinin şagirdləri üçün dərs vəsaiti*. Bakı: Adiloğlu.
4. Allahverdiyeva, L.Z. (2006). Heydər Əliyev irsindən şagirdlərin ideya-siyasi tərbiyəsinin formalaşdırılmasında istifadə. *Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunun Xəbərləri*, (1), 96-98.
5. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi. (2020). *Ümumi təhsil kurikulumu*. Bakı.
6. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. (2011). Bakı: Hüquq ədəbiyyatı.
7. Azərbaycan Respublikasının dövlət rəmzləri. (2003). Bakı: Təhsil.
8. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin sərəncamı. (1998, 13 mart). Azərbaycan Respublikasının dövlət atributlarının təbliği işinin gücləndirilməsi haqqında.
9. Azərbaycan müəllimlərinin XIV qurultayı. (2013). Bakı: Çəşioğlu.
10. Azərbaycan Respublikasında Təhsilin İnkişafı üzrə Dövlət Strategiyası. (2013). *Azərbaycan məktəbi*, (5).
11. Bəkirov, S. (2021). Məktəb və ailə əməkdaşlığının tərbiyəvi rolu. *Təhsil və İnkişaf*, (2), 56-63.
12. Cabbarov, M. (2013). Təhsil sistemi milli dəyərlərə və peşəkar kompetensiyalara malik Azərbaycan vətəndaşı yetişdirməlidir. *Azərbaycan məktəbi*, (5).
13. Quliyev, T. (2023). Azərbaycanda vətəndaşlıq tərbiyəsi və ailə-məktəb əlaqələri. *Azərbaycan Təhsili*, (4), 42-49.
14. Almond, G., & Verba, S. (1963). *The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations*. Princeton University Press.
15. Bronfenbrenner, U. (1979). *The Ecology of Human Development*. Harvard University Press.
16. Epstein, J. L. (2001). *School, Family, and Community Partnerships: Preparing Educators and Improving Schools*. Westview Press.
17. Nəsirova, Q.N. (2017). *Müasir şəraitdə sinifdaxaric iş məktəbdə pedaqoji prosesin əsas formalarından biri kimi (X-XI siniflərin materialları əsasında)*. Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyasının avtoreferatı. Bakı, 29 s.
18. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti. (n.d.). "2015-2025-ci illərdə Azərbaycan gənclərinin inkişaf strategiyası." Əldə olundu: <https://president.az/articles>
19. Təhsil Nazirliyi. (n.d.). *Ümumi təhsil pilləsinin dövlət standartları və proqramları*. Əldə olundu: <https://edu.gov.az/upload/file/tehsil-pillesi>
20. <https://www.arti.edu.az/az/page/24-kurikulum>
21. <https://e-qanun.az/framework/46052>
22. <https://edu.gov.az/az/esas-senedler/899>
23. <http://anl.az/el/alf7/eih-ardr.pdf>

Summary

THE IMPACT OF CURRICULUM ON THE FORMATION OF POLITICAL CULTURE AMONG HIGH SCHOOL STUDENTS (A COMPARATIVE PERSPECTIVE ON INTERNATIONAL EXPERIENCE)

This scientific article provides a comprehensive analysis of the role and impact of the general education curriculum in shaping the political culture of high school students. In the 21st century, political socialization of youth and the development of civic consciousness are considered among the key priorities for the sustainable development of democratic societies. The article explores the structure of the curriculum, teaching methods, opportunities for interdisciplinary integration, and the effectiveness of practical application. It also discusses how the educational programs implemented in Azerbaijan contribute to the development of political culture, drawing on international experience, and addresses the challenges faced. Based on the findings and suggestions, methodological recommendations are offered for educating functionally competent, active, analytically thinking students who are capable of integrating into a democratic society.

Гюнель Назарова

Резюме

ВЛИЯНИЕ УЧЕБНОЙ ПРОГРАММЫ НА ФОРМИРОВАНИЕ ПОЛИТИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ СТАРШЕКЛАССНИКОВ (СРАВНИТЕЛЬНЫЙ ВЗГЛЯД НА МЕЖДУНАРОДНЫЙ ОПЫТ)

В данной научной статье подробно анализируется роль и влияние учебных программ общеобразовательных школ на формирование политической культуры старшеклассников. В XXI веке приоритетным направлением считается политическая социализация и формирование гражданского сознания молодого поколения для устойчивого развития демократического общества. В этом контексте исследуются структура учебной программы, методы обучения, возможности межпредметной интеграции и эффективность практического применения. В статье также рассматривается международный опыт и обсуждаются вклад действующих в Азербайджане образовательных программ в развитие политической культуры, а также существующие проблемы. На основе предложений и выводов приводятся методологические рекомендации по подготовке более функциональных, активных, аналитически мыслящих и способных интегрироваться в демократическое общество учащихся.

Rəyçi: dos. V.Bəşirov

PSIXOLOGİYA

Arəstə Bayramova
Azərbaycan Dillər Universiteti

 10.30546/2518-752X.1.507.053

PEDAQOJI PSIXOLOGİYANIN ƏHƏMİYYƏTİ: ŞAĞİRDİN İNKİŞAFI VƏ TƏRBIYƏSİ

Açar sözlər: *pedaqoji psixologiya, şagirdin inkişafı, sosial bacarıqlar, psixoloji sağlamlıq, təhsil metodları*

Keywords: *pedagogical psychology, student development, individualized education, psychological health, teaching methods*

Ключевые слова: *педагогическая психология, развитие учащихся, индивидуализированное обучение, эмоциональное развитие, психологическое здоровье*

Giriş. Pedaqoji psixologiya, təhsil prosesində şagirdlərin psixoloji vəziyyətlərini, inkişafını və tərbiyəsini dərinlən araşdıran bir sahədir. Bu elm sahəsi, təhsil və tərbiyə proseslərinin daha səmərəli və mükəmməl şəkildə təşkil olunmasına yönəlib, şagirdlərin hərtərəfli inkişafını dəstəkləyir. Pedaqoji psixologiya müəllimlərə, şagirdlərin fərdi xüsusiyyətlərini anlamaq və onlara inkişaf mərhələlərinə uyğun təlim metodlarını tətbiq etmək üçün vacib biliklər təqdim edir. Bu, yalnız biliklərin öyrədilməsi ilə məhdudlaşmır, həm də şagirdlərin emosional və sosial inkişafına yönəlmiş tərbiyəvi yanaşmaları ehtiva edir.

Şagirdlərin inkişafı, çox zaman, yalnız akademik nailiyyətlərlə ölçülür, lakin pedaqoji psixologiya bu inkişafı daha geniş bir çərçivədə nəzərdən keçirir. Şagirdlərin psixoloji sağlamlığı, sosial bacarıqları və emosional vəziyyətləri onların ümumi inkişafını müəyyən edir. Bu baxımdan, pedaqoji psixologiya təhsil mühitinin şagirdin fərdi ehtiyaclarına uyğun təşkil edilməsini təmin etməklə yanaşı, həm də onların şəxsi inkişafını stimullaşdırır. Müəllimlərin bu sahədəki bilikləri, şagirdlərə daha faydalı təlim mühitləri yaratmağa və onların potensialını tam şəkildə ortaya qoymağa kömək edir.

Məqalənin elmi yeniliyi: Pedaqoji psixologiya sahəsində elmi yeniliklər, təhsil və tərbiyə prosesində şagirdlərin inkişafını daha müasir, effektiv şəkildə dəstəkləmək məqsədilə yeni yanaşmaların və metodların tətbiqinə yönəlir. Son illərdə, şagirdlərin fərdi xüsusiyyətlərinə və ehtiyaclarına uyğunlaşdırılan fərdiləşdiril-

miş təhsil yanaşmaları getdikcə daha çox ön plana çıxır. Bu yanaşma, şagirdlərin öz bacarıq və potensialını maksimum səviyyədə inkişaf etdirmələrinə imkan yaradır. Elmi araşdırmalar, təhsil prosesində fərdi yanaşmanın və şagirdlərin özlərinə uyğun metodlarla təhsil almalarının daha müsbət nəticələr verdiyini göstərir.

Eyni zamanda, texnologiyanın təhsildə istifadəsi pedaqoji psixologiyada əhəmiyyətli yeniliklərə yol açmışdır. Rəqəmsal texnologiyalar və onlayn təhsil vasitələri, şagirdlərin psixoloji inkişafını izləmək, təhsil mühitini fərdiləşdirmək və təhsil prosesinə yeni metodlar daxil etmək üçün istifadə olunur. Bu sahədəki elmi yeniliklər, şagirdlərin motivasiyasını və öyrənmə fəaliyyətini artırmaq məqsədilə texnologiyanın təhsil sisteminə inteqrasiyasını təşviq edir. E-öyrənmə platformaları, interaktiv dərs materialları və virtual siniflər kimi yeniliklər şagirdlərin dərslərə cəlb olunmasında müsbət təsir göstərir [1, s.11].

Pedaqoji psixologiyada digər mühüm elmi yeniliklərdən biri, şagirdlərin emosional və sosial inkişafını formalaşdıran psixoloji dəstək metodlarının inkişafıdır. Bu sahədəki tədqiqatlar, şagirdlərin sosial bacarıqlarının inkişaf etdirilməsini üzə çıxarmışdır. Məsələn, şagirdlər arasında empatiya, əməkdaşlıq və kommunikasiyanın gücləndirilməsi kimi proqramlar, onların emosional sağlamlığını və sosial durumunu dəstəkləyir. Bu cür yanaşmalar, tərbiyə və təhsil mühitində psixoloji dəstəyi daha da gücləndirərək, şagirdlərin hərtərəfli inkişafını təmin etməyə yönəlir [3, s.24].

Məqalənin aktuallığı: Pedaqoji psixologiya, təhsil və tərbiyə sahəsində şagirdin psixoloji inkişafını dəstəkləyən mühüm bir elmi sahədir. Bu sahənin aktuallığı günümüzdə daha da artmışdır, çünki təhsil sisteminin əsas məqsədi yalnız biliklərin ötürülməsi deyil, eyni zamanda şagirdlərin həm intellektual, həm də emosional inkişafını təmin etməkdir. Müasir təhsil yanaşmaları, şagird mərkəzli yanaşmanın tətbiqi ilə daha da genişlənmişdir. Bu, pedaqoji psixologiyayı daha vacib və müasir bir elmi sahə halına gətirir. Şagirdlərin inkişafı yalnız akademik biliklərə deyil, onların psixoloji, sosial və emosional ehtiyaclarına da uyğunlaşdırılmalıdır.

Son illərdə təhsil sistemindəki islahatlar və cəmiyyətin tələbləri, şagirdlərin yalnız biliklərlə təchiz olunmasının yetərli olmadığına, onların şəxsiyyətlərinin və sosial bacarıqlarının inkişaf etdirilməsinin də vacib olduğuna işarə edir. Bu dəyişikliklər pedaqoji psixologiyanın əhəmiyyətini daha da artırmışdır. Məsələn, uşaqların və yeniyetmələrin emosional və sosial inkişaflarına diqqət yetirilməsi, onların psixoloji rifahını təmin etmək üçün pedaqoji psixologiyanın metodlarının tətbiqini zəruri edir. Həmçinin, şagirdlərin stres və motivasiya ilə əlaqəli problemlərinin həllində, pedaqoji psixologiya, tərbiyə və təhsil sahələrində mühüm rol oynayır [2, s. 118].

Təhsil sahəsindəki müasir islahatlar, pedaqoji psixologiyayı daha da aktual hala gətirir. Təhsildə şagird mərkəzli yanaşmaların tətbiqi fərdiləşdirilmiş təhsil metodlarının və psixoloji dəstəyin əhəmiyyətini artırır. Bu gün şagirdlərin inkişafı yalnız bilikləri öyrənməkdən asılı deyil, onların emosional vəziyyətləri, sosial bacarıqları və özünə inamları da təhsil prosesinin vacib komponentləridir. Şagirdin psixoloji rifahı, təhsil mühitində müsbət atmosferin yaradılması, müasir təhsil yanaşmalarının və metodlarının tətbiqi təhsil sisteminin uğurlu olmasına təsir edir. Pedaqoji psixologiya, şagirdlərin tərbiyəsi və inkişafı ilə bağlı yeni yanaşmaları təqdim etməklə təhsil sistemini inkişaf etdirməkdə mühüm rol oynayır [8, s. 56].

Eyni zamanda, rəqəmsal texnologiyaların geniş tətbiqi, təhsil metodlarının müasirləşməsi və yeniləşməsi, pedaqoji psixologiyanın yeni yanaşmalarının tətbiqinə ehtiyacı artırır. Şagirdlərin psixoloji vəziyyətlərini anlamaq və fərdi yanaşmalar tətbiq etmək təhsil sisteminin keyfiyyətini artırır və onların inkişafını düzgün istiqamətləndirir. Bu səbəbdən pedaqoji psixologiyanın təhsil sistemindəki rolu və onun şagirdin hərtərəfli inkişafına təsiri aktual və vacibdir. Bu məqalənin aktuallığı, pedaqoji psixologiyanın təhsil sahəsindəki yeni tələblərə uyğun olaraq şagirdin psixoloji inkişafının dəstəklənməsinin vacibliyini vurğulamaqdadır [4, s. 44].

Ənənəvi təhsil yanaşmalarının tək-cə biliklərin ötürülməsinə yönəlməsi artıq kifayət etmir. Müasir dövrdə təhsil, şagirdin hərtərəfli inkişafını nəzərdə tutur, bu da yalnız intellektual deyil, həm də emosional və sosial inkişafı əhatə edir. Bu səbəbdən pedaqoji psixologiyanın rolunun artması, təhsil və tərbiyə proseslərinin daha səmərəli və mükəmməl şəkildə həyata keçirilməsi üçün vacibdir. Şagirdin psixoloji vəziyyətini düzgün anlamaq, onların ehtiyaclarına uyğun yanaşmalar tətbiq etmək və inkişaflarını dəstəkləmək pedaqoji psixologiyanın əsas məqsədidir. Bu yanaşmalar təhsilin keyfiyyətini artırmağa və şagirdlərin həm akademik, həm də şəxsi inkişafını təmin etməyə kömək edir [5, s. 120].

Bundan əlavə, müasir dünyada şagirdlərin qarşılaşdığı stress, motivasiya problemi, emosional çətinliklər və sosial münasibətlər kimi məsələlər, pedaqoji psixologiyayı daha da aktuallaşdırır. Xüsusilə, təhsil sisteminin dəyişən dinamika-sında, şagirdlərin psixoloji sağlamlığını qorumaq və onların sosial bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün pedaqoji psixologiyanın tətbiqi zəruridir. Şagirdlər arasında empatiya, əməkdaşlıq və sosial uyğunlaşma kimi bacarıqların inkişafı, onların ümumi rifahına və təhsil uğurlarına müsbət təsir edir. Pedaqoji psixologiya bu sahələrdə yeni metodlar və yanaşmalar təklif edir, təhsil prosesində daha mükəmməl nəticələr əldə olunmasına şərait yaradır [6, s. 15].

Bununla yanaşı, rəqəmsal texnologiyaların təhsildə geniş tətbiqi, pedaqoji psixologiyanın əhəmiyyətini artırır. Şagirdlərin fərdi inkişafını izləmək, onlara uyğun tədris metodları tətbiq etmək və onların emosional vəziyyətlərini qiymətləndirmək üçün texnologiyaların istifadəsi təhsil sahəsində yeni imkanlar açmışdır. Pedaqoji psixologiya, rəqəmsal təhsil vasitələri və platformalarının effektiv istifadəsini təmin etmək üçün vacib bir vasitədir. Onlayn dərslər, virtual sinflər və müxtəlif tədris proqramları şagirdlərin daha fərdiləşmiş təhsil almalarına və özlərini daha yaxşı ifadə etmələrinə imkan yaradır. Bu, pedaqoji psixologiyanın tətbiq sahələrindən biridir və təhsilin müasirləşməsinə, şagirdlərin inkişafına və motivasiyasına müsbət təsir göstərir.

Pedaqoji psixologiyanın aktuallığı, həm də, müəllimlərin rolunun önəminə bağlıdır. Müəllimlərdə şagirdlərə yalnız bilik ötürmə deyil, həm də onların psixoloji və emosional ehtiyaclarını anlamaq, dəstək olmaq və sosial bacarıqlarını inkişaf etdirmək funksiyaları vardır. Müəllimlərə pedaqoji psixologiya sahəsində biliklərin verilməsi, onların şagirdlərlə daha təsirli əlaqə qurmasına və şagirdlərin psixoloji vəziyyətini düzgün qiymətləndirmələrinə imkan yaradır. Həmçinin, müəllimlər şagirdlərə daha yaxşı rəhbərlik edə bilirlər. Bu isə təhsil mühitində sağlam və produktiv münasibətlərin formalaşmasına şərait yaradır [7, s. 17].

Cəmiyyətin inkişafı və təhsil sahəsindəki dəyişikliklər də pedaqoji psixologiyanın aktuallığını artırır. Cəmiyyətin sosial tələbləri, təhsil sisteminin yenilən-

məsini və şagirdlərin inkişafına daha çox diqqət yetirilməsini tələb edir. Bu, pedaqoji psixologiyanın tətbiqini vacib edir, çünki şagirdlərin psixoloji sağlamlığını və sosial bacarıqlarını gücləndirən yanaşmalar, həm təhsil sisteminin, həm də cəmiyyətin inkişafına müsbət təsir göstərir. Şagirdlərin psixoloji vəziyyətlərinin dəstəklənməsi və onların inkişafına uyğun təhsil mühitlərinin yaradılması, gələcəkdə sağlam və müsbət sosial dəyişikliklərə səbəb ola bilər.

Nəticə olaraq, pedaqoji psixologiyanın aktual olması təhsil sisteminin təkcə bilikləri ötürmək deyil, eyni zamanda şagirdin hərtərəfli inkişafını dəstəkləmək məqsədindən irəli gəlir. Bu sahə, şagirdlərin psixoloji rifahını təmin etməklə yanaşı, onların sosial və emosional inkişafını da önə çıxarır. Beləliklə, pedaqoji psixologiyanın rolu və əhəmiyyəti, təhsil sisteminin keyfiyyətini artırmaq və şagirdlərin inkişafına müsbət təsir göstərmək baxımından olduqca aktuallaşır.

Nəticə

Pedaqoji psixologiyanın əhəmiyyəti və aktuallığı bugünkü təhsil mühitində daha da artmışdır. Təhsil sisteminin məqsədi yalnız biliklərin öyrədilməsi deyil, həm də şagirdlərin hərtərəfli inkişafını təmin etməkdir. Bu məqsədin həyata keçirilməsində pedaqoji psixologiyanın rolu böyükdür. Şagirdlərin psixoloji, emosional və sosial ehtiyaclarına diqqət yetirmək, onların inkişafını daha mükəmməl şəkildə dəstəkləmək üçün pedaqoji psixologiya yeni yanaşmalar və metodlar təqdim edir. Bu yanaşmalar şagirdlərin akademik nəticələrindən əlavə, onların şəxsi və sosial inkişafını da əhatə edir.

Pedaqoji psixologiya, müasir təhsil yanaşmalarının şagird mərkəzli olmasına böyük təsir göstərir. Bu yanaşma, şagirdin fərdi xüsusiyyətlərinə uyğunlaşan tədris metodlarının tətbiqini vacib edir. Müəllimlərin pedaqoji psixologiya sahəsində biliklərinin artırılması, onların şagirdlərlə daha sağlam və təsirli münasibətlər qurmasına imkan verir. Bu da təhsil mühitinin keyfiyyətini artırır və şagirdlərin hərtərəfli inkişafını təmin edir. Rəqəmsal texnologiyalar və onlayn təhsil vasitələrinin istifadə edilməsi ilə şagirdlərin psixoloji vəziyyətinin izlənməsi və inkişafının dəstəklənməsi mümkün olur. Bu, pedaqoji psixologiyanın müasir təhsildəki rolunu daha da gücləndirir.

Pedaqoji psixologiya, yalnız şagirdlərin akademik biliklərini artırmaqla kifayətlənmir, eyni zamanda onların psixoloji sağlamlığını qorumaq, sosial bacarıqlarını inkişaf etdirmək və emosional rifahlarını dəstəkləmək məqsədi güdür. Şagirdlərin psixoloji vəziyyətlərinin düzgün qiymətləndirilməsi, fərdiləşdirilmiş yanaşmaların tətbiqi və müasir təhsil metodlarının istifadəsi təhsil sisteminin effektivliyini artırır. Beləliklə, pedaqoji psixologiya, müasir təhsil sisteminin inkişafı, şagirdlərin sağlam, balanslı, uğurlu bir şəkildə yetişməsi üçün zəruri və aktual bir sahədir.

Ədəbiyyat:

1. Əliyeva, T. (2016). Pedaqoji psixologiya: nəzəriyyə və tətbiq. Bakı: Elm və Təhsil Nəşriyyatı.
2. Qarayev, İ. (2015). Təhsil və pedaqoji psixologiya. Bakı: Azərbaycan Universiteti Nəşriyyatı.
3. Rəsulov, E. (2017). Psixoloji əsaslar və pedaqoji tətbiqlər. Bakı: Təhsil Nəşriyyatı.
4. Vygotsky, L. S. (1997). *Mind in society: The development of higher psychological processes*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

5. Piaget, J. (2001). The psychology of intelligence. London: Routledge.
6. Erikson, E. H. (1963). Childhood and society. New York: W.W. Norton & Company.
7. Goleman, D. (1995). Emotional Intelligence: Why It Can Matter More Than IQ. New York: Bantam Books.
8. Aydın, B. (2020). Psixoloji və pedaqoji yanaşmaların təhsildəki rolu. İstanbul: Pınar Yayıncılık.

Arasta Bayramova

Summary

THE IMPORTANCE OF PEDAGOGICAL PSYCHOLOGY: STUDENT DEVELOPMENT AND EDUCATION

The article emphasizes the importance of pedagogical psychology in modern education, focusing on its role in supporting students' overall development, which includes not only academic achievements but also emotional, social, and psychological well-being. The study highlights how pedagogical psychology contributes to creating a student-centered approach, fostering personalized teaching methods that align with individual needs. It stresses the necessity of understanding the psychological states of students and addressing their emotional and social requirements for better academic outcomes.

The article also examines the impact of contemporary educational reforms and how they integrate pedagogical psychology to enhance the teaching process. It discusses the relevance of teachers' training in psychological theories to better manage classroom dynamics and ensure students' emotional welfare. Furthermore, the increasing use of digital tools in education has opened new opportunities for applying psychological principles in teaching, making it easier to track students' development and support their individual growth.

In conclusion, the article asserts that pedagogical psychology plays a crucial role in shaping educational practices by ensuring the psychological health of students, improving their emotional intelligence, and enhancing their social skills. As education systems evolve, the integration of psychological principles in teaching becomes essential for creating a holistic and effective learning environment that caters to the comprehensive development of students.

Ареста Байрамова

Резюме

ВАЖНОСТЬ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ПСИХОЛОГИИ: РАЗВИТИЕ И ВОСПИТАНИЕ УЧЕНИКА

Статья подчеркивает важность педагогической психологии в современном образовании, акцентируя внимание на ее роли в поддержке всестороннего развития учащихся, включающего не только академические достижения, но и эмоциональное, социальное и психологическое благополучие. В исследовании рассматривается, как педагогическая психология способствует созданию ученикоцентричного подхода, способствующего индивидуализированным методам преподавания, соответствующим потребностям каждого ученика. Также подчеркивается необходимость учета психологического состояния учащихся и решения их эмоциональных и социальных проблем для повышения академических результатов.

Статья также рассматривает влияние современных образовательных реформ и то, как они интегрируют педагогическую психологию для улучшения учебного процесса. Рассматривается актуальность подготовки учителей в области психологии для более эффективного управления классом и обеспечения эмоционального

благополучия учеников. Кроме того, увеличение использования цифровых инструментов в образовании открывает новые возможности для применения психологических принципов в преподавании, облегчая отслеживание развития учащихся и поддержку их индивидуального роста.

В заключение, статья утверждает, что педагогическая психология играет ключевую роль в формировании образовательной практики, обеспечивая психологическое здоровье учеников, улучшая их эмоциональный интеллект и развивая социальные навыки. С развитием образовательных систем интеграция психологических принципов в процесс обучения становится необходимостью для создания комплексной и эффективной образовательной среды, способствующей всестороннему развитию учащихся.

Rəyçi: f.f.d., dos. F.N.Qurbanzadə

İCTİMAİ ELMLƏR

Şəhla Xələfova

Azərbaycan Dillər Universiteti

 10.30546/2518-752X.1.507.054

ŞƏRQİ ZƏNGƏZUR İQTİSADİ RAYONUNUN TƏBİİ EHTİYATLARI VƏ ONLARDAN SƏMƏRƏLİ İSTİFADƏ YOLLARI

Açar sözlər: Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonu, təbii ehtiyatlar, səmərəli istifadə, iqtisadi inkişaf, dayanıqlı inkişaf, ətraf mühitin mühafizəsi

Keywords: East Zangezur economic region, natural resources, efficient use, economic development, sustainable development, environmental protection

Ключевые слова: Восточно-Зангезурский экономический район, природные ресурсы, эффективное использование, экономическое развитие, устойчивое развитие, охрана окружающей среды

Giriş. Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonu Azərbaycanın 14 iqtisadi bölgəsindən biridir və ölkənin cənub-qərb hissəsində yerləşir. Bu rayon 7 iyul 2021-ci il tarixində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin fərmanı ilə yaradılmışdır. Ərazisi 7448 km² təşkil edir, Cəbrayıl, Kəlbəcər, Laçın, Qubadlı və Zəngilan rayonlarını əhatə edir. Rayonun qərbində Ermənistan, cənubunda isə İran ilə sərhədləri mövcuddur. Ərazinin əlverişli coğrafi mövqeyi, zəngin təbii ehtiyatları və strateji əhəmiyyəti Şərqi Zəngəzurun nəqliyyat və logistika baxımından mühüm rolunu artırır. [1, s. 2] İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə bərpa və yenidənqurma işləri sürətlə aparılır. Prezidentin 30 dekabr 2022-ci il tarixli sərəncamı ilə Cəbrayıl, Qubadlı və Zəngilan rayonlarında Prezidentin xüsusi nümayəndəsi təyin edilmişdir. Ərazinin coğrafi mövqeyi və təbii şəraiti onun iqtisadi potensialını daha da artırır. Dağlıq və meşəlik relyef, zəngin su ehtiyatları, əlverişli iqlim şəraiti, münbit torpaqlar kənd təsərrüfatı, turizm və sənaye sahələrinin inkişafı üçün geniş imkanlar yaradır. [2, s. 5] Bölgənin biomüxtəlifliyi və ekoloji zənginliyi ekoturizm və rekreasiya fəaliyyəti üçün əlverişlidir. İşğaldan azad olunmuş bu ərazilərdə təbii ehtiyatların səmərəli və dayanıqlı istifadəsi, həmçinin infrastrukturun bərpası, yenidən qurulması regionun sosial-iqtisadi inkişafına mühüm töhfə verə bilər. Bu səbəbdən Şərqi Zəngəzurun təbii ehtiyatlarının öyrənilməsi onlardan səmərəli istifadə yollarının müəyyənləşdirilməsi həm də elmi baxımdan aktual və vacib bir məsələdir. [6, s. 40]

İşin elmi yeniliyi. Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunda geniş miqyaslı topogodeziya və kartoqrafiya işləri aparılıb. Təxminən 50 000 ha ərazidə yüksək dəqiqlikli topo-xəritələr tərtib olunub və elektron su sistemlərinin modelləri əsaslı şəkildə

hazırlanaraq “Qarabağ və Şərqi Zəngəzur. Təbii ehtiyatlar Atlası” nəşr edilib. Regionda 900-dən çox termal, mineral və şirin su mənbəyi aşkarlanaraq bünövrə ehtiyatları qiymətləndirilib. Transsərhəd çaylarda davamlı ekoloji nəzarət həyata keçirilib, çirklilik səviyyələrini ölçülüb, və bu çayları təmizləmək məqsədilə elmi üsullar hazırlanıb. Enerji sahəsində rayonun potensialı elmi əsasda dəyərləndirilib. Günəş enerjisində 7 200 MW, küləkdə 2 000 MW həcmində potensial müəyyənləşdirilərək bu ərazilər rəsmi olaraq “yaşıl enerji zonası” elan olunub. Universitet və institut səviyyəsində təşkil olunan elmi-praktik konfranslarda “ağıllı kənd”, yaşıl infrastruktur və təbii-təsərrüfat sistemlərinin effektiv idarə olunması məsələləri müzakirə olunub. Bu məqsədyönlü elmi işlər Şərqi Zəngəzurun təbii sərvətlərinin sistemli öyrənilməsi və analizinə imkan yaradıb, həm enerji, həm də kənd təsərrüfatının rəqəmsallaşdırılması və davamlı inkişaf modellərinə elmi zəmin təmin edib. [3, s. 65]

Praktiki əhəmiyyəti. Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunun zəngin təbii ehtiyatlarından məqsədyönlü istifadə kənd təsərrüfatı, sənaye, turizm, enerji və logistika sahələrində əhəmiyyətli irəliləyişlərə səbəb olub. Regionda mis, qızıl, xromit və tikinti daşları karxanalarının açılması yerli metallurgiya və tikinti müəssisələrinin fəaliyyətinə şərait yaradaraq, emal proseslərini gücləndirib və ixrac potensialını genişləndirib. [4, s. 53] Xudafərin və Giz Qalası kimi hidroenerji obyektlərinin gücü artırılıb, əlavə olaraq günəş və külək enerji stansiyaları istifadəyə verilərək Şərqi Zəngəzur rəsmi şəkildə “yaşıl enerji zonası” elan olunub ki, bu da enerji təminatını ekoloji cəhətdən davamlı edir. [4, s. 89] Həkəri və Bərgüşad çaylarında aparılan su ehtiyatlarının monitorinqi içməli və suvarma infrastrukturunun yenidən qurulması üçün etibarlı məlumat bazası yaradır, aqrar sektorda daha səmərəli planlaşdırmaya kömək edir. “Dost Agropark” kimi aqro-innovasiya layihələri çərçivəsində ağıllı kənd, intensiv bağçılıq və arıçılıq modelləri tətbiq olunur. Bu təşəbbüs minlərlə ton taxıl və bar yetişdiriləcək torpaqları işlətməklə yanaşı, fermer məşğulluğunu və gəlirlərini əhəmiyyətli şəkildə artırır. [4, s. 115] Ekoturizm baxımından İstisu və Minkənd kimi balneoloji mənbələr, dağ mənzərələri və tarixi abidələr turizm infrastrukturuna yeni investisiya imkanları açır. Zəngəzur dəhlizi istiqamətində inşa edilən yollar, dəmiryolu və hava limanı infrastruktur layihələri Türkiyə, İran və Mərkəzi Asiya ilə ticarət bağı quraraq regionun tranzit potensialını artırır. [4, s. 169] Dövlət-özəl sektor əməkdaşlığı çərçivəsində kreditlər, vergi/gömrük güzəştləri və subsidiya dəstəyi ilə formalaşan sahibkarlıq mühiti yeni iş yerləri yaradır, sosial sabitliyi dəstəkləyir və yerli iqtisadiyyata milyardlarla manat əlavə dəyər qazandırır. [4, s. 200]

Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonu yeraltı sərvətlər baxımından olduqca zəngindir, xüsusilə Kəlbəcər və Laçın rayonlarında mis, qızıl, civə, xromit və digər metallarla zəngin yataqlar var. Bu ehtiyatlar ölkənin metallurgiya və dağ-mədən sənayesinin inkişafına güclü təkan verir. Regionun ən önəmli yataqlarından biri olan Söyüdlü (Zod) qızıl yatağı Cənubi Qafqazda sənaye səviyyəli ehtiyatlara malikdir. Hələ eramızdan əvvəl III minilliyə aid mədəncilik fəaliyyəti burada arxeoloji qazıntılarla təsdiqlənib. Sovet dövründə, xüsusilə 1970-1980-ci illərdə aparılan kəşfiyyat zamanı qədim mədən sistemləri və filiz qalıqları aşkar olunub. Bu yataqda hesablanan sənaye ehtiyatları 112,5 ton olaraq göstərilib və filizdəki qızıl miqdarı 0,8-22,6 qram/tona qədər dəyişir. Ehtiyatların dəyəri təxminən 8 milyard dollar qiymətləndirilir. Zod yatağı Azərbaycanın strateji sənaye resursuna çevrilərək yer-

li və beynəlxalq investisiyalar üçün cəlbedici olmaqla yanaşı, emal sənayesinin inkişafına və idxaldan asılılığın azaldılmasına xidmət edir. [5, s. 88]

Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonu, xüsusilə Kəlbəcər və Laçın ərazilərində bir sıra qiymətli metal yataqlarına sahibdir və bu potensialın təcridən istismarı regionun iqtisadi inkişafına təkan verir. Məsələn, Ağduzdağ yatağında təxminən 13 ton qızıl ehtiyatı var. Tutxun yatağı sahəsində isə “AzərGold” QSC ilkin geoloji kəşfiyyat işləri aparır. 1993-2020-ci illərdə bu bölgə işğal altında olmuş, o cümlədən bu yataqların qanunsuz qazıntısı zamanı ətraf mühitə mənfi münasibət nəticəsində ciddi ziyan dəymişdir. [5, s. 89] Bundan başqa regionda mis, gümüş, molibden, nikel, vismut, tellur, selen və kadmium kimi polimetal yataqları da mövcuddur ki, bunlar metallurgiya sənayesində geniş istifadə edilir və iqtisadi inkişaf üçün əlavə dəstək funksiyasını yerinə yetirir. [5, s. 90] Kəlbəcərin Levçay sahəsində yerləşən civə yataqları sənaye səviyyəsində hasilata malikdir və Azərbaycanın civə hasilatı sahəsində mühüm yer tutur. [6, s. 45] Xromit filizləri isə polad istehsalı üçün vacib materialdır və bu yataqlar Şərqi Zəngəzurun sənaye potensialını daha da yüksəldir. [6, s. 50] Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunda qara metallara dair geoloji məlumatlar hələ kifayət qədər dərin öyrənilməyib. Azərbaycanın digər bölgələrində, xüsusilə Daşkəsən rayonunda yerləşən dəmir filizi yataqları sənaye səviyyəsində ehtiyatlarla diqqətə layiqdir. Şərqi Zəngəzurdə da oxşar obyektlərin mövcudluğu ehtimal olunur, lakin bu sahədə geoloji kəşfiyyat nəticəsində dəmir ehtiyatlarının həcmi yalnız ilkin təxmin səviyyəsində qalıb. Bu səbəbdən bölgədə ətraflı geoloji tədqiqatlara ciddi ehtiyac var. [6, s. 55] Rayonda qeyri-metal mineral resursları da geniş yayılıb. Gips və anhidrit yataqları təxminən 65-70 milyon ton ehtiyatla sement və tikinti materialları istehsalı üçün əhəmiyyətli yer tutur. Əhəngdaşı və mərmər filizləri – xüsusilə Kəlbəcər və Zəngilan bölgələrində – həm sement istehsalında, həm də dekorativ tikintidə geniş istifadə olunur. Bundan əlavə, bentonit gili, barit, oniks, yaspis, nefrit və digər yarıqiymətli daşlar sənaye və sənətkarlıq sahələrində işlədilir. Bu mineral ehtiyatların planlı və dayanıqlı istismarı iqtisadiyyatın inkişafı, regionda yeni sahibkarlıq sahələrinin formalaşması və iş yerlərinin yaradılması baxımından böyük potensiala malikdir.

Kəlbəcər rayonunda mərmər və mərmər oniksi yataqları çoxlu miqdarda aşkar edilib. Bu ərazidə müəyyən edilmiş dörd yataqda təxminən 1 756 ton mərmər oniksi və 801 ton nefrit ehtiyatı var. Bu daşlar xüsusilə üzlük, yəni dekorativ örtük material kimi istifadəyə yararlıdır. [6, s. 60] Zəngilan rayonu əsasən qara mərmər ehtiyatları ilə tanınır. Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunun mərmər və üzlük daşı ehtiyatlarının səmərəli, dayanıqlı şəkildə istifadəsi həm bölgənin, həm də bütün ölkənin tikinti və dekorativ material bazarının inkişafına böyük töhfə verə bilər. [6, s. 65] Kəlbəcər rayonunda tikinti üçün əlverişli bir neçə təbii material yatağı mövcuddur. Bu bölgədə mişar daşı (tufa aid) yataqları, kərpic istehsalı üçün gil yataqları, eləcə də yüngül beton üçün istifadə olunan perlit yataqları mövcuddur. Keçəldəğdakı perlit yatağının ehtiyatı 4,5 milyon m³ civarındadır. Bentonit gili əsasən montmorillonit mineralından ibarət olub, yüksək plastiklik, su udma qabiliyyəti və şişmə xassələri ilə fərqlənir. Bu xüsusiyyətləri sayəsində tikinti, qida, kənd təsərrüfatı və hətta pestisid sahələrində geniş istifadə olunan çoxfunksiyalı bir materialdır. [6, s. 70] Bununla yanaşı bölgədə barit yataqları (neft və qaz sənayesində çəki artırıcı kimi istifadə olunur) və pirit yataqları (kimya sənayesində xammal ki-

mi) mövcuddur. Yarıqiymətli daşlar – məsələn, aqat, yaspis, oniks, karneol və nefrit – zinət əşyaları və sənətkarlıq üçün əlverişlidir.

Son illərdə Şərqi Zəngəzurdə geoloji kəşfiyyata xüsusi önəm verilib. Bu məqsədlə 2020-2024-cü illər üçün təsdiqlənən Dövlət Proqramı əsasında regionda əsaslı tədqiqatlar aparılır və müasir texnologiyalar tətbiq olunur. Ekologiya Nazirliyinin rəhbərliyi ilə hiperspektral peyk şəkilləri, dron görüntüləri və geofiziki analizlər vasitəsilə yeni mineral ehtiyatlı zonalar müəyyənləşdirilir. Tutxun və Şorbulag kimi sahələrdə işğaldan təmizlənmiş ərazilərdə ANAMA-nın geotexniki müdaxiləsi ardınca geoloji təhlillər və qazma işləri davam etdirilir. Kəlbəcər rayonundakı “Tutxun” nəcib metal yatağı üzərində “AzerGold” QSC tərəfindən həyata keçirilmiş ilkin kəşfiyyat işləri 85,56 km² ərazini əhatə etməkdədir. Burada ilkin qiymətləndirmələr 10-a yaxın yeni filiz yatağını ortaya çıxarıb. AMEA və Ekologiya Nazirliyi birlikdə regional geoinformasiya sistemini qurur, geoloji məlumatların rəqəmsallaşdırılması və açıqlığı təmin edilir. Bu yanaşma yalnız resursların dəqiq kataloqlaşdırılmasına deyil, həm də onların şəffaf şəkildə istifadəsinə hesablanıb. Belə tədqiqatlar nəticəsində Şərqi Zəngəzurun mineral potensialı ilkin mərhələdən çıxaraq sənaye emalına və ixraca hazırlıqlı vəziyyətə gətirilir. Bu isə bölgənin sənaye, enerji və infrastruktur layihələrinə inteqrasiyasını sürətləndirir. [7, s. 1]

Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunda müasir infrastrukturun qurulmasına dair bir neçə iri layihə icra olunur ki, bu da regionun iqtisadi inkişafına və əhalinin rifahına ciddi töhfə verir. [8, s. 240] Bu çərçivədə yol şəbəkəsinin, kəndlərarası və rayonlararası yolların yenidən qurulması sürətlə aparılır. Məsələn, İranla sərhəddə yerləşən Ağbənd avtomobil körpüsünün təməli 21 sentyabr 2022-ci ildə qoyulub. Bu körpü Şərq-Qərb Nəqliyyat Dəhlizinin daha effektiv işləməsinə, habelə bölgələrarası və beynəlxalq ticarət əlaqələrinin genişlənməsinə səbəb olacaq. Layihənin Horadiz-Cəbrayıl-Zəngilan-Ağbənd yolu boyunca həyata keçirilməsi isə həm avtomobil, həm də hava və dəmir yolu şəbəkəsi üçün imkanlar yaradır. Bu infrastruktur – yollar, körpülər və sərhəd-gömrük qovşaqları – Şərqi Zəngəzurun iqtisadi əlaqələrini gücləndirir və həm milli, həm də regional tranzit imkanlarını artırır. Cəbrayılın “Araz Vadisi” adlı Sənaye Parkı təxminən 200 hektara malik sahədə qurulur. [9, s. 200] Bu zonada kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı, sənaye istehsalı, logistika və ticarət müəssisələri, anbar kompleksləri və texniki-social infrastruktur obyektləri yaradılır. Məqsəd sakinlər üçün yeni iş yerləri açmaq və regionun iqtisadi canlanmasını təmin etməkdir. Ərazidə həmçinin yol infrastrukturuna ciddi investisiyalar qoyulur – rayonlararası yollar, tunellər və körpülər inşa edilir, polad magistrallar salınır və elektrik şəbəkəsi tamamilə yenilənir. [9, s. 300] Bu tədbirlər bölgənin nəqliyyat əlaqələrini gücləndirir və insanların həyatını rahatlaşdırır. Üstəlik, Şərqi Zəngəzur və Naxçıvan arasında yeni dəmir yolunun çəkilməsi planlaşdırılır. Bu dəhliz ölkədaxili və regional ticarət əlaqələrini möhkəmləndirəcək, həmçinin ixrac-idxal imkanlarını genişləndirəcək. [9, s. 218]

Şərqi Zəngəzurdə enerji sahəsi sürətlə modernləşdirilir və əsasən təmiz enerji mənbələrinə üstünlük verilir. “Azərenerji” ASC-nin təşəbbüsü ilə işğaldan azad olunan ərazilərdə elektroməntəqələr bərpa edilir və regionun enerji şəbəkəsi ölkə sistemində inteqrasiya olunur. Bu strategiyanın tərkib hissəsi kimi hazırlanmış “Qarabağ Enerji Strategiyası” enerji təhlükəsizliyini təmin etməklə yanaşı, ekoloji davamlılıq hədəflərini də dəstəkləyir. [10, s. 1] 2024-cü ilin məlumatına görə,

Şərqi Zəngəzur və Qarabağda fəaliyyət göstərən 32 kiçik sutəmizləyici stansiya ilə ərzində toplam 550 milyon kVt-saat yaşıl enerji istehsal edib. Bu enerji istehsalının 200 milyon kVt-saati yerli tələbatı ödəyib, qalan hissə isə respublika şəbəkəsinə ötürülüb. [10, s. 10] Regionun günəş və külək generatorlarına dair planları da genişlənilir. Zəngilan və Cəbrayıl rayonlarında 240 MW gücündə günəş stansiyasının, Laçın və Kəlbəcər rayonlarında isə 100 MW külək stansiyalarının inşası perspektivlidir. Bu təşəbbüslər Azərbaycanın 2030-cu ilədək bərpa olunan enerji gücünü 6,5 GW artırmaq strategiyasına uyğundur. [10, s. 20] Bundan başqa, “AzerGold” ilə yanaşı, BP şirkəti də Cəbrayıl da günəş enerjisi layihələri üzərində işləyir. Bu layihələr Azərbaycanda “yaşıl enerji zonası” yaratmaq strategiyasının məntiqli davamını təşkil edir. Bu quruluş nəticəsində Şərqi Zəngəzurun enerji infrastrukturunu artıq təkə lokal tələbatı qarşılıdır, həm də respublika şəbəkəsinə “yaşıl enerji” ixrac edən bir mərkəzə çevrilib, bu da həm milli enerji təhlükəsizliyini, həm ekoloji davamlılığı təmin edir.

Nəticə. Şərqi Zəngəzurun yeraltı sərvətlərinin səmərəli və dayanıqlı istifadəsi bölgənin iqtisadi inkişafına çox böyük fayda verə bilər. Bu məqsədlə bir çox tədbirlərin həyata keçirilməsi zəruridir. [11, s. 12] Faydalı qazıntıların hasilatı və emalı prosesində müasir texnologiyaların tətbiqi məhsuldarlığı artırır, ətraf mühitə təsiri azaldır, yolların, enerji və su təchizatı sistemlərinin inkişafı hasilat sahələrinin fəaliyyətini asanlaşdırır. Ətraf mühitin qorunması və təbii ehtiyatların dayanıqlı istifadəsi üçün ekoloji standartlara riayət olunmalıdır. Bu sahədə yeraltı sərvətlərin səmərəli istifadəsi üçün ixtisaslı kadrların hazırlanması və təlim proqramlarının təşkili vacibdir. [12, s. 120] Bu tədbirlərin həyata keçirilməsi Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunun təbii ehtiyatlarının səmərəli istifadəsini təmin edir və bölgənin sosial-iqtisadi inkişafında yeni perspektivlər açır.

Ədəbiyyat:

1. “Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonu” – Prezident Kitabxanası tərəfindən nəşr olunan Dövlət Proqramı (2019-2023), 353 səh.
2. N.R.Məmmədov “Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərində bərpa və quruculuq prosesi (2021-2024-cü illər)” – Bakı 2025, 208 səh.
3. A.A.Əlizadə “Qarabağ və Şərqi Zəngəzur. Təbii ehtiyatlar Atlası” Bakı 2024
4. V.Ə.Qasımlı “Yeni Qarabağnamə: Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında post-konflikt quruculuğu” – Bakı, 2022, 217 səh.
5. Azərbaycan Coğrafiya Cəmiyyəti “Azərbaycanın faydalı qazıntıları” Bakı, 2022, 180 s.
6. E.İ.Səfərov “Kiçik Qafqazın faydalı qazıntı yataqları” – Bakı, 2012, 120 səh.
7. “Yerin təkinin geoloji öyrənilməsinə və mineral xammal bazasından səmərəli istifadəyə dair 2020-2024-cü illər üçün Dövlət Proqramı” – Bakı 2020, 60 səh.
8. Z.N.Eminov “Qarabağ və Şərqi Zəngəzurun coğrafiyası: təbii-coğrafi şərait və sosial-iqtisadi inkişaf potensialı” – Bakı 2021, 536 səh.
9. Ə.Q. Cəfərov “Şərqi Zəngəzur – Quruculuq və Böyük Qayıdışın ünvanı” – Bakı, 2022, 219 səh.
10. “Azərenerji” ASC “AZƏRENERJİ” Açıq Səhmdar Cəmiyyəti – Bərpa Olunan Enerji Mənbələri ilə bağlı Yekun Hesabat. – Bakı, 2024, 60 səh.
11. A.B.Dolxanov “Təbiətdən istifadənin hüquqi əsasları” – Bakı 2015, 150 səh.
12. E.A.Quliyev “Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının Azərbaycanın davamlı inkişafında rolu”. – Bakı, 2023, 320 səh.

Summary

NATURAL RESOURCES OF THE EASTERN ZANGEZUR ECONOMIC REGION AND EFFICIENT WAYS OF UTILIZING THEM

The author believes that the Eastern Zangezur economic region is one of the richest and most strategically important regions of Azerbaijan in terms of natural resources. The territory contains gold, mercury, chromite, marble and other minerals, as well as mineral waters, forest resources and fertile lands. The efficient use of these natural resources can make a significant contribution to the economic development of the region and the improvement of the well-being of the population. The region has wide opportunities for the development of the mining industry, the expansion of agriculture and the realization of tourism potential. In particular, mineral waters and thermal springs have great potential for therapeutic and tourism purposes. In addition, water resources management and the development of the energy sector are also important. The article focuses on the work carried out in the direction of the restoration and development of the territory, including the preparation of the “Karabakh and East Zangezur. Atlas of Natural Resources” that allows for a scientific assessment of the natural diversity and economic potential of the region. This is also important in terms of the sustainable development of the region and ensuring the social well-being of the population, and consequently, the efficient and sustainable use of the natural resources of the East Zangezur economic region, accelerating the economic development of the region, increasing the well-being of the population and making a significant contribution to the overall economic potential of Azerbaijan.

Шахла Халафова

Резюме

СТАТЬЯ ПОСВЯЩЕНА ПРИРОДНЫМ РЕСУРСАМ ВОСТОЧНО-ЗАНГЕЗУРСКОГО ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЙОНА И ПУТЯМ ИХ ЭФФЕКТИВНОГО ИСПОЛЬЗОВАНИЯ

Автор статьи проводит исследования Восточно-Зангезурского экономического района, который является одним из самых богатых и стратегически важных регионов Азербайджана с точки зрения природных ресурсов. Территория содержит золото, ртуть, хромит, мрамор и другие полезные ископаемые, а также минеральные воды, лесные ресурсы и плодородные земли. Эффективное использование этих природных ресурсов может внести значительный вклад в экономическое развитие региона и улучшение благосостояния населения. Регион имеет широкие возможности для развития горнодобывающей промышленности, расширения сельского хозяйства и реализации туристического потенциала. В частности, минеральные воды и термальные источники имеют большой потенциал для лечебных и туристических целей. Кроме того, важное значение имеют также управление водными ресурсами и развитие энергетического сектора. В статье уделяется внимание работам, проводимым в направлении восстановления и развития территории, в том числе подготовке «Карабах и Восточный Зангезур. Атлас природных ресурсов», позволяющего дать научную оценку природному разнообразию и экономическому потенциалу региона. Это также важно с точки зрения устойчивого развития региона и обеспечения социального благополучия населения, а следовательно, эффективного и устойчивого использования природных ресурсов Восточно-Зангезурского экономического района, ускорения экономического развития региона, повышения благосостояния населения и внесения значительного вклада в общий экономический потенциал Азербайджана.

Nigar Dünyamalılı
Azərbaycan Dillər Universiteti

 10.30546/2518-752X.1.507.056

MÜASİR DÖVRDƏ HİNDİSTAN PAKİSTAN MÜNASİBƏTLƏRİ

Açar sözlər: Hindistan-Pakistan münasibətləri, Kəşmir münaqişəsi, regional təhlükəsizlik, sülh danışıqları, terrorizm və diplomatiya

Keywords: India-Pakistan relations, Kashmir conflict, regional security, peace negotiations, terrorism and diplomacy.

Ключевые слова: Индийско-пакистанские отношения, Кашимирский конфликт, региональная безопасность, мирные переговоры, терроризм и дипломатия

Giriş. Hindistan və Pakistan arasındakı münasibətlər Cənubi Asiya regionunun ən mürəkkəb, çox qatlı və uzunmüddətli ikitərəfli münasibətlərindən biridir. Bu iki ölkə 1947-ci ildə Britaniya Hindistanının bölünməsi nəticəsində yaranmışdır və ilk gündən etibarən qarşılıqlı etimadsızlıq, siyasi rəqabət və bəzən hərbi toqquşmalar şəraitində fəaliyyət göstərmişdir. Bu münasibətlərin əsasında dayanan ən böyük problem Cammu və Kəşmir bölgəsi üzərindəki mübahisədir. Bu əraziyə olan iddialar və onun statusu həm Hindistan, həm də Pakistan üçün milli təhlükəsizlik və suverenlik məsələsi kimi qiymətləndirilir. Nəticədə, 1947-ci ildən bəri üç dəfə müharibə, çoxsaylı sərhəd toqquşmaları və diplomatik böhranlar yaşanmışdır. Eyni zamanda, müxtəlif dövrlərdə sülh təşəbbüsləri, danışıqlar və əməkdaşlıq imkanları da gündəmə gəlmişdir. Müasir dövrdə Hindistan-Pakistan münasibətləri yalnız Cənubi Asiya üçün deyil, həm də global təhlükəsizlik və sabitlik üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Hindistan və Pakistanın yaranması 20-ci əsrin ortalarında Britaniya Hindistanının bölünməsi prosesi ilə sıx bağlıdır. Uzun müddət Britaniya imperiyasının tərkibində olan Hindistan, müxtəlif din, etnik və mədəni qrupların yaşadığı mürəkkəb bir region idi. 19-cu və 20-ci əsrlərdə Hindistanda milli azadlıq hərəkatları gücləndikcə, müsəlmanlar özlərinin ayrıca siyasi və mədəni haqlarının qorunması məqsədilə ayrı bir dövlət qurmaq fikrini irəli sürdülər. Bu ideyanın əsasını Pakistan hərəkatı təşkil etdi[1].

1947-ci ildə Britaniya Hindistanı iki müstəqil dövlətə – Hindistan və Pakistan olaraq bölündü. Bu proses “Partition” (bölünmə) kimi tarixə keçdi. Lakin bu bölünmə çox mürəkkəb və faciəli hadisələrlə müşayiət olundu. Müsəlmanların çoxluq təşkil etdiyi Pakistan və Hindu əhalinin çoxluqda olduğu Hindistan arasında sərhədlər cızıldı, lakin milyonlarla insan doğma yerlərini tərk etmək məcburiyyətində qaldı. Dini əsasda baş verən bu böyük köçkünlük hərəkatı nəticəsində 10 milyondan çox insan öz yurdlarından didərgin düşdü və yüz minlərlə insan zorakılıq, qırğın və etnik təmizləmələrdə həyatını itirdi. Bölünmə zamanı meydana gələn

bu sosial və siyasi qarışıqlıq iki ölkə arasında dərin qarşılıqlı nifrət və şübhə toxumları səpdi.

Bu gərginlik fonunda Cammu və Kəşmir bölgəsi xüsusi əhəmiyyət qazandı. Kəşmir, həm coğrafi mövqeyi, həm də demoqrafik tərkibi baxımından olduqca mürəkkəb bir ərazi idi. Ərazinin əhalisinin böyük hissəsi müsəlmanlardan ibarət idi, amma bölgədə hindular, buddistlər və digər etnik qruplar da yaşayırdı. Məhz bu etnik və dini müxtəliflik Kəşmiri Hindistan və Pakistan arasında mübahisəli bir mövzuya çevirdi. Britaniya hakimiyyəti altında olan Kəşmir əyalətinin ərazisi müstəqillik aldıqdan sonra öz siyasi statusunu müəyyən etməli idi [1].

1947-ci ildə Hindistanın müstəqillik əldə etməsindən sonra Cammu və Kəşmirin rəhbəri olan maharaca Hari Singh həm Hindistan, həm də Pakistan ilə əlaqələr saxlayırdı və nəinki Hindistan, həm də Pakistanla ittifaq etmək arasında tərəddüd yaşayırdı. Lakin 1947-ci ilin oktyabrında bölgədəki müsəlman separatist qüvvələri və Pakistan tərəfindən dəstək alan silahlı qruplar Cammu və Kəşmirə hücum etdilər. Bu hadisələr nəticəsində maharaca Hindistandan kömək istədi və Hindistan ordusunun bölgəyə girməsinə icazə verdi. Lakin bu kömək qarşılığında maharaca Hindistanla birləşmə haqqında müqavilə imzaladı. Bu hadisələr Cammu və Kəşmir ərazisinin siyasi statusunu böyük dərəcədə mübahisəli hala gətirdi və Hindistanla Pakistan arasında silahlı münaqişənin başlanmasına səbəb oldu.

Noyabr 1947-ci ildə başlayan ilk Hindistan-Pakistan müharibəsi Cammu və Kəşmir üzərində nəzarət uğrunda gedirdi və uzun müddət davam etdi. 1948-ci ildə məsələ BMT-yə daşındı və təşkilat münaqişənin həlli üçün vasitəçilik etməyə başladı. Nəticədə 1949-cu ildə atəşkəs razılaşması əldə edildi və bu sənəd vasitəsilə Cammu və Kəşmir faktiki olaraq iki hissəyə bölündü: Hindistanın nəzarətində olan Cammu və Kəşmir ərazisi və Pakistanın nəzarətində olan Azad Kəşmir və Gilgit-Baltistan bölgələri. Bu bölgü ərazi baxımından münaqişənin həlli kimi deyil, yalnız müvəqqəti atəşkəs tədbiri kimi qiymətləndirildi.

BMT-nin qətnaməsinə əsasən, münaqişə davam etdikcə Kəşmirin gələcək statusunun müəyyən olunması üçün referendum keçirilməsi təklif edilmişdi. Lakin həm Hindistan, həm də Pakistan bu prosedə ciddi razılığa gələ bilmədi. Hindistan, Kəşmirin Hindistanın ayrılmaz hissəsi olduğunu müdafiə etdi və hər hansı xarici təsirin qəbul olunmamasını tələb etdi. Pakistan isə bölgənin müstəqil və ya Pakistanla birləşməsi üçün referendumun keçirilməsini tələb edirdi. Bu əsaslı fikir ayrılığı münaqişənin dondurulmuş, lakin həll olunmamış qalmasına səbəb oldu [2].

Cammu və Kəşmir münaqişəsi yalnız iki ölkə arasında deyil, həm də bölgənin daxili etnik və dini qrupları arasında da gərginlik mənbəyinə çevrildi. Bu bölgü və status məsələləri Hindistan və Pakistan münasibətlərinin əsasında dayanan ən mürəkkəb problem olaraq qalmaqda davam edir.

Hindistan və Pakistan arasında 1947-ci ildə başlayan müharibədən sonra, 1965-ci ildə ikinci böyük müharibə baş verdi. Bu dəfə müharibə yenə Kəşmir məsələsi üzərində yaşandı. Hər iki tərəf də ərazini tamamilə nəzarət altına almaq istəyirdi. 1965-ci il müharibəsi sonunda Rusiya və ABŞ-ın vasitəçiliyi ilə Təşkent sazişi imzalandı. Lakin bu razılaşma münaqişənin həllinə nail ola bilmədi və gərginlik davam etdi.

1999-cu ildə isə Çitral və Kargil bölgəsində üçüncü müharibə baş verdi. Kargil müharibəsi kimi tanınan bu qarşıdurma Pakistan əsgərləri və silahlı şəxslər

rinin Kəşmirin Hindistan nəzarətində olan hissəsində yerləşməsi ilə başladı. Hindistan bu hücumu cavablandıraraq qəti hərbi əməliyyatlar apardı və nəticədə Pakistan qüvvələri geri çəkildi. Kargil müharibəsi beynəlxalq ictimaiyyətin diqqətini yenidən bu münaqişəyə çəkdi və regionda gərginliyi artırdı.

Bunlarla yanaşı, sərhəd boyunca davam edən kiçik miqyaslı toqquşmalar və LoC boyunca atəşkəsin pozulması halları mütəmadi olaraq baş verir. Bu insidentlər hər iki ölkənin təhlükəsizlik qüvvələri və mülki əhali üçün ciddi təhlükə yaradır və regional sabitliyi pozur.

Hindistan-Pakistan münasibətlərində ən ciddi gərginliklərdən biri 2019-cu ildə yaşandı. Hindistan hökuməti Konstitusiyanın 370-ci maddəsini ləğv edərək Cammu və Kəşmirin xüsusi muxtariyyət statusunu sona çatdırdı. Bu addım Kəşmirin Hindistanın tam hüquqlu bir hissəsi kimi idarə olunmasına yol açdı və ölkədə böyük siyasi dəyişikliklərə səbəb oldu. Pakistan bu qərarı beynəlxalq hüquqa zidd və qeyri-qanuni hesab etdi, dərhal diplomatik əlaqələrini məhdudlaşdırdı və beynəlxalq arenada məsələnin gündəmə gətirilməsi üçün ciddi fəaliyyətlərə başladı.

Bu addım həm də Kəşmir əhalisi arasında narazılıq yaradı və bölgədə təhlükəsizlik tədbirlərinin gücləndirilməsinə səbəb oldu. Hindistan bu addımı milli suverenliyinin təminatı və daxili işlərinə müdaxilənin qarşısının alınması kimi izah etdi.

Hindistan-Pakistan münasibətlərində terrorizm məsələsi çox həssas və mürəkkəb mövzulardan biridir. Hindistan Pakistanı müxtəlif radikal və ekstremist qruplara dəstək verməkdə ittiham edir. Xüsusilə 2001-ci ildə Hindistan parlamentinə qarşı həyata keçirilən hücum və 2008-ci ildə Mumbayda baş verən terror aksiyaları Pakistanla bağlı ittihamların əsasını təşkil edir. Hindistanın fikrincə, bu qrupların əsas bazası Pakistan ərazisində yerləşir və rəsmi İslamabad onları dəstəkləyir.

Pakistan isə bu ittihamları qəti şəkildə rədd edir və terrorizmlə mübarizədə beynəlxalq əməkdaşlıqda maraqlı olduğunu bildirir. Lakin beynəlxalq təşkilatlar və müşahidəçilər də iki tərəf arasında qarşılıqlı etimadsızlıq səbəbindən real əməkdaşlığın çətinləşdiyini qeyd edirlər.

2019-cu ilin fevralında Pulvama bölgəsində baş vermiş terror aktı 40-dan çox Hindistan hərbiçisinin həyatına son qoydu. Hindistan bu hücumun arxasında "Jaish-e-Mohammed" ekstremist qruplaşmasını göstərdi və həmin qrupun Pakistan ərazisində fəaliyyət göstərdiyini bildirdi. Nəticədə Hindistanın Balakot bölgəsinə endirdiyi hava zərbələri Pakistanla münasibətləri kritik vəziyyətə gətirdi. Pakistanın Hindistan qırıcı təyyarəsini vurmaı və pilotu ələ keçirməsi münaqişənin hərbi eskalasiyasına səbəb oldu. Lakin sonradan diplomatik kanallar vasitəsilə gərginlik azaldıldı.

Münaqişələrə baxmayaraq, Hindistan və Pakistan arasında iqtisadi əlaqələrin inkişaf etdirilməsi üçün müəyyən potensial mövcuddur. Lakin siyasi və hərbi gərginliklər səbəbindən rəsmi ticarət əlaqələri son illərdə tamamilə dayanmışdır. 2019-cu ildən sonra xüsusilə bu əlaqələr sıfırlanmışdır.

Hindistan və Pakistanın sərhəd ticarəti, enerji, nəqliyyat və digər sahələrdə əməkdaşlıq etməsi regional sabitlik və inkişaf üçün böyük önəm daşıyırdı. Ancaq davamlı siyasi gərginlik bu potensialın reallaşmasına mane olur. İqtisadi əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi yalnız iki ölkənin deyil, bütövlükdə Cənubi Asiya regionunun rifahı üçün vacibdir.

Beynəlxalq ictimaiyyət, xüsusilə Birləşmiş Millətlər Təşkilatı, ABŞ, Çin, Rusiya və Avropa Birliyi Hindistan və Pakistan arasında vasitəçilik etməyə və dialoqu təşviq etməyə çalışır. Bu ölkələr regional sabitliyin qorunmasının qlobal araqlar üçün əhəmiyyətli olduğunu dərk edir [2].

Hindistan Pakistanla ikitərəfli danışıqların tərəfdarıdır və üçüncü tərəfin münaqişəyə müdaxiləsini qəbul etmir. Pakistan isə məsələnin beynəlmilləşdirilməsini və beynəlxalq hüququn təmin edilməsini tələb edir. Bu fərqli mövqelər danışıqlar prosesini çətinləşdirir.

Münaqişənin həlli üçün qarşılıqlı etimadın yaradılması, səmimi və davamlı dialoq, beynəlxalq hüquqa əsaslanan həll yollarının tapılması vacibdir. Xüsusilə Cammu və Kəşmir məsələsinin yerli əhalinin iradəsi nəzərə alınmaqla və beynəlxalq hüquq prinsiplərinə uyğun həlli bölgədə davamlı sülhün əsasını təşkil edə bilər.

Hindistan və Pakistan xalqları arasında mədəni, tarixi və sosial yaxınlıq mövcuddur. Bu ortaq dəyərlər gələcəkdə sülh və əməkdaşlıq üçün zəmin yarada bilər. Regional təşkilatlar, məsələn, Cənubi Asiya Əməkdaşlıq Təşkilatı (SAARC) bu baxımdan mühüm platformadır və dialoqu inkişaf etdirmək üçün imkanlar təqdim edir [4].

Hindistan və Pakistan arasındakı münasibətlərin təhlili elmi baxımdan region siyasəti, beynəlxalq münasibətlər və etnik-mədəni konfliktlər sahəsində mühüm yeniliklər təqdim edir. Bu araşdırma Cənubi Asiya regionundakı etnik və dini zəmindəki münaqişələrin köklərini, davamlılığını və təsirlərini daha dərinlən anlamağa imkan verir. Bölünmə sonrası yaranan siyasi və sosial dinamikaların, xüsusilə Cammu və Kəşmir münaqişəsinin uzunmüddətli sülhə mane olan faktorların araşdırılması müasir geopolitik analizlər üçün aktual yenilik sayılır.

Elmi yenilik kimi, tədqiqat Hindistan və Pakistanın münasibətlərindəki ziddiyyətli mövqelərin və beynəlxalq platformalarda nümayiş etdirilən siyasətlərin təsirini yeni perspektivdən təqdim edir. Belə ki, sülh proseslərinin və diplomatik təşəbbüslərin uğursuzluq səbəblərinin daha ətraflı izahı gələcək tədqiqatlar üçün əsas mənbə ola bilər.

Praktiki əhəmiyyəti isə çoxşaxəlidir. İlk növbədə, bu araşdırma siyasətçilər və beynəlxalq vasitəçilər üçün Hindistan-Pakistan münaqişəsinin həllində daha effektiv strategiyaların hazırlanmasına yardımçı olur. Münaqişənin səbəblərini və həll yollarını anlamaq regionda davamlı sülh və sabitliyin təmin olunmasına xidmət edir. Bundan əlavə, belə təhlillər regional əməkdaşlıq təşəbbüslərinin – məsələn, SAARC kimi təşkilatların fəaliyyətinin gücləndirilməsi üçün vacib bazanı yaradır [4].

Son olaraq, araşdırma insan hüquqları, məcburi köçkünlük, terrorizm və ekstremizmin qarşısının alınması kimi sahələrdə tətbiq oluna biləcək tövsiyələr və siyasətlərin formalaşmasına kömək edir. Bu isə ümumi olaraq Cənubi Asiya regionunda iqtisadi inkişafın və sosial sabitliyin artırılmasına töhfə verir.

Nəticə. Hindistan-Pakistan münasibətləri mürəkkəb, çoxşaxəli və strateji əhəmiyyətli bir problemdir. Bu münasibətlərin normallaşması yalnız bu iki ölkənin deyil, bütün Cənubi Asiya regionunun inkişafı və sabitliyi üçün həyati əhəmiyyət kəsb edir. Etimadın artırılması, qarşılıqlı hörmət və siyasi iradənin mövcudluğu sülh proseslərinin davam etdirilməsi üçün əsas şərtlərdir.

Hindistan və Pakistan arasındakı münasibətlər Cənubi Asiyanın ən mürəkkəb və uzunmüddətli münaqişələrindən biridir. Hər iki ölkənin yaranışı və xüsusilə Cammu və Kəşmir bölgəsi üzərindəki ərazi mübahisələri onların münasibətlərini daima gərgin saxlamışdır. Bölmə ilə başlayan qarşıdurmalar, məcburi köçkünlüklər və insan itkiləri iki xalq arasında dərin izlər qoymuş və qarşılıqlı etimadsızlıq mühitini formalaşdırmışdır.

Bununla yanaşı, sülh və əməkdaşlıq üçün heç vaxt ümitsiz olmaq olmaz. Hər iki xalq arasında orta tarixi, mədəni və dini dəyərlər mövcuddur və bu, gələcəkdə dialoq və əməkdaşlıq üçün əsas ola bilər. Beynəlxalq ictimaiyyətin vasitəçiliyi və tərəflərin siyasi iradəsi sayəsində, qarşılıqlı etimadın artırılması və davamlı dialoqun qurulması mümkündür. Xüsusilə Cammu və Kəşmir məsələsinin ədalətli və beynəlxalq hüquq çərçivəsində həlli sülh prosesinin təməlini təşkil edir.

Hindistan və Pakistan münasibətlərindəki gərginliyin aradan qaldırılması, regionda sülhün və sabitliyin təmin olunması üçün hər iki tərəfin kompromisə hazır olması, qarşılıqlı hörmət və əməkdaşlıq ruhunun gücləndirilməsi zəruridir. Bu, yalnız iki ölkənin deyil, bütün Cənubi Asiyanın rifahı və inkişafı üçün həyati əhəmiyyət daşıyır.

Ədəbiyyat:

1. BBC News, Al Jazeera, The Hindu, Dawn – Etibarlı xəbər portallarında dərc olunmuş analitik materiallar və xəbərlər (2019 Pulwama hücumu və Balakot hava zərbələri barədə).
2. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Rəsmi Sənədləri – BMT Təhlükəsizlik Şurasının Kəşmir məsələsi ilə bağlı qətnamələri (Xüsusilə: Qətnamə 47, 1948).
3. İsmayılov, Elçin. Beynəlxalq münasibətlərdə münaqişələr və onların həlli yolları. Bakı: Qanun Nəşriyyatı, 2019.
4. SAARC Rəsmi Sənədləri və Zirvə Toplantıları – Cənubi Asiya Əməkdaşlıq Təşkilatının Hindistan və Pakistan arasında əməkdaşlıq cəhdlərinə dair materiallar.
5. Tellis, Ashley J. et al. Limited Conflicts Under the Nuclear Umbrella: Indian and Pakistani Lessons from the Kargil Crisis. RAND Corporation, 2001.
6. <https://www.mea.gov.in>
7. <https://www.mofa.gov.pk>

Nigar Dnyamalili

Summary

INDIA-PAKISTAN RELATIONS IN THE MODERN ERA

The relations between India and Pakistan remain among the most complex and tense bilateral relationships in South Asia. Since their independence in 1947, the two nations have experienced multiple wars, military standoffs, and diplomatic crises, mainly due to the territorial dispute over Jammu and Kashmir. This long-standing conflict has shaped the political, military, and social dynamics of the region. Despite various peace initiatives, mutual distrust and the threat of terrorism continue to hinder meaningful dialogue. The 2019 revocation of Article 370 by India intensified tensions, leading to a diplomatic breakdown. This study analyzes the historical roots of the conflict, evaluates modern developments, and emphasizes the importance of dialogue, regional cooperation, and international diplomacy for sustainable peace and stability in South Asia.

ИНДИЙСКО-ПАКИСТАНСКИЕ ОТНОШЕНИЯ В СОВРЕМЕННУЮ ЭПОХУ

Отношения между Индией и Пакистаном остаются одними из самых напряжённых и сложных в Южной Азии. С момента получения независимости в 1947 году обе страны пережили несколько войн, вооружённых столкновений и дипломатических кризисов, в основном из-за территориального спора по поводу Джамму и Кашмира. Этот затяжной конфликт оказывает серьёзное влияние на политическую и военную обстановку в регионе. Несмотря на многочисленные мирные инициативы, взаимное недоверие и проблема терроризма продолжают препятствовать конструктивному диалогу. Отмена статьи 370 индийской конституции в 2019 году ещё более обострила ситуацию. В работе рассматриваются исторические причины конфликта, анализируются современные события и подчеркивается необходимость диалога, регионального сотрудничества и международной дипломатии для достижения устойчивого мира и стабильности в Южной Азии.

Rayçi: dos. A.Şahmuradov

Shefag Shamoyeva
*Construction College under
Azerbaijan University of Architecture and Construction*

 10.30546/2518-752X.1.507.059

CHARACTERISATION OF TANZANIA'S ECONOMIC GEOGRAPHY AND FOREIGN TRADE WITH AZERBAIJAN

Key word: *Tanzania economy, Tanzania trade, Tanzania farming, Tanzania and Azerbaijan trade*

Açar sözlər: *Tanzaniya iqtisadiyyatı, Tanzaniya ticarəti, Tanzaniyada kənd təsərrüfatı, Tanzaniya və Azərbaycan*

Ключевые слова: *Экономика Танзании, Торговля Танзании, Сельское хозяйство Танзании, Танзания и Азербайджан*

Introduction. Ranked among the biggest economies in East Africa, Tanzania is classified as a lower middle-income country. Its economy is steady and will continue to develop steadily, as the IMF 2022 data shows, despite the global economic challenges, and the blow of the COVID-19 pandemic. National investment plans are still at the centre, with the government focusing on infrastructure development, attracting of private investment, and improvement of the tourism sector. Tanzania's Development Vision 2025 and related strategic frameworks envision an improvement of road, rail, port, energy, and air transport infrastructure to boost competitiveness and long-term economic performance (World Bank, 2022).

The agriculture sector in the country is known to be very important to the economy, pledging 27% of Tanzania's 2022 GDP and employing over 65% of the labor force. Another major crop producing country on the planet, it produces such crops as coffee, tea, tobacco, cashewnuts and cotton. Other important sectors include fishing and livestock farming which contribute hugely to rural livelihoods and food security (FAO, 2022).

This report aims is to analyse the economic geography of Tanzania, secondly describe the trends of Tanzanian foreign trade, and thirdly, to assess the role of Azerbaijan at Tanzania's foreign trade development.

Objectives of the study:

1. Statistical data of the economic geography of Tanzania, its foreign trade, the indicators of the country's trade with Azerbaijan should be compiled and systematized.

2. For analysing and comparing this data to understand the structure and the dynamics of trade relations.

3. In order to make a structured analysis and then draw the conclusions on the Tanzania's trade potential with Azerbaijan.

Structure of the report: The reporting of this information shall be in the shape of title page, table of content, introduction, body having two to three sections, followed by conclusions, sources and references.

1. Description of Tanzania's economic geography

Reaching about 945,000 square kilometres, Tanzania is part of East Africa, south of the Equator. It borders with eight countries: To the north, Kenya and Uganda; to the west, Rwanda, Burundi, and the Democratic Republic of the Congo (bordering the country to the west; Lake Tanganyika forms part of this boundary); and to the south, Zambia, Malawi, and Mozambique. Along its strategic Indian Ocean coastline, it has a series of key ports such as Dar es Salaam to the east. It lies on the East African plateau between the Rift Valley, which forms the eastern boundary, and Lake Victoria, which forms the southwest boundary. Lake Victoria in the northwest, Lake Tanganyika in the west, are significant inland water bodies. As of the 2022 national census, Tanzania's population was about 62 million, covering 60 million in the mainland (former Tanganyika) and 1.9 million in the semi-autonomous Zanzibar islands. It is projected that by 2025 its population will stand just short of 67 million. Tanzania's growth means that it is one of Africa's most populous countries as well as the most populous nation in the entire Southern Hemisphere. Primarily rural and rapidly urbanising, the population is dominated by youth, with a median age in the late teens. Dar es Salaam, the largest city and commercial hub with an urban population of over 7.7 million, is the most important centre Dodoma, which became the official capital in 1996, is the political centre.

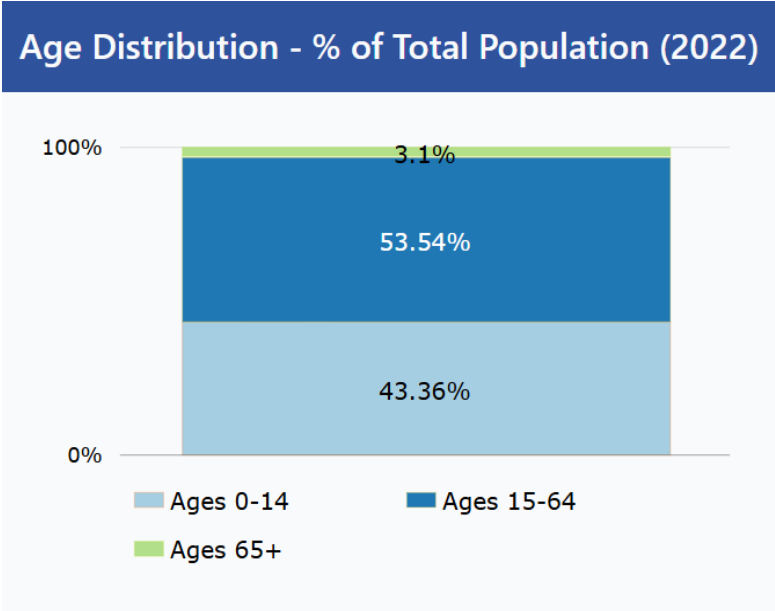
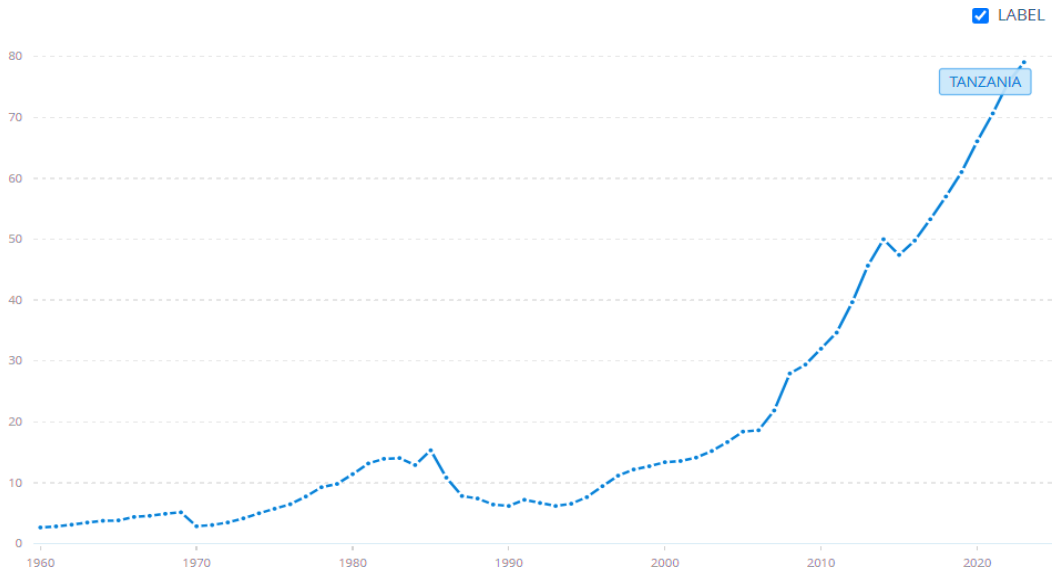

Figure 1.1 Population distribution by age in the Republic of Tanzania in 2022, % of total population (Global EDGE, 2022).

In 2022, majority (43.36%) of Tanzania's population was young, aged 0 to 14 years. The largest share was of the working age group (15–64 years) which is

53.54% of the population, which shows that population a major chunk of population is of working age. In addition to a young population, just 3.1 percent of the population was age 65 and over, confined to a small elderly demographic. Has the age distribution of this country a youthful structure of the population and this reflects the potential for economic growth as well as problems of providing education, healthcare and employment (Global EDGE, 2022).

Graph 1.1 GDP of United Republic of Tanzania (World Bank 2023)

Tanzania's economic drive for development between 1960 and 2023 has come with a slow but great transformation. The country has started off with a GDP of only 2.65 billion USD in 1960, growing to an amazing 79.16 billion USD as At World bank indicates. This is about 30- fold increase over 6 decades and indicates the long-term path of an economy that is shifting from agrarian origins to more diverse in structure. During the early decades after independence, Tanzania's economy grew slowly. By 1975 GDP had grown to 5.73 billion USD and to almost 11.41 billion USD by 1980. Such gains were mainly premised on state- guided development under Ujamaa (African socialism) which promoted communal agriculture and public ownership. Nevertheless, inefficiencies plus trans-global economic changes led to stagnation and decline in the 1980's. GDP by 1990 had fallen to 6.18 billion USD, experiencing a devastating collapse that appears associated with structural adjustment and debt crises, inadequate capacity of industry. While reform was now launched under the pressure of international financial institutions, its results turned out to be mixed. GDP in 1995 was still 7,63 billion. USD, illustrating how difficult the adjustment process had been. The millennium shift marked it as Tanzania's new economic direction. The liberalized markets, the improved macroeconomic stability and donor support started working. The GDP reached 13.37 billion USD by 2000, and this nearly doubled again to 18.40 billion USD by 2005. Particular importances were given to infrastructure improvements and expansion of the mining and the service sectors. The real

breakthrough was after 2010, on which GDP reached a figure of 32.01 billion USD. This was complemented by heavy savings in roads, energy and education and more foreign direct investment (FDI). The interest that the government has shown to industrialization, agricultural productivity and regional integration with paid dividends. In the 2010s, one had a chance of observing exponential growth in Tanzania's economic development. The GDP of Tanzania in 2015 was 47.41 billion USD, and it still was able to maintain growth in spite of difficulties such as the decline in commodity prices and outbreak of COVID-19 pandemic. Tanzania's GDP during 2020 stood at 66.07 billion USD, establishing their relatively better position at the expense of other African economies on the cusp of the pandemic. Tanzania's economy increased to 79.16 billion USD in GDP by 2023, which was another new historic peak, but also a further realization of continued improvement in its underlying economic structure. The performance of a few key sectors can be said to have been the key contributor to the growth of the economy in Tanzania in the last several years. Trade, telecommunications, and banking which represent the leading sectors in the services business have now risen as the leading factors of economic growth. At the same time, the construction and infrastructure activities, including the Standard Gauge Railway (SGR), the Julius Nyerere Hydropower Project, and further developing the port facilities, have really contributed to the growth of these sectors. COVID-19 setbacks notwithstanding, the sector of tourism at Mount Kilimanjaro and Zanzibar is showing remarkable recovery. Agriculture is again important, supporting 65% of the population's work while continuing to develop value-added activities. Fortunately, Tanzania, which enjoys a youthful population and a stable political environment, and continues spending in the public, is likely to be a leading economy in the East Africa. By focusing on industrial expansion, development of ICT and amalgamation of regional trade via the EAC Tanzania is expected to experience sustained economic growth. With the challenges of unemployment, inequality and inclusive growth still being real, the good economic grounds are a reflection of a country that is advancing at great speeds.

2. Tanzania's foreign trade

Tanzania is at the forefront of the East African states' entry to the world markets as a real regional player. Although Tanzania is still considered a developing economy, it has been slowly opening up its international trade profile in moving balance of resources (exporting natural resources) with commodities that are required in the development of the economy (importing). Countries reported aggregate exports amounting to \$7,789 million and aggregate imports agreeing to \$19,382 million in 2023, which are indicative of highly significant trade deficit (International Trade Centre 2024). This imbalance demonstrates the persistent dependence of the country on the foreign goods, especially fuel, machineries, vehicles, industrial apparatus and consumer goods, which are essential for its expanding infrastructure and production segment (International Trade Centre 2024). Tanzania's export basket continues to be based on gold and agricultural products like cashew nuts, tobacco, coffee, tea and cotton. The mining industry still remains a major contributor to foreign earnings through the exportation of minerals, which are a major earner of the national economy. Major

trading partners on the export side are India the united Arab emirates South Africa China and Switzerland whereas China and India dominate the import sphere looking at machinery refined petroleum electronics and construction materials. Located strategically along the Indian Ocean, Tanzania enjoys access to the main international maritime routes through the port of Dar es Salaam, and therefore an important entry point for trade not only directly for itself but also several landlocked neighbouring countries, such as Zambia, Malawi, Rwanda and the Democratic Republic of the Congo (Mwidadi, n.d.). Besides, the country's membership in regional and continental trade organizations; for example, the East African Community (EAC) and the African Continental Free Trade Area (AfCFTA) promotes increased economic integration as well as lessened trade barriers in Africa (PricewaterhouseCoopers, n.d.). Despite this stench of problems like dependency on commodity goods, scanty industrial might and exposure to world oil prices, Tanzania is marching forward with economic diversification and trade infrastructure. The government still continues to pursue trade liberalization, regional cooperation and foreign investment placing the country for long term success. With a youthful labor force, abundant natural resources and good connectivity, Tanzania is advantageously positioned to increase its role in regional and international trade systems (Utouh, 2024).

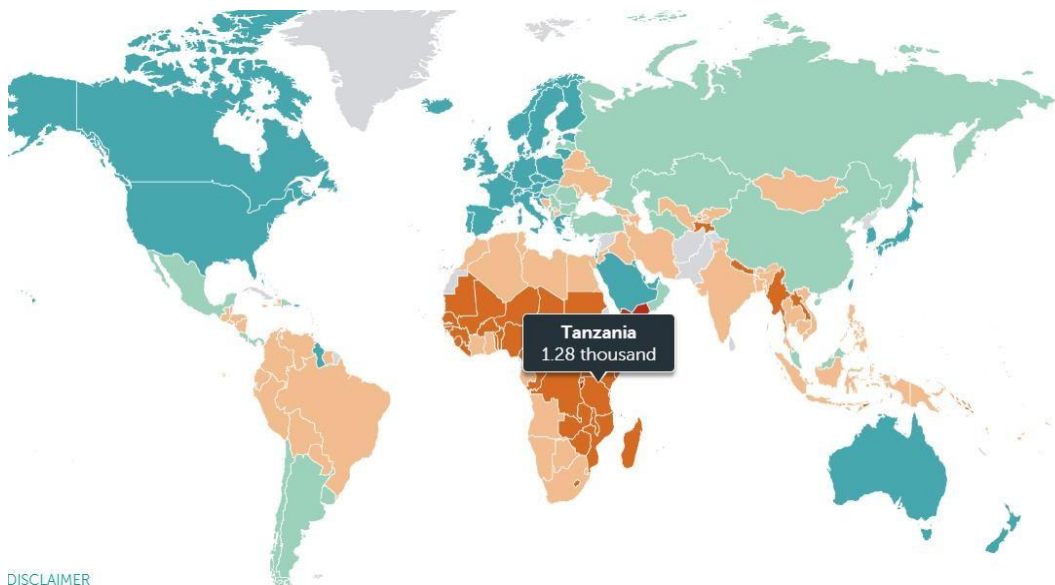

Figure 2.1. United Republic of Tanzania's GDP per capita in current prices in US dollars in 2022 (International Monetary Fund, 2023)

The depicted world map shows each country's GDP per capita colored by income level. Tanzania is outlined with GDP per capita of about 1.28 thousand USD, hence belongs to the bottom line (lower income) category and marked as dark orange. Tanzania performs better than such countries as Burundi and the Democratic Republic of the Congo but cannot even compete with such countries as Kenya and South Africa (green for upper-middle income countries and teal for

lower middle-income countries). Countries with high income – such as the United States, Canada, Australia, Japan and the rest of western Europe – are in dark teal or blue shades representing each country’s GDP per capita in excess of \$30,000 per annum globally. As compared, much of Africa and South Asia is shown in shades of orange/red indicating lower levels of economic output per person. Some of the countries including Afghanistan and North Korea are on gray, possibly because of the lack or unreliability of data. Overall this map makes a clear visual presentation of the economic prosperity in the world and Tanzania’s place in the world’s income ranking.

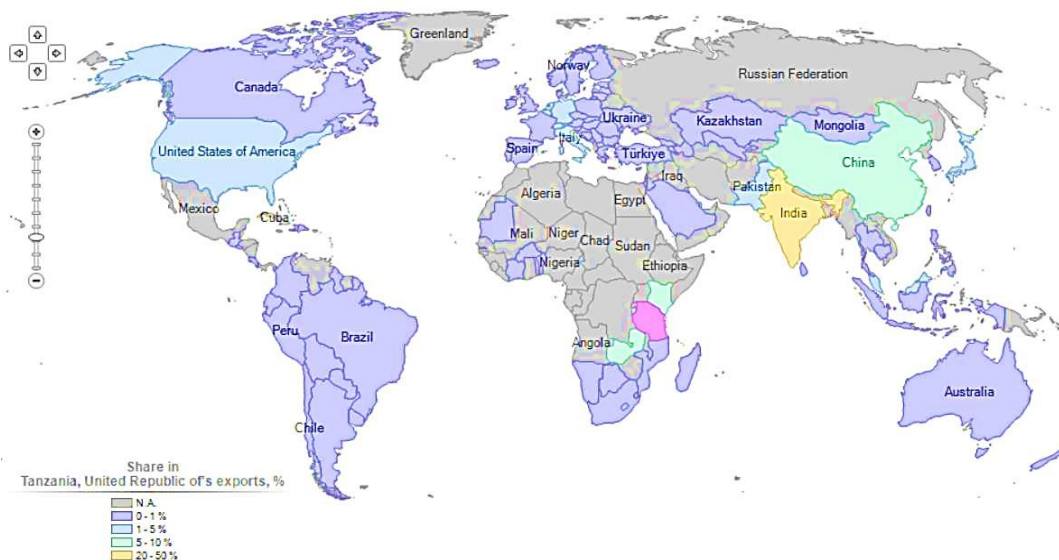
Importers	Value exported in 2024 (USD thousand)
India	3635938
China	702620
Zambia	491250
Kenya	431529
Belgium	272445
Switzerland	244195
United States of America	211408
Germany	165567
Pakistan	156881
Netherlands	156102

*Table 2.1 Top 10 export partners of Republic of Tanzania in 2024
(International Trade Centre (ITC))*

The table below is showing the top 29 importers of Tanzania’s goods in 2024 (by value of imports) in USD thousands. India, China, Zambia and Kenya top the list, India having the highest – USD 3,640,000, with China – USD 702,620, Zambia – USD 491,300 and Kenya – USD 431,500. These are the countries that lead in several reasons. Tanzanian gold, produce such as cashew nuts and pulses, and other raw materials essential to a nation’s industries are in high demand from India. This need is backed by a historical trading relationship and heavy Indian investments in Tanzania’s mining and agriculture. As part of its Belt and Road Initiative, China also brings in many raw materials and makes huge investments in Tanzania’s infrastructure and trade projects. Close proximity to Zambia and Kenya, as well as regional trade agreements, make SADC (Southern Africa Development Community) member state trade in agriculture and manufacture relatively easy and active. These economic, geographic and strategic explanations, tell us why these countries are amongst the leading importers of Tanzanian goods.

List of importing markets for a product exported by Tanzania, United Republic of in 2024 (Mirror)

Product : TOTAL All products

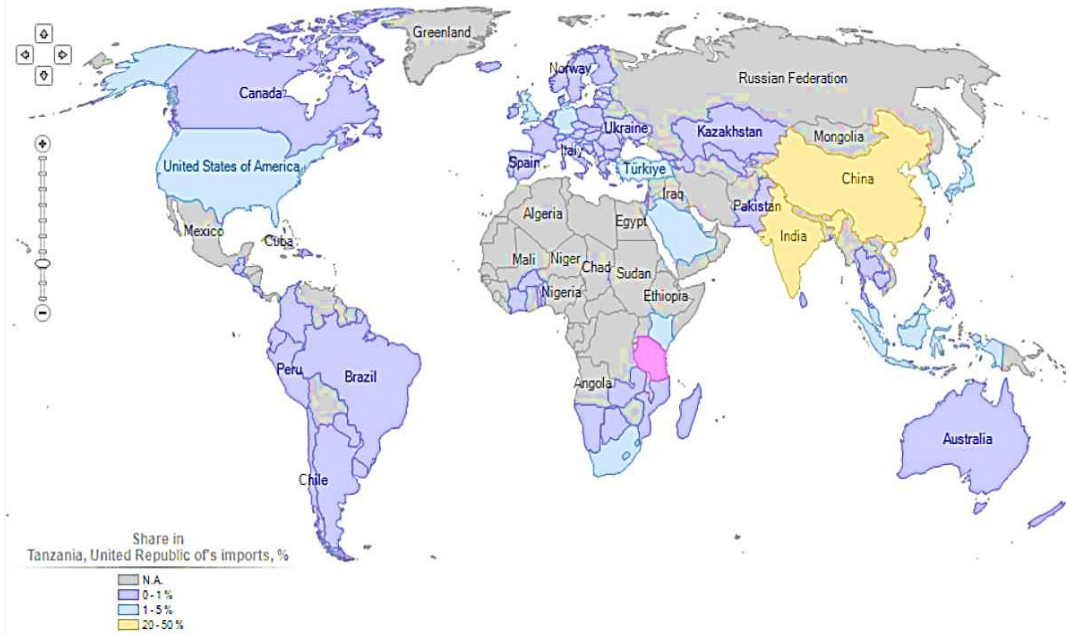
Graph 2.1 List of importing markets for a exported United Republic of Tanzania in 2024 (International Trade Centre (ITC))

Exporters	Value imported in 2024 (USD thousand)
China	8179921
India	4962308
United States of America	573380
South Africa	544449
Japan	505767
Kenya	488746
Saudi Arabia	457769
Korea, Republic of	407065
Malaysia	318325
Indonesia	291518

Table 2.1 Top 10 import partner of Republic of Tanzania (International Trade Centre (ITC))

List of supplying markets for a product imported by Tanzania, United Republic of in 2024 (Mirror)

Product : TOTAL All products

This is the top imported products to Tanzania in 2024 (in thousands of US Dollars). China is leading exporting with a significant margin, USD 8.18 million, followed by India, USA and South Africa. There are a number of reasons why these countries have landed on top: Tanzania relies intensely on manufactured goods, machinery, electronics, and construction materials it imports from China, a result of solid economic relations, infrastructure projects, and investment enabled by the Belt and Road Initiative. Still India is a dominant exporter for Tanzania in supplying medicines, machinery, chemicals, consumer goods, which has a historical base and is prompted by active bilateral cooperation between the parties. Important exporters are the United States, South Africa and Japan, which provide high value commodities including vehicles, technology and industrial equipment. As for South Africa and Kenya, regional proximity provides a trade logistics and cost advantage, something Tanzania has to avoid, given the volume of imported petroleum products. The trade and economic relations that Tanzania maintains with these countries, the types of imported goods as well as these countries' share of import into Tanzania explains why these countries are Tanzania's leading sources of import in 2024.

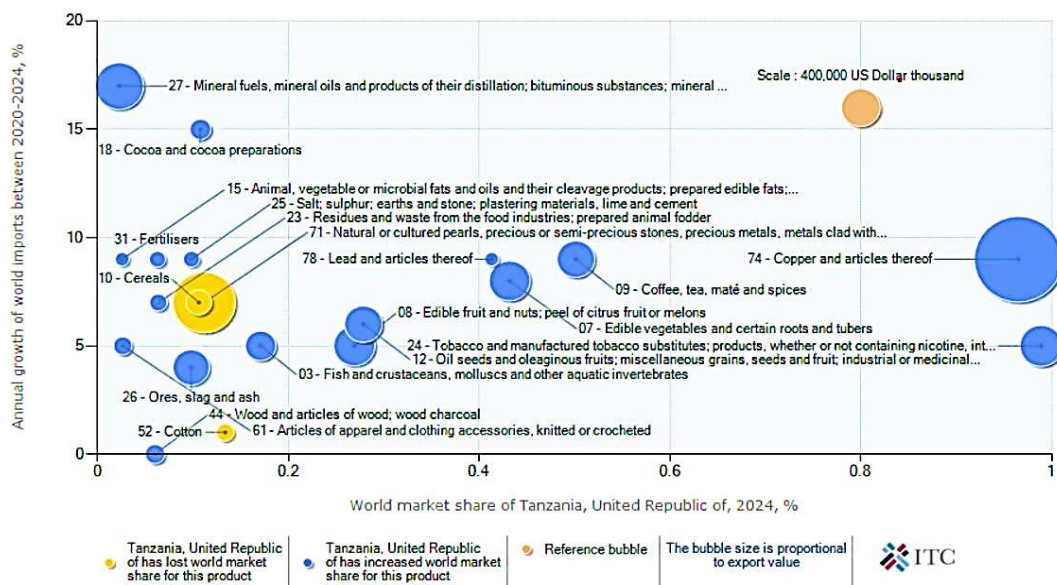
Graph 2.2 List of supplying markets for a imported United Republic of Tanzania in 2024 (International Trade Centre (ITC))

Code	Product Name	Value exported in 2024 (USD thousand)
'74	Copper and articles thereof	2202863
'71	Natural or cultured pearls, precious or semi-precious stones, precious metals, metals clad ...	1053856
'27	Mineral fuels, mineral oils and products of their distillation; bituminous substances; mineral ...	612865
'24	Tobacco and manufactured tobacco substitutes; products, whether or not containing nicotine, ...	475895
'08	Edible fruit and nuts; peel of citrus fruit or melons	437721
'07	Edible vegetables and certain roots and tubers	434662
'12	Oil seeds and oleaginous fruits; miscellaneous grains, seeds and fruit; industrial or medicinal ...	372356
'09	Coffee, tea, maté and spices	369339
'26	Ores, slag and ash	333184
'03	Fish and crustaceans, molluscs and other aquatic invertebrates	232793

*Table 2.3 Top 10 Export products United Republic of Tanzania in 2024
(International Trade Centre (ITC))*

The top export products of Tanzania in 2024 are categorized by the product's HS 6 digit code in which the exported goods is defined. Copper and articles thereof (USD 2.2 billion), natural or cultured pearls, precious stones and metals (USD 1.05 billion), mineral fuels and oils, tobacco, as well as several other agricultural commodities – fruits, vegetables, oil seeds, and coffee – account for the leading products. Tanzania's wealth in natural resources and a sizable agricultural base means these become the main products Tanzania exports. Tanzania's active mining sector, including copper and precious minerals, leads due to the global demand for the products they produce, an especially strong demand from India and China. The country also relies on agriculture for livelihoods and trade, hence the agriculture products like fruits, vegetables, coffee, tea and spices are key because of its favorable climate. Tanzania's production of tobacco, fish, and oil seeds also contribute to a diversified primary sector effort supplying raw and semi processed substances to world markets. This product composition demonstrates Tanzania's comparative advantage in natural resources and agriculture, propelling the country's export economy in 2024.

Size of national supply and growth of international demand for products exported by Tanzania, United Republic of in 2024

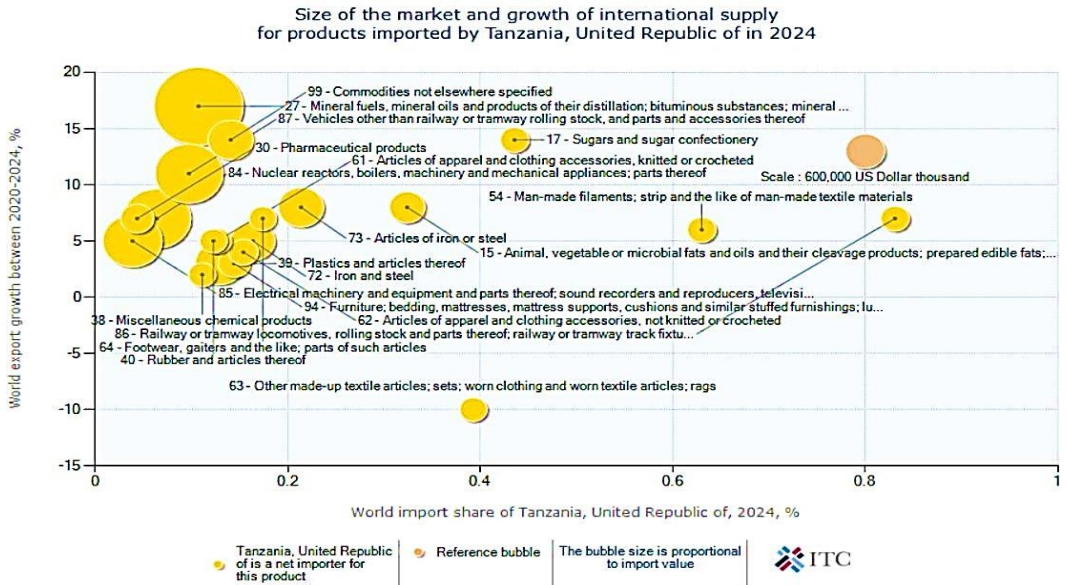
Graph 2.3 Size of national supply and growth of international demand for products exported by United Republic of Tanzania in 2024 (International Trade Centre (ITC))

Code	Product Name	Value exported in 2024 (USD thousand)
'27	Mineral fuels, mineral oils and products of their distillation; bituminous substances; mineral ...	3215035
'84	Nuclear reactors, boilers, machinery and mechanical appliances; parts thereof	1849275
'87	Vehicles other than railway or tramway rolling stock, and parts and accessories thereof	1830361
'85	Electrical machinery and equipment and parts thereof; sound recorders and reproducers, television ...	1403091
'39	Plastics and articles thereof	940415
'73	Articles of iron or steel	799599
'99	Commodities not elsewhere specified	785843
'72	Iron and steel	747701
'15	Animal, vegetable or microbial fats and oils and their cleavage products; prepared edible fats; ...	496461
'30	Pharmaceutical products	422637

Table 2.4 Top 10 Export products United Republic of Tanzania in 2024

(International Trade Centre (ITC))

The table below shows the leading import products in Tanzania 2024, based on the value in USD thousands were imported in that respective product. With mineral fuels and oils making up the largest import (USD 3.22 billion), machinery and mechanical appliances are next (USD 1.85 billion), followed by vehicles and parts (USD 1.83 billion) and electrical machinery and equipment (USD 1.40 billion). Tanzania’s growing infrastructure, transportation and energy needs take these products to the top. As the country depends on importing petroleum and related products for energy and transport, the value of imports of mineral fuel is high. Heavy machinery and vehicles are important for industrial growth, construction, and the public service; electrical equipment is associated with technological improvement and electrification. In addition, other notable imports include plastics, iron and steel, pharmaceutical products, and animal and vegetable oils that are critical for manufacturing, construction, healthcare and food processing. The foregoing figures reflect Tanzania’s thrust on both development and industrialization, which entails the need to import capital goods and energy related items.

Graph 2.4 Size of national supply and growth of international demand for products imported- by United Republic of Tanzania in 2024 (International Trade Centre (ITC))

3. The role of Azerbaijan in Tanzania's exports and imports

The role that Azerbaijan has taken part in Tanzania’s international trade has been modest, albeit with potential for upward expansion in collaboration between the countries. The economic relations between the Azerbaijan and Tanzania are at their incipient stages and only were institutionalized with establishment of diplomatic relations in 2019. Although the observed trade volume in the initial years of diplomatic interaction is rather meager, both sides have indicated their willingness to further deepen economic relationship especially in tourism, education, energy and humanitarian cooperation. Bilateral trade relations between

the two nations have been relatively minor in character over the last few years, but there are indications of developing strategic engagement representing a launch pad for long term engagement. Azerbaijan's stake in Tanzania's international commerce has historically been minimal meaning that the bilateral relationship remains in development. Diplomatic relations between Azerbaijan and Tanzania on December 19, 2019, marked a new chapter of their bilateral relations. Despite the fact that trade between the two countries is still below significant levels, it is indicated that both sides are endeavouring to build up their cooperation. Such ambitions are indicative of larger goals set by both governments, while Tanzania emphasizes South-South cooperation in its Third Five-Year Development Plan (FYDP III), Azerbaijan seeks to diversify its economic partnerships outside the usual territories (Europe, Russia, Central Asia). Considering that total trade between Tanzania and Azerbaijan in the year 2024 is limited, it indicates a few sectors that are subject to increased cooperation in the future. According to trade statistics, Tanzania's exports to Azerbaijan were at USD 724,000 in the most recent period—a number that reflects a deeper set of sectoral dynamics, even if it amounts to little. It was the top product which was exported under HS code 12: Parts of Tanzania's exports to Azerbaijan totaled USD 706,000, which accounted for more than 97% of all exports to Azerbaijan and comprised "Oil seeds and oleaginous fruits; miscellaneous grains, seeds and fruit; industrial or medicinal plants". You can see the tables below. It shows that Tanzania exports mainly agriculture products such as sesame seeds, sunflower seeds, and medicinal plants accounting for most of Tanzania's trade with Azerbaijan. Azerbaijan's recent specialization in food processing, natural health products and cosmetic or pharmaceutical industries, means the agricultural inputs have continually become a greatly desired commodity. A complementary pattern evolves from the trade realities between the two countries. Tanzania is the main supplier of natural and minimally processed agricultural products, while Azerbaijan provides technical and industrial wares in relatively small amounts, to Tanzania. Such a shift in trade flows does not indicate a problem, but, rather, indicates applied mutual trade complementarity whereby each provides vital products that the other lacks. And yet, with its limited trade volume and variety of goods traded, as well as importance of certain imports, there is the scope to improve the interaction between the nations. In recent years, Azerbaijan has broadened its role of exporting not only its energy resources, but also a variety of industrial and strategic supplies to developing markets in Africa. Azerbaijan's history of partnering on defense and security matters with many African nations should not be lost in the lack of defense exports for 2024 in the trade statistics. Azerbaijan is becoming more competent at producing defense, industrial goods, underpinned by SOCAR investments and support of government industrial project. Such investment initiatives have made of Azerbaijan a self-sufficient producer of energy, petrochemical and fertilizers such as polyethylene and polypropylene which can support Tanzania as it moves in her direction towards modern. Due to the Azerbaijani markets' greater importance on organic, natural, and exotic produce, Tanzania profits from its wide variety of crops. Other products with massive potential for growth include food products, specialty teas, dried fruit, and organic health supplements, besides oil seeds and grains. Tanzania's good history in agro-processing and intentions to raise their agricultural

association may lead to the development of more important agricultural exports, which will more correctly match Azerbaijan's imports. There are major potentials of collaboration in the industries such as services, investment and tourism besides goods. Azerbaijan's desire to become a tourism and infrastructure hub perfectly complements the already created Tanzania image of the world's safari and beach paradise. Descriptive initiatives such as joint tourist promotion, cross-border school exchanges, and infrastructural collaboration may provide a basis for enhanced, especially in the two countries. In this regard, tourism operators of Azerbaijan and Tanzania can enter into collaborative enterprises with hospitality firms to promote joint travel itineraries or inter cultural programs. If such a partnership has to be further developed both countries need to maintain a formalization of trade and cooperation mechanisms. A MoU on Economic Cooperation would be an important forum for the two countries to discuss, share information and foil impediments to bilateral trade. The creation of a Tanzania–Azerbaijan Joint Trade Committee may help to monitor trade, estimate barriers, and propose some adjustment to policy. Because Azerbaijan cannot be a member of the WTO, it would be possible to prefer formation of bilateral mechanisms, which can provide interim measures, which increase entry in the market and enhance capabilities, and increase compliance with the rules of global trade. Summarily, despite its small size, the trade bond between Tanzania and Azerbaijan in 2024 has strategic value and it is a preferential opportunity for future development. The trade relationship is already established as Tanzania is exporting oil seeds and agriculture while Azerbaijan is able to provide technical instruments or even petrochemical or industrial goods which is a way in which the two countries can be best plugged together to create a promising partnership. The potential growth success will necessitate work on trade facilitation, investment in logistics and continued diplomatic collaboration. If tended with attention, this budding relationship could become a life-sustaining strategic collaboration that could help Tanzania and Azerbaijan become economically modernized, catalyze innovations and sustainability, and make additional diversity in the global trade.

Product Code	Product Label	Value in 2024, USD thousand
'12	Oil seeds and oleaginous fruits; miscellaneous grains, seeds and fruit; industrial or medicinal ...	706
'08	Edible fruit and nuts; peel of citrus fruit or melons	11
'06	Live trees and other plants; bulbs, roots and the like; cut flowers and ornamental foliage	6
'09	Coffee, tea, maté and spices	1

*Table 3.1 Products exported from Tanzania to Azerbaijan in 2024
(International Trade Centre (ITC))*

Product Code	Product Label	Value in 2024, USD thousand
'90	Optical, photographic, cinematographic, measuring, checking, precision, medical or surgical ...	48

*Table 3.2 Products exported from Azerbaijan to Tanzania in 2024
(International Trade Centre (ITC))*

Conclusions

1. Tangentially located at the Indian Ocean, with fertile soil and mineral deposits, Tanzania's natural resources form a great foundation for the pursuit of spurring economic development and prominence in the region's trade sector.

2. Tanzania experiences strong GDP growth and population of the youth but with constant struggle on employment, education, and infrastructure the country is unable to meet its own maximum demographic and economic potential as is urgently needed to take measures to help reduce.

3. The Tanzanian economy is highly reliant on exports of raw materials and agriculture especially the export of raw materials such as copper, oil seeds and coffee, thereby, making the country vulnerable to being struck by volatility of markets as well as limit its ability to diversify into higher value of economic activities.

4. The increased trade deficit reflects the high form of reliance on foreign supplies of fuel, machinery, and technology, which requires improvement of national manufacturing and industrial sectors.

5. Tanzania's trade landscape is dominated by its two giant neighbours. Singapore and China for both exports and imports and evidence this as enduring trade relationships while regional integration under EAC and AfCFTA may unlock further economic synergy.

6. Although not very high in terms of trade exchange, their partnership interests carry complementary potential, where Tanzania will export agricultural products and Azerbaijan will offer industrial goods with investment potentials left open regarding the room for expansion if they focus bilateral agreements and somewhat operate in tandem.

References:

1. globalEDGE.(n.d.).*Tanzania:Statistics*.
<https://globaledege.msu.edu/countries/tanzania/statistics>
2. UNICEF. (2023). United Republic of Tanzania: Country Office Annual Report 2022. <https://www.unicef.org/media/136491/file/United-Republic-of-Tanzania-2022- COAR.pdf>
3. International Trade Centre (ITC. "Trade Map - List of Products at 2 Digits Level Imported by Tanzania, United Republic of in 2024 (Mirror)." *Trademap.org*, 2024 www.trademap.org/Product_SelProductCountry.aspx?nvpm=1%7c834%7c%7c%7c%7cTOTAL%7c%7c%7c2%7c1%7c2%7c1%7c1%7c1%7c1%7c1%7c1%7c1

4. Mwidadi, J. (n.d.). *Dar es Salaam Port*. TANZANIA PORTS AUTHORITY. <https://www.ports.go.tz/index.php/en/ports/dar-es-salaam-ports>
5. PricewaterhouseCoopers. (n.d.). *Tanzania ratification of the AfCFTA: What does it mean?* PwC. <https://www.pwc.co.tz/press-room/tanzania-ratification-of-the-afcfta.html>
6. *Trade agreements*. (n.d.). <https://www.eac.int/trade/international-trade/trade-agreements>
7. Utouh, H. M. L. (2024). The dynamics of trade liberalization, export performance, and economic growth in Tanzania: a time series analysis 1980–2020. *Journal of Social and Economic Development*. <https://doi.org/10.1007/s40847-024-00395-9>
8. TRADING ECONOMICS. (n.d.). *Tanzania Imports of arms and ammunition, parts and accessories from Azerbaijan - 2025 Data 2026 Forecast 2021 Historical*. <https://tradingeconomics.com/tanzania/imports/azerbaijan/arms-ammunition-parts-accessories>
9. Mmc, E. (n.d.). *Membership and accessions - Azerbaijan and World Trade Organization*. <https://www.wto.org/en/wto/membership-and-accessions/>
10. SOCAR tops Azerbaijan's state non-oil firms with exports exceeding \$300 million in 2024 | Caliber.Az. (2024, November 5). *Caliber.az*. <https://caliber.az/en/post/socar-tops-azerbaijan-s-state-non-oil-firms-with-exports-exceeding-300-million-in-2024>
11. *TIC | Five Year Development Plan III (2021/22 – 2025/26)*. (n.d.). <https://www.tic.go.tz/pages/fydp-iii-2021-22-2025-26>
World Bank Open Data. (n.d.). World Bank Open Data. https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.CD?end=2023&locations=TZ&most_recent_year_desc=true&start=1960&view=chart

Şəfəq Şamoyeva

Xülasə

TANZANIYANIN İQTİSADI COĞRAFİYASININ VƏ AZƏRBAYCANLA XARİCİ TİCARƏTİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

İnkişaf etməkdə olan bir ölkə kimi Tanzaniyanın iqtisadi fəaliyyəti əsasən ticarət funksiyası ilə sıx bağlıdır və bu, Avropa İttifaqı ölkələri, ABŞ və Böyük Britaniya kimi inkişaf etmiş ölkələrlə kommersiya əlaqələrinə əsaslanır. Lakin iqtisadi fəaliyyət yalnız inkişaf etmiş ölkələrdən texnologiya transferi ilə məhdudlaşmır. Bu baxımdan, Tanzaniya ilə Azərbaycan arasında iqtisadi və ticarət əməkdaşlığının təhlili inkişaf etməkdə olan ölkələr arasında fəaliyyətin miqyasını daha da aydınlaşdırmaq üçün atılmış bir addımdır.

Bu məsələ ilə əlaqədar olaraq, bir ölkənin coğrafi reallıqları onun fəaliyyət göstərə biləcəyi çərçivəni müəyyən edir. Tanzaniyanın iqtisadi üstünlükləri və çatışmazlıqları, əksər hallarda, Afrikanın zəif və güclü tərəflərini əks etdirir. Bu xüsusiyyətləri təhlil etmək üçün inkişaf etməkdə olan ölkə təkə keçmiş müstəmləkəçi güclərlə ticarətə arxalanmamalı, əksinə digər inkişaf etməkdə olan ölkələrlə daha koordinasiyalı qlobal münasibətlər qurmalıdır. Rəqəmlər daha ətraflı təhlil üçün imkan yaradacaq.

Шефарг Шамоева

Резюме

ХАРАКТЕРИСТИКА ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ГЕОГРАФИИ ТАНЗАНИИ И ЕЁ ВНЕШНЕЙ ТОРГОВЛИ С АЗЕРБАЙДЖАНОМ

Как развивающаяся страна, экономическая деятельность Танзании тесно связана с её торговыми функциями, опирающимися на коммерческие связи с разви-

тыми странами, такими как государства Европейского союза, США и Великобритания. Однако экономическая активность не ограничивается только передачей технологий от развитых стран. В этом отношении предпринята попытка анализа экономического и коммерческого взаимодействия Танзании с Азербайджаном, что может прояснить перспективы сотрудничества между развивающимися странами.

В этом контексте географические реалии страны часто определяют рамки, в пределах которых она может развиваться. Экономические преимущества и недостатки Танзании часто отражают как слабые, так и сильные стороны Африки в целом. Чтобы провести анализ этих особенностей, развивающаяся страна не должна полагаться только на торговлю с бывшими колониальными державами, а должна стремиться к более координированным глобальным отношениям с другими развивающимися странами. Цифры и данные обеспечат более детальный анализ.

Rəyçi: prof. Ş.Abdullayeva

PERSONALİLƏR

ŞABAN ŞABANOV

Sizi – əmək veteranı və qocaman təhsil işçisini, ömrünün 65 ilini bu günkü Azərbaycan Dillər Universitetində fasiləsiz təhsil və elmi-pedaqoji fəaliyyətdə keçirən dəyərli ziyalını, 85 yaşınızın tamam olması münasibəti ilə təbrik edirəm.

İndi də, bir anlığa Sizinlə birlikdə xəyallarımıza pərvəriş verib bu 85 illik ömrü təfərrüatlarına varmadan hissə-hissə vərəqləyək.

Siz 21 İyun 1940-cı ildə Azərbaycan Respublikası, Naxçıvan Muxtar vilayətinin Ordubad rayonunun Dəstə kəndində kolxizçu ailəsində anadan olmuşunuz. 1947-1957 illərdə həmin kəndin orta məktəbində oxumusunuz. Məktəbi bitirdikdən sonra 1 il kolxozda işləmişiniz. 1958-1960-cı illərdə H.Krupskaya adına Bakı Kitabxanaçılıq texnikumunda təhsil almış, oranı fərqlənmə diplomu ilə bitirmişsiniz. 1960-1961-ci illərdə Kotan kənd kitabxanasında kitabxanaçı işləmişiniz. 1961-ci ildə M.F.Axundov adına Pedaqoji Xarici Dillər İnstitutunun Qərbi Avropa Dilləri fakültəsinin Alman dili şöbəsinə daxil olmuşunuz. 1963-1965-ci illərdə hərbi xidmətdə olmuşunuz. 1965-1968-ci illərdə təhsilinizi davam etdirərək, institutu fərqlənmə diplomu ilə bitirmisiniz. 1968-1971-ci illərdə İnstitutun aspiranturasında təhsil almışsınız. 1971-1977-ci illərdə İnstitutun Ümumi Dilçilik və Azərbaycan dili kafedralarında müəllim və baş müəllim vəzifələrində işləmişiniz. 1974-cü ildə xalq yazıçısı Süleyman Rəhimovun “ ‘Şamo’ romanının leksikası” mövzusunda namizədlik dissertasiyasını müdafiə etmişiniz. 1977-ci ildən İngilis dili fakültəsindəki “Praktik alman dili” kafedrasında baş müəllim və dosent kimi fəaliyyətinizi davam etdirmisiniz.

1986-1996-cı illərdə II İxtisas Alman dili kafedrasının müdiri vəzifəsini icra etmişiniz. Məhz bu illərdə Sizin alman dilinin II ixtisas kimi tədrisində gələcək peşəkarlığınızın təməli qoyulmuşdur. Həmin dövrdən Siz II Xarici dilin bakalavr və magistraturada tədrisi, aspiranturaya, doktoranturaya qəbul və minimum proq-

ramlarının ilk tərtibçisi olmusunuz. Elə bu illərdə Sizin alman dilinin qrammatikasının, xüsusilə feil adlı nitq hissəsinin Azərbaycan dilinin müvafiq mövzuları ilə müqayisədə dərslik, dərs və metodik vəsaitləriniz, 50-dən artıq məqalələriniz çap olunmuşdur.

1996-2002-ci illərdə praktik alman dili kafedrasının dosenti işləyərkən də pedaqoji fəaliyyətiniz alman dilinin tədrisi və tədqiqi ilə vəhdətdə olmuşdur.

2002-2012 –ci illərdə II Xarici dil (alman dili) kafedrasının müdiri işləyəndə artıq siz təcrübəli, kollektiv rəhbəri və səriştəli bir pedaqoq kimi tanınırdınız. Məhz bu illərdə Siz təcrübəli müəllimlər müəllimi olmaqla yanaşı, nüfuzlu idarəedici şəxs kimi tanındınız.

2013-cü ildə praktik ingilis, fransız və alman dili kafedraları birləşdiriləndə universitet rəhbərliyi bu üç kafedranın bazası əsasında yaranmış 70 nəfərlik II Xarici dil kafedrasına müdirliyinə məhz Sizi lazım bildi, sonradan bu kafedraya rus dilini həm ixtisas, həm də II Xarici dil kimi tədris edən 15-ə qədər müəllimdə əlavə olundu.

2013-2017-ci illərdə Siz dörd dilin tədrisi ilə məşğul olan böyük bir kafedraya rəhbərlik etmişiniz.

2017-ci ildə Universitetin yeni rəhbərliyi II Xarici dil və Beynəlxalq Münasibətlər fakültəsindəki Xarici dillər kafedralarının bazası əsasında 4 fakültədə Xarici dillər kafedraları yaradanda, Filologiya fakültəsi nəzdində Xarici dillər kafedrasına müdirlik vəzifəsini Sizə etimad etdi.

2023-cü ildə öz ərizənizlə kafedra müdirliyindən azad edildiniz və fəaliyyətinizi kafedranın dosenti kimi davam etdirməyə başladınız və bu gündə kafedranın ən qocaman, ən nüfuzlu, ən təcrübəli, ən mehriban, ən sevilən əməkdaşı kimi davam etdirirsiniz.

Siz keçən əsrin 90-cı illərindən 2018-ci ilə qədər Tələbə Qəbulu Komissiyasında (İndiki Dövlət İmtahan Mərkəzi) alman dili fənni üzrə ekspert komissiyasının sədri işləmişiniz. Alman dilindən tərtib olunan testlərin hazırlanmasında ilk metodistlərdən olmusunuz, fəaliyyətinizin nəticələri tələbə qəbulu komissiyasının “Abituriyent” jurnalının nömrələrində dərc olunan silsilə məqalələriniz, metodik tövsiyələriniz, test tapşırıqlarınız və iri həcmli dərs vəsaitləri olmuşdur.

Tələbə qəbulu komissiyasında işlədiyiniz dövrdə, Sizin müştərək müəllifi olduğunuz “Alman dili” (V sinif) dərsliyi bir neçə dəfə nəşr olunmuşdur.

Sizin müştərək müəllif olduğunuz “Deutsch” (II Xarici dil) kitabı universitetdə alman dilinin II Xarici dil kimi tədrisi məqsədilə yazılmış ilk kitabdır. İki dəfə nəşr olunmuş bu dərslik indi də öz aktuallığını itirməmişdir.

Sizin alman dilini Azərbaycan dili ilə qarşılaşdırma və müqayisə fonunda yazdığınız “Konjunktiv şəkli” – (2022), “Alman feili cədvəl və sxemlərdə”- (2016) adlı dərs vəsaitləriniz tədris məqsədli əsil tədqiqat əsərləridir.

Sizin “Feil qovşağının strukturu və alman cümləsinin tərtibi”, “Alman dili sual cümlələrinin funksional təsnifatı”, “Dərsin təşkili və mərhələləri üzrə ünsiyət leksikası (lüğət) -2016, “Alman dili sözlərinin semantika və sintaksisi – (sözlü – qoşma paralelində müqayisəli tipologiya” – (2017), “Bəsit formalı köməkçi sözün qeyri-bəsit və funksional nitq qrammatikası(2020)”, “Konyuktiv zaman formalarının düzəldilməsi və işlədilməsi (indikativ zaman formaları ilə müqayisədə (2022)”, “Alman dili sadə cümlənin növü üzrə fərqli nitq

modelləri(2023)” vəsait və məqalələriniz tədris məqsədilə yazılan və təməlində dərin tədqiqat duran yazılardır.

Siz alman dilini həm II ixtisas, həm də II xarici dil kimi tədrisinə həsr olunmuş proqramların hamısının tərtibçisi, müştərək müəlliflərinizsiniz. Sizin “İxtisas dili olmayan Xarici dildən (ingilis, alman, fransız) doktoranturaya qəbul imtahanı” – (2018), “Doktorant və dissertantların ixtisas dili olmayan xarici dildən (ingilis, alman, fransız) doktorluq imtahanı” – 2018 proqramlarımız Xarici dillərin tədrisində zəngin təcrübəsi, metodik səriştəsi, alman dili ilə yanaşı doğma dilini mükəmməl bilən dərin bilik sahibi olmağınızın nəticəsidir.

Hörmətli Şaban müəllim, Siz zəhmətkeş alim, səriştəli pedaqoq olmaqla yanaşı, işlədiyiniz kollektivin ağsaqqalı, tədris etdiyiniz fənnin sözün əsl mənasında böyük təəssübkeşsiniz, haqqı nahaqqa verməyən fədakar insan, öz kollektivinin laborantından tutmuş dosentinə qədər hamısı qadınlardan ibarət olan kollektivin hər bir üzvünün babası, atası qayğısı ilə yaşayan insan olmusunuz və olmaqdasınız.

Sizə həmin qayğıları və bizə olan doğmalığı yaşatmaqla can sağlığı, hələ neçə-neçə illər səmərəli pedaqoji fəaliyyəti arzulayırıq.

XRONİKA

Akademik Zərifə Əliyevanın anadan olmasının 102-ci ildönümünə həsr olunmuş dəyirmi masa keçirilib

Azərbaycan Dillər Universitetinin (ADU) Mülki müdafiə və tibbi biliklərin əsasları kafedrasının təşəbbüsü, baş müəllimlər Rəna Əhmədova və Xatirə Əzizovanın təşkilatçılığı ilə görkəmli alim, qayğıkeş həkim, gözəl insan akademik Zərifə Əliyevanın anadan olmasının 102-ci ildönümünə həsr olunmuş dəyirmi masa keçirilib.

Azərbaycan Dillər Universitetində (ADU) Avropa dilləri kafedrasının do-senti, tanınmış alim Şaban Şabanovun anadan olmasının 85 illiyinə həsr olunmuş tədbir keçirilib.

Heydər Əliyevin gənclər siyasətinin əsas istiqamətləri” mövzusunda esse müsabiqəsi keçirilib

Azərbaycan Dillər Universitetinin (ADU) İngilis və Fransız dilləri fakültəsi nəzdində fəaliyyət göstərən Fransız dilinin Leksikologiyası və üslubiyyatı kafedrasının təşkilatçılığı, həmçinin ADU Həmkarlar İttifaqı Komitəsinin təşəbbüsü ilə Ulu Öndər Heydər Əliyevin anadan olmasının 102-ci ildönümü ərəfəsində “Konstitusiyaya və Suverenlik ili” çərçivəsində tədbirlər planına uyğun olaraq esse yazı müsabiqəsi keçirilib.

ADU-da “Məzun-35” adlı tədbir keçirilib

Mayın 30-da Azərbaycan Dillər Universitetində “Məzun-35” adlı tədbir keçirilib. Tədbir 1985-1990-cı illərdə ADU-da təhsil alan məzunlara həsr olunub.

ADU tələbələri “Arşın mal alan” tamaşasını ingilis dilində oynayblar

Mayın 27-də Azərbaycan Dillər Universitetində (ADU) tələbələrin ifasında Azərbaycan professional musiqi sənətinin banisi Üzeyir Hacıbəylinin məşhur “Arşın mal alan” musiqili komediyası ingilis dilində nümayiş olunub.

Tamaşa Üzeyir Hacıbəylinin anadan olmasının 140 illiyi münasibətilə Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin 11 yanvar 2024-cü il tarixli “Üzeyir Hacıbəylinin 140 illiyinin qeyd edilməsi haqqında” Sərəncamına əsasən hazırlanıb.

Hörmətli müəlliflər!

Azərbaycan Dillər Universitetinin nəşri olan “ADU-nun Elmi Xəbərləri” sizi dilşünaslıq, ədəbiyyatşünaslıq, pedaqogika, psixologiya, tarix və digər elm sahələri üzrə məqalələr dərc etməyə dəvət edir. Jurnalın ildə dörd (4) nömrəsi nəşr olunur. Məqalələrin çapı pulsuzdur.

Məqaləyə dair tələblər

1. Digər redaksiyalara təqdim olunmamış məqalələr qəbul edilir.
2. Məqalələr son tədqiqatların nəticələrini əks etdirməli, yeni ideyalarla zəngin olmalı, elmi məqalələrin yazılışına qoyulan tələblər gözlənilməlidir.
3. Məqaləyə müvafiq sahə üzrə elmi dərəcəsi olan mütəxəssisin rəyi, şəbə və ya kafedranın iclas protokollarından çıxarış əlavə olunmalıdır (yalnız Azərbaycandan olan müəlliflər üçün).
4. Məqalənin həcmi 6-10 səhifə olmalıdır.
5. Məqalənin mətni: Times New Roman 14 şrift, 1,5 interval, kənarlar: sağdan 2 sm, soldan 3 sm, aşağı və yuxarıdan 2 sm. Məqalə elektron variantı ilə birlikdə təqdim olunmalıdır.
6. Məqalələr üç dildən – Azərbaycan, ingilis və rus dillərindən birində çap olunur.
7. Məqalə aşağıdakı ardıcılıqla yazılır:
 - birinci sətirdə müəllifin adı və soyadı;
 - ikinci sətirdə iş yeri, elmi dərəcəsi, daha sonra elektron poçtu (E-mail);
 - üçüncü sətirdə məqalənin adı;
- * Açar sözlər – Axtarış sistemlərində məqalənin indeksləşməsinə imkan verən Azərbaycan, ingilis, rus dillərində açar sözlər (3-5 söz);
- * Bütöv mətn – Mətn bölmələr üzrə yazılmalıdır. Əlyazma orijinal tədqiqatların nəticələrini təqdim etməli, ümumi qəbul edilmiş nümunəyə uyğun olmalı, giriş (aktuallıq), məqsəd və vəzifələr, nəticə, müzakirə (diskussiya) kimi hissələrdən ibarət olmalıdır.
8. Həmmüəlliflərin üç nəfərdən artıq olması məqsədəuyğun deyildir.
9. Xülasə məqalənin yazılmadığı iki dildə, məsələn, əgər məqalə Azərbaycanca yazılırsa xülasə ingilis və rus dillərində olmalıdır. Xülasədə ad, ata adı, soyad, məqalənin adı, əsas elmi müddəalar, əldə edilmiş nəticələr, problemin nəzəri və praktik əhəmiyyəti əks olunmalıdır. Xülasələrin həcmi minimum 10-15 cümlə olmalıdır. Məqalələrin müxtəlif dillərdə olan xülasələri bir-birinin eyni olmalı və məqalənin məzmununa uyğun gəlməlidir.
10. Məqalədəki faktların, məlumatların dürüstlüyinə müəlliflər cavabdehdir. İrəli sürülən elmi müddəalar müəllifin özünə məxsus olmalı, istifadə edilmiş nəzəri fikirlərin mənbəyi göstərilməlidir.
11. Məqalədə son 5-10 ildə çap olunan əsərlərə, istinadlara üstünlük verilməlidir.
12. Məqalənin sonunda verilən ədəbiyyat siyahısı əlifba ardıcılığı ilə deyil, istinad olunan ədəbiyyatların mətnində rast gəlinəndə ardıcılıqla nömrələnməli və məsələn, [1] və ya [1, s.119] kimi işarə olunmalıdır. Eyni ədəbiyyata mətnində başqa bir yerdə təkrar istinad olunarsa, onda istinad olunan həmin ədəbiyyat əvvəlki nömrə ilə göstərilməlidir.
13. Redaksiya heyəti məqaləni dərc etmək və ya dərc etməkdən imtina etmək hüququnu özündə saxlayır.
14. Jurnal öz profilinə uyğun məqalələri dərc edir.
15. Plagiatlıq faktları aşkar edildikdə həmin məqalənin nəşri dayandırılır.
16. Məqalə müəlliflərinin hüquqları qorunur.
17. Jurnalda “ardı növbəti nömrədə” adı altında seriya məqalələr dərc olunmur.

Dear Authors!

The journal of Azerbaijan University of Languages "AUL Research Papers" invites you to publish your papers on different scientific fields, such as language studies, literatures, students, pedagogics, psychology, history etc. The journal is published quarterly. Publication of papers is free of charge.

Publication Requirements

1. The submitted paper must not have been previously published.
2. The submitted paper must reflect the results of the recent study, and meet the requirements for writing scientific papers.
3. The paper should be accompanied with the review of the expert with a scientific degree in the corresponding scientific sphere, as well as an extract from the minutes of the chair (Only for Azerbaijani authors).
4. The paper should be from 6 to 10 pages in length.
5. The text of the paper: Times New Roman 14 pt., spacing 1.5, Font: margins: 2 cm on the right side, 3 cm on the left side, 2 cm on the top and bottom. Along with the printed text must provide an electronic version of the paper.
6. The papers for publication are accepted in three languages – Azerbaijani, English, and Russian.
7. The paper is written in the following order:
 - The author's name and surname on the first line;
 - Workplace, scientific degree, e-mail address on the second line;
 - Paper's title on the third line.
- * Keywords (3 to 5) in Azerbaijani, English, and Russian to provide the paper indexing in search systems;
- * Full text of the paper – The structure of the full text of the paper describing the results of the original studies should conform to a template and contain obligatory sections: introduction, materials and methods, results, discussion, and conclusion.
8. A research paper can have maximum three (3) co-authors.
9. Abstracts to the paper should be written in two languages, aside from the language in which the paper is written (for example: if the paper is written in Azerbaijani, the abstracts are given in English and Russian). The abstract should contain the author's name and surname, the title of the paper, major scientific approaches provided as a result of research, the results obtained as a result of the study, the theoretical and practical significance of the given problem. The volume of the abstracts should be at least 10-15 sentences. Abstracts in different languages should be identical to each other and correspond to the content of the paper.
10. An author is responsible for the reliability of facts, statistics and other information.
11. The works indicated in the list of references should be relatively new, issued in the last 5-10 years.
12. All bibliographical references given at the end of the paper must be numbered according to the use order or to the order marked in the text. In-text citation should be formatted in the following way: e.g.: [1] or [1, p.119]. Repeated reference to the same source must be given under the same number of the references.
13. The Editorial Board reserves the right to publish or refuse publication to any submission.
14. The journal publishes papers on its profile.
15. In case plagiarism is detected, the paper will be removed from the issue.
16. Authors' rights are protected.
17. It is not allowed to publish serial papers in the journal under the heading "in the next issue".

Уважаемые авторы!

Редакция издательства “Вестник АУЯ” принимает статьи по языковедению, литературоведению, педагогике, психологии и другим областям науки. В год выходят четыре (4) номера журнала. Плата за публикацию не требуется.

Требования к публикации

1. Предоставляемая статья должна быть оригинальной, неопубликованной ранее в других печатных или электронных изданиях.
2. Предоставляемая статья должна отражать результаты последних исследований, и соответствовать требованиям к написанию научных статей.
3. К статье должны прилагаться отзыв специалиста, имеющего ученую степень в соответствующей области, а также выписку из протокола заседания кафедры (только для авторов из Азербайджана).
4. Объем статьи должен быть от 6 до 10 страниц.
5. Формат текста статьи: Times New Roman 14; межстрочный интервал 1,5; поля: 2 см справа, 3 см слева, снизу и сверху 2 см. Статья должна быть представлена вместе с электронной версией.
6. Статья принимается на одном из трех языков – азербайджанском, английском и русском.
7. Статья пишется в следующем порядке:
 - имя и фамилия автора в первой строке;
 - во второй строке место работы, должность, затем e-mail (Электронная почта);
 - в третьей строке название статьи прописными буквами;
- * **Ключевые слова** (3-5), способствующие индексированию статьи в поисковых системах, размещаются на азербайджанском, русском и английском языках;
- * **Полный текст** (на русском, английском или обоих языках) должен быть структурированным по разделам. Структура полного текста рукописи, посвященной описанию результатов оригинальных исследований, должна соответствовать общепринятому шаблону и содержать разделы: введение (актуальность), цель и задачи, результаты, выводы, обсуждение (дискуссия).
8. Максимальное число соавторов должно быть не более трех.
9. Аннотация к статье должна быть написана на двух языках, в дополнении к языку на котором написана статья (например: если статья написана на азербайджанском языке, аннотации даются на русском и английском языках). В аннотации должны быть отражены фамилия, имя, отчество автора, название статьи, основные выдвинутые научные положения, полученные в результате исследования, теоретическая и практическая значимость проблемы. Объем аннотации должен быть не менее 10-15 предложений. Аннотация статей на разных языках должна быть идентична друг другу и соответствовать содержанию статьи.
10. Автор несет ответственность за достоверность фактов и информации в статье. Предлагаемые научные положения должны быть авторскими, с указанием источника использованных теоретических идей.
11. В статье предпочтительнее ссылки на работы, опубликованные за последние 5-10 лет.
12. Список литературы, приведенный в конце статьи, должен быть пронумерован не в алфавитном порядке, а в том порядке, в котором цитируемая литература встречается в тексте, и должен быть помечен как, например, [1] или [1, с.119]. Если эта же литература снова цитируется в другом месте текста, то цитируемая литература указывается прежним номером.
13. Редколлегия оставляет за собой право опубликовать или отказать в публикации статьи.
14. Журнал публикует статьи по своему профилю.
15. В случае обнаружения фактов плагиата данная статья не будет опубликована.
16. Права авторов статьи защищены.
17. Серийные статьи в журнале не публикуются под заголовком «в следующем номере».

Çapa imzalanıb: 14.05.2025.
Format: 84x108 1/16. Qarnitur: Times.
Həcmi: 12,75 ç.v. Tiraj: 300.

Redaksiyanın ünvanı:
Az1014, Bakı şəhəri, R.Behbudov küçəsi, 134.
Azərbaycan Dillər Universiteti,
Email: aduelmixeberler@gmail.com